

VII Glava

OD PRVE DO DRUGE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Sa prvom industrijskom revolucijom otpočela je industrializacija na jednom delu naše planete. Ona je u početku obuhvatila, s jedne strane, Veliku Britaniju i zapadnu Evropu, a sa druge, SAD.

U XIX veku njen razvoj u Evropi i u Americi nije išao paralelno i to dobrom delom stoga što je kapitalistički način proizvodnje u Evropi naišao na stariji feudalni način koji je ovaj uništio, dok je Ameriku zatekao kao jedva naseljeni kontinent.

Uskoro posle početka prve industrijske revolucije u Velikoj Britaniji na prelomu ovog stoljeća, SAD su oko 1800. godine imale 5,3, Francuska 26,9, a Irska 5,5 miliona stanovnika. Tada su SAD imale manje stanovnika od Irske. Pa čak 1850. godine Sjedinjene Države imale su tek 23,2 miliona stanovnika dok je Francuska imala 34,9 miliona.

Uprkos bitnih razlika, u evropskom i američkom razvoju mogu se konstatovati veoma značajne istovetnosti, ako ne upoređujemo prve decenije posle početka, nego celu epohu prve industrijske revolucije.

POVEĆANJE PROIZVODNJE I PROIZVODNIH SNAGA

Pre svega, na oba kontinenta usledio je razvoj proizvodnih snaga takvim tempom i u takvom obimu kakve naša planeta dotle ni izdaleka nije poznavala.

»Buržoazija je«, tako stoji kod Marks-a i Engels-a u „Komunističkom manifestu“, »u svojoj jedva stogodišnjoj klasnoj vladavini stvorila masovnije i kolosalnije proizvodne snage nego sve ranije generacije zajedno. Podvrgavanje prirodnih sila, mašinska proizvodnja, primena hemije u industriji i zemljoradnji, parobrodarstvo, železnice, električni teleografi, pretvaranje čitavih delova sveta u oranice, pretvaranje reka u plovne, čitava stanovništva koja su nikla iz zemlje — koje je to od prošlih stoljeća slučilo da takve proizvodne snage dremaju u krilu društvenog rada?«*)

Kapitalizam je ovim razvojem proizvodnih snaga iz osnova izmenio društvene slojeve i klasne odnose koji su postojali u feudalizmu. »Buržoazija ne može da postoji a da neprestano ne revolucionira oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa prema tome i celokupne društvene odnose.«**)

Marks i Engels govore tu o stogodišnjoj vladavini buržoazije, tj. o Velikoj Britaniji u periodu od 1750. do 1850. godine, dakle o poslednjim decenijama pre industrijske revolucije i o nekoliko decenija posle nje.

Marks i Engels su smatrali da buržoazija u kapitalističkom načinu proizvodnje neće više biti u stanju da i dalje razvija proizvodne snage.

Ali, istorijski razvoj je u ovom pogledu potpuno opovrgao njihovo mišljenje.

Ni u jednoj epohi svetske istorije proizvodne snage nisu se razvijale tako snažno kao baš posle »Komunističkog manifesta«, tj. od druge polovine XIX veka.

Društveni bruto-proizvod je u SAD do 1950. godine, u odnosu na deceniju od 1891. do 1900. godine upetostručen, dok je broj stanovništva za isti period otprilike udvostručen.

Od I svetskog rata, stopa porasta u Evropi nije bila tako visoka kao u SAD, ali su i u Evropi proizvodnja i

*) K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, prevod, Kultura, 1948, str. 25. — Prim. red.

**) Detto, str. 21. — Prim. red.

produktivnost znatno rasle. Stoga možemo u celini zaključiti da od objavljivanja »Komunističkog manifesta« dalji porast proizvodnih snaga ne samo što se nije kretao istim tempom već je bio znatno brži u stopeću koje mu je sledilo nego u veku pre njega.

PORAST INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE⁽⁵⁾

1913 = 100

Godina	SAD	Ceo svet	Nemačka	Velika Britanija	Francuska
1860	8	14	14	34	26
1870	11	19	18	44	34
1880	17	26	25	53	43
1890	39	43	40	62	56
1900	54	60	65	79	66
1910	89	88	89	85	89
1913	100	100	100	100	100

DRUŠTVENI BRUTO PROIZVOD

Decenije	U milijardama dolara prema vrednosti od 1929.	Indeks	Indeks porasta broja stanovništva
1891—1900	294	100,0	100,0
1901—1910	455	154,8	120,6
1911—1920	603	205,1	143,4
1921—1930	838	285,0	165,4
1931—1940	843	286,7	181,9
1941—1950	1493	507,8	200,4

OPADANJE POLJOPRIVREDNOG SEKTORA

Povećanje proizvodnih snaga imalo je u Americi i Evropi presudne posledice u poljoprivrednom sektoru. Te su posledice u oba dela sveta iste, mada se znatno razlikuju po obimu.

Kada je u Velikoj Britaniji počela prva industrijska revolucija, smatralo se da na kontinetu na jednog gradskog stanovnika dolaze četiri poljoprivredna, na primer u Pruskoj — koja je tada u industriji daleko zaostajala iza Velike Britanije. Tada je u kontinentalnoj Evropi, a i u SAD, bilo potrebno da u poljoprivredi rade četiri porodice da bi ishranile jednu koja živi u gradu.

Taj odnos između sela i grada razvijao se na štetu sela u kontinuelnom procesu još od prve industrijske revolucije pa sve do naše današnje druge revolucije. U Americi, kontinentalnoj Evropi i Velikoj Britaniji odvijao se stalni razvoj u kojem se procenat stanovništva zaposlenog u poljoprivredi znatno smanjivao u odnosu na gradsko stanovništvo. Često se dešavalo, kao u SAD u toku nekoliko decenija XIX stoljeća, da je poljoprivredno stanovništvo u absolutnom broju još raslo, a samo relativno opadalo. Ali se takođe često dešavalo da je to stanovništvo opadalo i relativno i absolutno. U SAD je od 1850. do 1910. godine procenat stanovništva zaposlenog u poljoprivredi upola smanjen.

Sa gotovo dve trećine u 1850. godini, ono je do 1910. godine palo ispod jedne trećine. Ovakav razvoj se produžio i sledećih decenija. Stanovništvo zaposleno u poljoprivredi opadalo je ne samo relativno već i absolutno. Opadao je broj zaposlenih na farmama, a u zadnje vreme se smanjivao i broj farmi, tako da je do sredine pedesetih godina samo oko jedne sedmine stanovništva SAD bilo zaposleno u poljoprivredi.

Kakav grandiozan razvitak?

Produktivnost u poljoprivredi bila je na prelazu iz XVIII u XIX vek samo toliko razvijena da je bilo potrebno da četiri porodice budu zaposlene u poljoprivredi kako bi ishranile jednu gradsku.

Sada jedna poljoprivredna porodica ishranjuje više od četiri gradske (ona još ni u SAD ne ishranjuje šest gradskih, jer i ljudi sa gradskim zanimanjima proizvode traktore, poljoprivredne mašine, veštačko đubrivo itd. koji su potrebni poljoprivredi) pa i pored toga SAD imaju vrlo veliki višak poljoprivrednih proizvoda.

Razvoj u Evropi još nije dostigao nivo SAD. Doduše, u Velikoj Britaniji je procenat zaposlenih u poljoprivredi manji nego u Americi, ali Velika Britanija uvozi veliki deo svojih životnih potreba. Na evropskom kontinentu, u industrijski najrazvijenijim zemljama tekao je razvoj kao i u SAD. Pri svakom popisu stanovništva opada udeo stanovništva zaposlenog u poljoprivredi i, kao što su u Pruskoj još 1800. godine bila potrebna 4 zemljoradnika da bi proizveli životne namirnice za jednog gradskog stanovnika, tako isto nije daleko vreme kada će u kontinentalnoj Evropi jedan zemljoradnik proizvoditi životne namirnice za 4 gradska stanovnika.

Kakav je bio razvoj do I svetskog rata?

Svetska proizvodnja je u ovoj epohi »samo« usedmostručena, američka više nego udvanaestostručena, dok je najstarija kapitalistička zemlja, Velika Britanija, uspela samo da utrostruči svoju industrijsku proizvodnju.

Ali uspon proizvodnje SAD, naravno, nije bio završen posle I svetskog rata.

O prvoj polovini XX veka raspolažemo tačnijim podacima nego o poslednjim decenijama XIX veka. Ako radi posmatranja razvoja u poslednjih pola veka uzmemosao polaznu tačku društveni bruto-proizvod u SAD u poslednjoj deceniji XIX veka, dobićemo sledeću sliku⁴⁶⁾:

PORAST NACIONALNOG DOHOTKA i PLATA

Četiri porodice u poljoprivredi da bi jednu gradsku snabdele potrebnim životnim namirnicama — jedna poljoprivredna porodica da bi snabdela namirnicama četiri gradske. Taj gigantski razvoj odigrao se u istoriji sveta u srazmerno kratkom vremenu između prve i druge industrijske revolucije.

Porast produktivnosti rada u poljoprivredi i industriji znači veliko povećanje celokupne proizvodnje pa, prema tome, i nacionalnog dohotka. To znači i znatno povećanje

radničkih plata, pošto su otklonjene velike štete koje su proizašle iz prve industrijske revolucije.

A kakav je bio razvoj u SAD?

NACIONALNI DOHODAK U SAD
PREMA CENAMA IZ 1929. GODINE⁴⁷⁾

Decenije	Nacionalni dohodak u milijardama dolara	Broj stanovnika u milionima	Prosečno dolara na stanovnika
1869 – 1878	9,3	43,5	215
1879 – 1888	17,9	54,8	326
1889 – 1898	24,2	67,6	357
1899 – 1908	37,3	81,6	458
1909 – 1918	50,6	87,7	517

Brojevi pokazuju da se ukupni nacionalni dohodak u tom periodu povećao za više od pet puta i da se dohodak po stanovniku popeo sa 215 dolara prema cenama iz 1929. godine na 517 dolara, tj. gotovo za 150%. Tempo porasta dohotka po stanovniku bio je različit u raznim decenijama. Ali taj porast je u svakoj deceniji postojaо.

Porast od 150% stvarnog dohotka po stanovniku, prirodno, ne znači da je dohodak američkih radnika u tom periodu porastao za tačno 150%. Teorijski bi bilo mogućno da on ostane nepromenjen, a da se čitav porast dohotka bogataša još više poveća.

Nemamo tačne podatke o razvoju američkih realnih plata za pola veka, tj. od 1840. do 1890. godine. Ali se može smatrati sigurnim da su one u tom periodu počele naglo da rastu.

»U decenijama od 1840. do 1890. godine, opšti porast realnih plata je očigledan . . . Porast u novčanim prihodima

za preko 90% (pri tome se uzima u obzir indeks životnih troškova) trebalo bi da u priličnoj meri odgovara činjenicama.⁴⁸ Između 1890. i 1914. godine, prema nalazima Vojtinskog (*Woytinsky*), realna plata je nešto pala. »Ovo zao-stajanje (realnih plata) može se delimično objasniti srazmerno visokim porastom realnih plata u osamdesetim godinama, kada je nastupio relativan uspon«. Od četrdesetih godina XIX veka do I svetskog rata, prosečna plata u SAD porasla je za 80 do 90%, a za neke kategorije radnika je i udvostručena.

Kako je tekao razvoj u Velikoj Britaniji i glavnim industrijskim državama na evropskom kontinentu?⁴⁹⁾

Velika Britanija Godišnji prosečni dohodak po zaposlenom (na osnovu cena iz 1930) u funtama		Francuska Godišnji prosečni dohodak po zaposlenom (na osnovu cena od 1925. do 1934) u francima		Nemačka Godišnji prosečni dohodak po zaposlenom (na osnovu cena od 1925. do 1934) u markama	
Prosek u godinama		Prosek u godinama		Prosek u godinama	
1860—69	116,2	1850—59	6,760	1854	1520
1877—85	141,7	1870—79*)	10,580	1877—85	2600
1894—1903	175,8	1880—89	11,420	1894—1903	2914
1904—10	182,3	1890—99	13,000	1904—10	2996
1911—13	195,4	1900—09	14,420	1911—13	3116

Dakle, i pored razlike u detaljima, svuda ista pojava, naime, velik porast prosečnog dohotka od 75 do 100%.

Ni u Evropi razvoj u tom periodu nije bio takav da bi porast nacionalnog dohotka išao samo u korist gornjih slojeva. Naprotiv, od sredine stoteća počelo je povećavanje realnih plata u glavnim industrijskim državama. U Velikoj

*) U brojevima od 1871. do 1909. godine izostavljen je Alzas — Loren.

Britaniji kao i u Francuskoj, povećao se nivo plata od ispod 60 sredinom XIX veka na 100 pri kraju tog veka.⁵⁰⁾

Plate su rasle iz decenije u deceniju. Sigurno je da su postojale i velike razlike između pojedinih slojeva radništva. Ali najvažnije je bilo što se ta razlika u troškovima života pojedinih slojeva radnika zasnivala na bazi težnje za opštim porastom plata kako za kvalifikovane tako i za nekvalifikovane radnike. Postojale su svakako i razlike u pojedinim zemljama, a i životni standard radnika u pojedinim zemljama sigurno je bio i jeste različit. Ali i te razlike su propraćene podizanjem životnog standarda radnika u *svim* industrijskim državama.

Za period od I svetskog rata je, dakle, karakteristično stalno povećavanje produktivnosti rada sa povećavanjem nacionalnog dohotka, kao i stalan porast realnih plata radnika.

Ovaj su razvoj u XX veku ukočila i prekinula oba svetska rata, a i teška privredna kriza koja je počela 1929. godine. Međutim, time se taj razvoj samo prekidaо.

Ako uporedimo brojeve iz pedesetih godina XX veka sa onim iz njegove prve decenije ili sa poslednjim brojevima pred II svetski rat, vidimo da je opet u *svim* razvijenim industrijskim zemljama poljoprivredni sektor i dalje opadaо, produktivnost rada i dalje rasla, povećavaо se nacionalni dohodak, a u okviru njega rasli su prihodi i živoni standard radnika.

PORAST TERCIJALNE PRIVREDE I OPADANJE INDUSTRIJSKOG RADNIŠTVA U ODNOSU NA CELOKUPNO STANOVNIŠTVO

Sa povećavanjem produktivnosti rada i podizanjem životnog standarda naroda pojавio se nov fenomen, na koji je prvi ukazao Kolin Klark (*Colin Clark*). To je sve jači porast takozvane »tercijalne« proizvodnje*). Kolin Klark pod tim podrazumeva⁵¹⁾

*) Autor je naziva *Industrien* što u doslovnom prevodu ne bi odgovaralo stvarnom sadržaju tih delatnosti. — Prim. red.

»Proizvodnju čiji proizvodi, za razliku od proizvoda u poljoprivredi i industriji, ne mogu da se transportuju. To su uglavnom trgovina, transport, službe javne uprave, uslužne delatnosti svih vrsta, hoteli i restorani.«

U SAD je razvoj u decenijama do I svetskog rata tekao ovako:⁵²⁾

BROJ ZAPOSLENIH (U PROCENTIMA)

Godina	Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	Rudar- stvo	Industrija i građevi- narstvo	Trgovina, transport i saobraćaj	Kućna poslu- ga i slobodna zanimanja
1850	64,8	1,2	16,4	5,4	12,2
1860	60,2	1,6	18,3	7,4	12,4
1870	53,8	1,4	21,2	10,4	13,1
1880	49,4	1,5	24,0	12,2	12,8
1890	42,6	1,7	25,6	15,7	14,4
1900	37,4	2,0	27,0	18,7	14,8
1910	31,9	2,6	28,4	21,3	15,8

Opadanje poljoprivrednog sektora je doduše pratio porast industrijskog sektora, ali je taj porast bio znatno manji od opadanja u poljoprivredi, tako da je stalno opadao i procenat stanovništva u industriji i poljoprivredi zajedno. U poljoprivredi, rudarstvu, industriji i građevinarstvu bilo je 1850. godine 82,4% zaposlenih, a 1910. godine samo 62,9%.

U SAD, kao i u velikim evropskim industrijskim državama, stvari su se odvijale ovako mada, prirodno, u različitoj meri.

Sredinom prošlog stoljeća, kada je razvoj velike industrije tek bio u povoju, rastao je broj stanovništva zaposle-

nog u industriji i u rudarstvu ne samo apsolutno nego i relativno. Ali brojevi za Ameriku pokazuju kako je tempo relativnog porasta postepeno opadao.

Iste tendencije su postojale i u razvoju od završetka I svetskog rata do početka druge industrijske revolucije. Opadanju poljoprivrednog stanovništva odgovarao je porast stanovništva zaposlenog u tercijalnim zanimanjima, dok je relativan broj zaposlenih u industriji ostajao stalan, odnosno pokazivao je mala kolebanja.

Veoma snažan porast tercijalne industrije koji je postojao u celom tom periodu kako u Americi tako i u evropskim industrijskim nacijama u doba pre I svetskog rata kao i poslednjih decenija, ima veoma značajne sociološke posledice u pogledu veličine pojedinih slojeva u društvenoj piramidi industrijski razvijenih zemalja.

Sa prvom industrijskom revolucijom i prvom etapom industrijalizacije, industrijsko radništvo se oformilo kao poseban sloj, kao sloj koji ne samo što je naglo rastao u apsolutnom pogledu nego je znatno povećavao i svoj udeo u celokupnom stanovništvu. A sve dok se smatralo da će opadanje zaposlenih u poljoprivrednom sektoru pre svega pratiti porast u industrijskom, moglo je biti opravdano gledište da će industrijsko radništvo postepeno obuhvatiti većinu stanovništva.

Ali već u toku mnogih decenija, opadanje poljoprivrednog sektora pokrivala su pre svega tercijalna zanimanja, a ne industrija. Proporcionalni udeo industrijskog radništva u celokupnom stanovništvu nije više rastao zato, jer u tercijalnim privrednim granama radnici ne preovladaju.

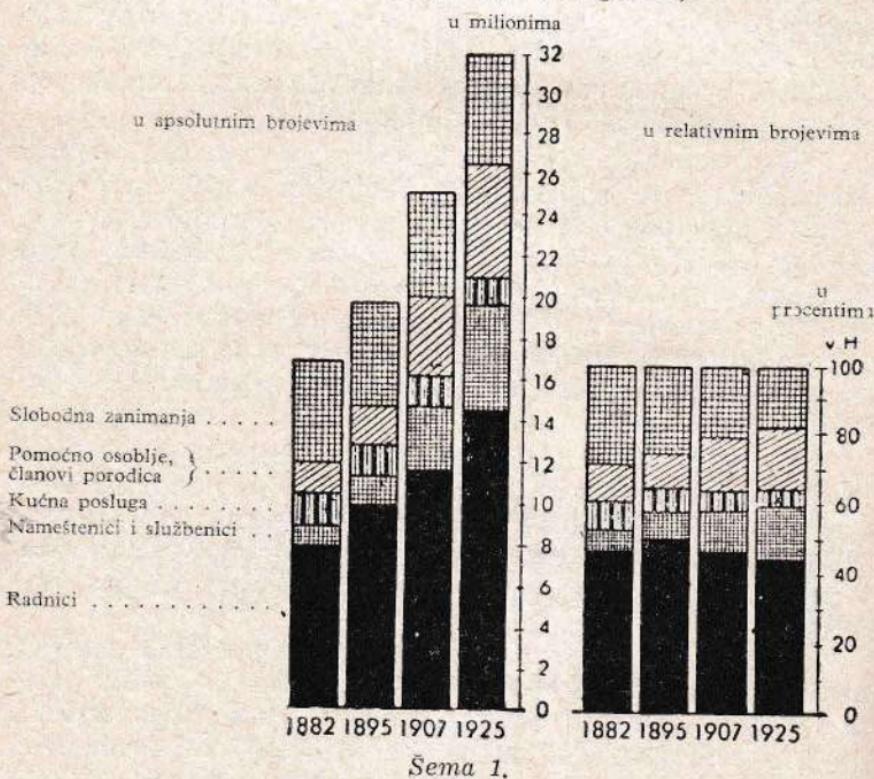
Stoga se broj radnika u većini industrijskih zemalja nikada nije popeo do većine stanovništva. U Velikoj Britaniji njihov relativni udeo u stanovništvu bio je ponajveći, jer je ona zbog velikog uvoza potrebnih životnih namirница imala relativno znatno manji poljoprivredni sektor nego Amerika ili zapadna Evropa.

Razvoj proizvodnih snaga sa povećavanjem koncentracije u industriji imao je za posledicu znatno opadanje

broja slobodnih zanimanja. Ali kao što ni opadanje stanovništva u poljoprivrednom sektoru nije propraćeno odgovarajućim porastom industrijskog stanovništva, isto tako ni opadanje slobodnih zanimanja nije izazvalo odgovarajući apsolutni i relativni porast broja radnika. Takav tok se jasno uočava na shemi četrdesetogodišnjeg razvoja Nemačke od 1885. do 1929. godine, koja je data u tekstu.

SOCIJALNA PODELA ZAPOSLENIH U NEMAČKOJ FREMA
POPISU ZANIMANJA 1885, 1895, 1907. i 1925.

(stanje za teritoriju od 1925. godine)

Šema 1.

Ova tendencija relativnog industrijskog radništva, kao i tendencija povećavanja tercijalne industrije nisu se ograničile na pojedine zemlje niti na određen period, već

su imale internacionalan značaj i važile za Nemačku isto kao i za Veliku Britaniju, za Francusku kao i za SAD. One nisu postojale samo u određenim decenijama, već su karakteristične za čitav razvoj industrijskih nacija u XX stoljeću, a nisu ih znatno modificirali ni oba svetska rata ni ekonomска kriza.

Ova tendencija porasta tercijalne industrije i opadanja relativnog udela radništva naročito je značajna za naše razmatranje zato što će se, kao što ćemo još detaljnije izneti (vidi VIII glavu, stranu 279), u drugoj industrijskoj revoluciji verovatno još i povećati. Tako, ta druga industrijska revolucija neće stvoriti potpuno novu situaciju već će se i dalje odvijati razvojni procesi koji već generacijama postoje.

TEŽNJE ZA LIKVIDIRANJEM SIROMAŠTVA I ZA NOVOM RASPODELOM DOHOTKA

Industrijsko radništvo bilo je nekad na najnižem stepenu piramide dohotka. Broj tog stanovništva je rastao prvih decenija posle početka prve industrijske revolucije brže od broja celokupnog stanovništva. Tako su se tada širile tendencije za polarizovanjem društva. Ali već znatno pre početka naše druge industrijske revolucije pojatile su se suprotne razvojne tendencije: broj radnika u društvu počeo je da opada, mada ne i njihov politički značaj, a plate su im rasle.

Već pre naše druge industrijske revolucije plate su se više puta povećavale i to u tolikoj meri, da je već to najavljivalo početak socijalne revolucije.

Za društvenu piramidu u kapitalističkoj proizvodnji važilo je dugo da su joj na vrhu stajali samostalni preduzetnici — kapitalisti, za kojima su dolazili srednji slojevi,*)

* Autor ih najčešće naziva *Mittelstand* što bi doslovno značilo srednji stalež, ali sadržajno ne bi sasvim odgovaralo. — Prim. red.

pa i mali preduzetnici i zanatlije kao i nov srednji sloj, a da je radništvo činilo osnovu piramide.

Danas, na prekretnici ka drugoj industrijskoj revoluciji, ovakva struktura piramide ne odgovara više stvarnosti, a ne odgovara joj već ni mnogo godina.

Takva struktura piramide nije više realna zato što prihodi srednjih slojeva i radnika nisu više razdvojeni »Kineskim zidom« već radnici u sve većoj meri ostvaruju prihode i standard srednjih slojeva.

Tendencija u tom pravcu je internacionalna jer važi za Veliku Britaniju, zapadnu Evropu kao i za SAD. Ipak se ona najbolje i najduže može pratiti u SAD, pošto njena privreda i društvo nisu bili pogodjeni u oba svetska rata kao što se desilo u evropskim industrijskim državama.

Ali ovakav razvoj u SAD nije izuzetak, već se probija i u Evropi mada sporijim tempom.

Već 1913. godine znatan deo američkih radnika, naročito oni koji su proveli već duže vreme u SAD, postizao je prihode srednjih slojeva. Za 1950. godinu može se reći da je u njoj većina američkog radništva a time i velika većina američkog naroda dostigla životni nivo srednjeg staleža. Ako je u doba svetske privredne krize Ruzvelt govorio da trećina američkog naroda živi na proleterskom nivou, 1950. godine taj je broj iznosio jedva četvrtinu.⁵³⁾

I više od toga. Ako pretpostavimo da će svet živeti još deset do dvadeset godina u miru i da SAD neće doživeti nijednu veliku krizu, nije samo mogućno nego je i verovatno da će se siromaštvo u Americi u okviru kapitalističke proizvodnje najvećim delom ukloniti i da će postati izuzetna pojava. Prihode srednjih slojeva imaće ne više samo dve trećine stanovništva kao pod Ruzveltom, ni četiri petine kao pod Trumanom, već preko 95% stanovnika.⁵⁴⁾

Zar nije potrebno da se radi postizanja ovog cilja produktivnosti rada poveća u toku sledećih dvadeset godina

u vanrednoj meri. Čisto tehnički uzev potrebno je da se produktivnost rada poveća otprilike u istom obimu kao i u drugoj polovini veka.

Neobično je važno da se srodimos sa ovakvim shvatnjima. Kasnije, pri analizi socijalnih posledica druge industrijske revolucije, vratićemo se iscrpno na ovo.

Podvucimo ovde još jednom: produktivnost rada u SAD povećavala se od početka ovog veka neprekidno. Zajedno s tim povećala se i realna plata, a to znači da se uzdizao i životni standard radnika. Ovo podizanje plata uzelo je takav zamah da je siromaštvo u SAD postalo danas izuzetna pojava i da »normalni« radnik ima dohodak srednjih slojeva.

Nalazimo se na početku doba u kojem će u SAD siromaštvo biti likvidirano ukoliko ovaj razvitak ne bude grubo prekinut — na primer, nekom teškom i dugotraјnom krizom.

Prvo smo u SAD — a posle relativno kratkog vremena verovatno i u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi, jer bi u tim zemljama, pri današnjem tempu porasta produktivnosti rada, proizvodnja trebalo da se udvostruči za sledećih 25 godina. Piramida prihoda bi tada pretrpela veliku promenu jer bi njenu osnovu činili mnogi milioni ljudi sa prihodima srednjih slojeva.

Ali ovaj period društvenog razvijanja u kojem sve izrazitija većina društva postiže nivo životnog standarda srednjih slojeva, obeležen promenama ne samo u »osnovi« piramide već i u vrhu, tj. promenama u prihodu »bogataša«.

O ovim tendencijama razvoja imamo sređene podatke iz SAD. Oni pokazuju da u toku poslednjih decenija proporcionalni udio »bogatih« i » imućnih« ljudi u nacionalnom dohotku nije više rastao niti je ostajao nepromenjen, nego je opadao.

»Oni sa najvišim primanjima, gornjih 5%, raspolažali su 1929. godine sa preko 34% celokupnih prihoda s kojim mogu raspolažati svi pojedinci, dakle ukupnog zbiru svih pojedinačnih prihoda uračunavajući i sve profite od kapi-

tala, ali posle odbitka državnog poreza na dohodak. Ovaj deo je opao 1939. godine na 27%, a 1946. godine na 18% celokupnog dohotka. Izgleda da se od 1946. godine podela dohotka po veličini nije više bitno menjala, tako da nam podaci iz 1946. godine mogu poslužiti i za današnje odnose. Ako uporedimo 1929. sa 1946. godinom, videćemo da se deo najviše grupe, gornjih 5%, smanjio za 16%... »Ako proanaliziramo onu grupu najviših od 1%, rezultati su još upadljiviji. Njihov deo u opštem dohotku iznosio je 1929. godine 19,1%, a 1946. samo 7,7%«.⁵⁵⁾

Verovatno opadanje udela u dohotku onih najviših slojeva od 1% i 5% nije bilo tako veliko kao što pokazuju ovi brojevi. Viši slojevi u SAD raspolažu znatnim dohocima koji retko padaju pod pun udar oporezivanja.

Ali pored svih ograničenja ostaje činjenica da se poslednjih decenija smanjivao deo »bogatih« u američkom nacionalnom dohotku i da se sledstveno tome povećavao i deo onih ostalih 95%, tj. srednjih slojeva (75%) i poslednjih 20% koji nisu još dostigli nivo srednjih slojeva.

Nova podela dohotka je, svakako, posledica povećavanja životnog standarda širokih masa, ali je u SAD ona i posledica politike koju država svesno sprovodi. Slične tendencije važe i za Evropu.

Država se sve više meša u privredu, što ćemo docnije detaljnije razmotriti. A jedna od mera je i progresivno oporezivanje koje dohotke bogataša pogarda nesrazmerno jače nego u XIX veku, čime pruža bitan doprinos novoj podeli ukupnog nacionalnog dohotka.

SKRAĆIVANJE RADNOG VREMENA

Tendencije u pravcu likvidiranja siromaštva ispoljavaju se već dugo u Americi i Evropi.

Zajedno s tim ide i skraćivanje radnog vremena.

Podsetimo se da je prva industrijska revolucija u početku čak dovela do produžavanja radnog vremena i da je bila potrebna borba od više decenija dok desetočasovni

radni dan u Velikoj Britaniji nije ušao u njeno zakonodavstvo. Još u početku XX veka u Americi, Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi bili su uobičajeni 10-časovni radni dan i 60-časovna radna nedelja.

Uporedo sa neprekidnim porastom produktivnosti rada industrijske nacije sveta su stalno skraćivale radno vreme. Posle I svetskog rata 48-časovna radna nedelja primenjivana je sve više u Americi i Evropi. U toku poslednjih decenija radno vreme je više skraćivano u SAD nego u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. U Americi je još pre početka druge industrijske revolucije 40-časovna radna nedelja, a često i 5-dnevna, postala pravilo, dok su u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi zasad još izuzetak.

Dalji razvoj će još pojačavati tendencije u pravcu skraćivanja radnog vremena, što ćemo detaljno obraditi u VIII glavi na strani 259. Možda će gotovo potpuna likvidacija siromaštva u Americi ići ukorak sa daljim skraćivanjem radnog vremena od 5-dnevne na 4-dnevnu radnu nedelju i da će i na tom polju Amerika biti za Evropu sociološki barometar.

Povećavanje produktivnosti rada od početka prve revolucije, daleko pre no što smo i ušli u period druge industrijske revolucije, dovelo je do suštinskih promena u društvenom poretku velikih industrijskih nacija.

Ono je izazvalo temeljne izmene kako društvenog položaja preduzetnika i radnika tj. oba sloja*) koji su za naše današnje društvo tako odlučujući, tako i okvira koje im je država odredila za rad.

KONCENTRACIJA INDUSTRije

U doba prve industrijske revolucije i u decenijama posle nje postojao je bezbroj malih i najmanjih preduzeća u kojima se razvijala industrijska proizvodnja.

*) Autor tu upotrebljava izraz *Schichte*, na drugom mestu *Classe*. — Prim. red.

U toku sto godina, od polovine XIX do polovine XX veka, stalno se razvijala koncentracija industrijske proizvodnje, a u zadnje vreme i koncentracija trgovine.

Nas tu ne interesuju pojedine etape tog procesa već samo njegove posledice.

U SAD se ovaj proces koncentracije najviše razvio, ali se tendencije karakteristične za SAD pojavljuju i u Velikoj Britaniji, Saveznoj Republici Nemačkoj i celoj zapadnoj Evropi, iako još ne u istom obimu. Da iznesemo samo nekoliko brojeva⁵⁶⁾:

»Na osnovu vrlo brižljive i absolutno nepristrasne procene — prema studiji profesora M. A. Adelmana (*Adelmann*) sa Tehnološkog instituta u Masačusetsu (Massachusetts Institute of Technology). — 135 američkih korporacija raspolaže sa 45% svih industrijskih postrojenja te zemlje, a time i sa bezmalo četvrtinom celokupne svetske industrije«.

Nacionalna Siti banka (City Bank) iznala je u jednom od svojih mesečnih izveštaja⁵⁷⁾ vrlo interesantne podatke o obimu poslovanja sto najvećih akcionarskih društava, »džajent korperejšn^{**} (giant corporations), u SAD 1952. godine.

Realizacija, odnosno ukupni dohodak sto najvećih američkih društava prema poslovnim izveštajima za 1952. godinu (u milionima dolarja):

Industrija

Allied Chem. & Dye Corp.	497	Cons. Vultee Aircraft	
Allis-Chalmers Mfg. Co	516	Cp.	391
Aluminium Co. of Amer.	584	Continental Can Co.	480
American Can Co	622	Continental Oil. Co.	399
American Metal Co	453	Cudahy Packing Co.	563
Amer. Smelt. & Ref. Co.	476	Deere & Co.	385
American Tobacco Co.	1067	Distrillers Corp. -Seag-	
Anaconda Cop. Min. Co.	483	rams	742
Armco Steel Corp.	524	Douglas Aircraft Co.	524
Armour & Co.	2185	Dow Chemical Co.	414
Atlantic Refining Co.	613	E. I. du Pont de N. & Co.	1613
Bendix Aviation Corp.	510	Eastman Kodak Co.	575
Bethlehem Steel Corp.	1702	Firestone Tire & Rub. Co.	969
Boeing Airplane Co.	740	General Electric Co.	2652
Borden Company	770	General Foods Corp.	701
Caterpillar Tractor Co.	478	General Mills, Inc.	469
Chrysler Corp.	2609	General Motors Corp.	7654
Cities Service Co.	909	B. F. Goodrich Co.	627

^{*)} Autor na nekim mestima koristi američke termine, pa su oni zadržani i u prevodu. — Prim. red.

Goodyear Tire & Rub. Co.	1143	Sperry Corp.	396
Gulf Oil Corp.	1539	Sinclair Oil Corp.	856
Inland Steel Co.	460	Socony-Vacuum Oil Co.	1622
Inter. Harvester Co.	1215	Standard Brands, Inc.	383
Inter. Paper Co.	634	Standard Oil Co. of Cal.	1087
Jones Laughlin Stl. Cp.	497	Standard Oil Co. (Ind.)	1617
Kennecott Copper Corp.	477	Standard Oil Co. (N. J.)	4157
Liggett & Myers Tob. Co.	604	J. P. Stevens & Co.	387
Lockheed Aircraft Corp.	440	Studebaker, Corp.	586
Natl. Dairy Prod. Corp.	1145	Sun Oil Co.	617
Natl. Distil. Prod. Corp.	470	Texas Company	1588
National Steel Corp.	553	Swift & Co.	2597
Phillips Petroleum Co.	723	Union Carbide & Car. Cp.	979
Pitts. Plate Glass Co.	407	Tide Water Assoc. Oil Co.	429
Procter & Gamble Co.	818	U. S. Rubber Co.	853
Radio Corp. of America	694	United Aircraft Corp.	668
Ralston Purina Co.	240	U. S. Steel Corp.	3137
Republic Aviation Corp.	412	Western Electric Co.	1319
Republic Steel Corp.	925	Westinghouse Elec.	
R. J. Reynolds Tob. Co.	881	Corp.	1463
Schenley Industries	426	Wilson & Co.	827
Shell Oil Co.	1143	Youngstown S. & T. Co.	440

Trgovina

Allied Stores Corp.	502
American Stores Co.	542
Anderson, Clayton & Co.	893
Federated Dept. Stores.	448
First National Stores.	425
Great A. & P. Tea Co.	3756
Kroger Company	1052
Mckesson & Robbins	437

May Dept. Stores Co.	449
Montgomery Ward & Co.	1085
National Tea Co.	406
J. C. Penney Co.	1079
Safeway Stores.	1639
Sears, Reobuck & Co.	2937
F. W. Woolworth Co.	713

Zeleznice

Atchinson, Topeka & S. F.	605
Baltimore & Ohio RR	452
New York Central RR	903

Pennsylvania Railroad	1065
Southern Pacific Co.	700
Union Pacific Railroad	520

Telefon, osvetljenje, električna energija

Amer. Tel. & Tel. Co. 4040

Cons. Edison Co. of N. Y. 435

(U ovom pregledu nije prikazano automobilsko preduzeće Ford, jer nije podnelo nikakve podatke o svojoj delatnosti. Uкупna aktiva njegovog bilansa iznosila je 31. decembra 1951. godine 1584 miliona dolara.)

Sto najvećih akcionarskih društava imalo je zajednički obrt od 102 milijarde dolara, a zapošljavalo je 5,86 miliona ljudi, tj. oko 56.000 po jednom akcionarskom društvu.

Od sto najvećih akcionarskih društava više od tri četvrtine otpada na industriju, a 15 na trgovinu na veliko i malo. »Džajent korporejšnz« su u zadnje vreme baš tu postigla znatne uspehe i time počela na ovom privrednom sektoru da sve više gutaju samostalna preduzeća.

135 američkih akcionarskih društava obuhvata već 45% američke proizvodnje, ali njihov uticaj ide znatno preko 45%. U istom periodu u kojem su se razvijala takozvana »džajent korporejšnz« nastao je i jedan drugi proces: u pretežnoj većini industrijskih grana 3—5 preduzeća, takozvani oligopoli, obuhvataju više od polovine proizvodnje tih grana. Berle piše⁵⁸⁾:

»U znatnom i sve većem broju industrijskih grana (koje grubo uzeto obuhvataju 70% američke industrije) pojavljuje se danas izvesna tendencija uz pojavu koju nazivamo „koncentracijom“. Obrazovanje monopolja uglavnom je sprečavalo bar američko zakonodavstvo, ako ne i sam privredni život. Jednovremeno se ipak u jednoj po jednoj industrijskoj grani dopušтало ili čak potpomagalo stvaranje takvog sistema u kojem je s vremenom na vreme dominiralo nekoliko velikih korporacija. Dve, tri ili najviše pet korporacija dele između sebe više od polovine obrta, dok ostatak otpada na veći ili manji broj društava manjeg obima koja se moraju pridržavati normi postavljenih od one dve ili pet velikih korporacija.

»Džajent korporejšnz« imaju na taj način u rukama preko oligopola gotovo tri četvrtine američke industrije. Ali ni time još nije potpuno iscrpljen njihov uticaj. On se pruža daleko van granica vlastite industrije. Ranije je pomenuto da su se paralelno sa porastom životnog standarda širokih masa naročito brzo razvile tercijalne privredne grane. Mnoge od njih zavise u velikoj meri od »džajent korporejšnz«. Berle s pravom piše⁵⁹⁾:

»Uticaj mnogih korporacija — kao, na primer, „Dženeral moutersa“ ili velikih petrolejskih firmi — pruža se daleko preko granica njihovih stvarnih poseda. Prema gruboj proceni, na primer, oko 3 milijarde dolara investirano je u garaže ili postrojenja takozvanih „malih“ poslovnih ljudi koji su ugovorom vezani za najvažnije automobilske firme. Vlasnici su, dakle, mali, nezavisni poslovni ljudi koji obično istupaju kao „korporacija“ mada, u stvari, nisu od nekog značaja. Gledano pravnički, ova su društva nezavisna. Ali njihovu privrednu delatnost, a umnogome i njihove cene određuju automobilska preduzeća čije proizvode oni prodaju. To isto važi i za „male“ poslovne ljude koji poseduju po neku benzinsku stanicu. Odluke i postupci ovih velikih korporacija pružaju se daleko preko granica njihovog poseda. Moć ovih društava prevazilazi njihova posrednička prava — čak i veoma mnogo, mada nam nedostaju statistički podaci za određivanje tog perifernog podjasa. Postoje i drugi teže uočljivi načini na koje centralne organizacije šire svoju moć daleko preko granica svojih poseda.«.

Čitava biblioteka je napisana o tome da li su se u zadnje vreme u američkoj privredi ojačale tendencije za koncentracijom. Ako se posmatra posredan i neposredan uticaj oligopola, jedva se može sumnjati u dalji porast koncentracije. Proces koncentracije se u SAD razvio naročito za vreme II svetskog rata tako da je proizvodnja 250 najvećih američkih industrijskih preduzeća⁶⁰⁾ dostigla celokupnu proizvodnju američke privrede pre rata.

Vladavina oligopola nad bitnim delom privrede ne postoji samo u Americi nego i u celom zapadnom svetu. Ona postoji i u zapadnoj Evropi i Velikoj Britaniji, mada još ne u istom obimu kao u Americi.

Za Veliku Britaniju raspolažemo i nekim konkretnim statističkim podacima⁶¹⁾. Časopis »Ekonomist« je na osnovu tih materijala objavio u svom broju od 14. IV 1956. godine, pod naslovom »Veličine u Velikoj Britaniji« (*Bigness in Britain*), rasprave o tome kolika je moć »džajent korporejšnz«, tj. oligopola, u Velikoj Britaniji.

Pri tom je, baš za Veliku Britaniju bitno imati na umu da je, suprotno od SAD, državni sektor u industriji znatan i da nacionalizovana industrija obuhvata oko petine proizvodnje.

»Ekonomist« je u toj svojoj raspravi došao do sledećih rezultata: »... Iz ove objavljene liste može se lako izračunati da sto najvećih preduzeća raspolaže sa oko 62% kapitala čitave grupe od 512 preduzeća sa po više od po 2,500.000 funti kapitala. To znači da tih sto preduzeća raspolaže sa preko 3.800.000.000 funti od ukupno 6.200.000.000 funti sterlina. U rukama 512 velikih društava leži čak oko 77% kapitala 3.200 javnih preduzeća koja su evidentirana u Institutu. »Džajent korporejšnz«, dakle raspolažu sa više od polovine kapitala svih pomenutih javno registrovanih preduzeća.« (Kurziv je moj — F. Š.).

Samo je po sebi razumljivo da u Velikoj Britaniji kao i u Americi stvarna moć »džajent korporejšnz« obuhvata daleko iznad polovine celokupnog kapitala.

Osim veličine kapitala, od naročitog značaja je svakako koliki ideo u proizvodnji imaju »oligopoli«. »Ekonomist« odgovara na ovo pitanje sledećim rečima:

»Ove su proporcije veoma različite i kreću se oko 90% u industriji duvana do ispod 25% u industriji odeće. Udeo oligopola u celokupnoj industrijskoj proizvodnji iznosi oko 56% bruto-proizvoda, pri čemu se u njima nalazi samo 48% od ukupnog broja zaposlenih.

Ako na kraju uporedimo ideo u proizvodnji sa udelom u kapitalu, dolazi se otprilike do zaključka da 75 vodećih britanskih preduzeća obuhvata oko 26% britanske industrije (pri čemu nisu uračunate najmanje radionice. Između 412 drugih društava sa kapitalom od po preko 2,500.000 funti sterlina, na 318 čisto industrijskih otpada 17% ukupne industrije.«

Prema ovoj analizi, na »džajentz« otpada dobra četvrtina industrijske proizvodnje, a na njih i sledećih 318 velikih akcionarskih društava zajedno dobrih 40%. Ako se uzme u obzir i sav posredan uticaj zbog njihove moći,

pod njihovom kontrolom nalazi se oko polovine britanske industrije. Sledеće važno zapažanje je da se razvoj do II svetskog rata takođe kretao u pravcu dalje koncentracije i da se od 1950. godine ponovo kreće u tom pravcu.

»Ekonomist« piše:

»Tržišna vrednost akcija velikih društava pokazuje od 1885. do 1939. godine tendenciju penjanja u odnosu na vrednost akcija manjih preduzeća. Između 1939. i 1950. godine je, doduše zabeleženo malo opadanje. Koncentracija u ovim (velikim) preduzećima i vrednost koju su investitori ulagali u njihovu glavnici izgleda da su u godinama do rata rasli, pa bi se moglo pretpostaviti da bi prividno opadanje koje su kasnije imali trebalo dovesti u vezu sa vanredno povoljnim izgledom malih preduzeća pri izbijanju rata. Dalji proračuni Instituta ukazuju na to da se od 1950. godine opet pojavila tendencija povećavanja koncentracije (Kurziv je moj — F. Š.).

Ako se posmatra čitav zapadni svet, može se reći da oko 1.000 do 1.500 preduzeća u Americi, Velikoj Britaniji, Nemačkoj i zapadnoj Evropi poseduje gotovo polovinu svetske industrijske proizvodnje i da se njihov uticaj preko oligopola u pojedinim industrijama, zatim i preko njihovog uticaja u drugim privrednim granama, a naročito u tercijalnim grupama zanimanja, pruža daleko iznad polovine svetske proizvodnje.

Ova *industrijska* koncentracija danas je jača nego ikad ranije u istoriji.

Međutim, ovu *industrijsku* koncentraciju nije pratila i koncentracija prihoda, što treba naročito jasno podvući. Naprotiv, u kretanju prihoda ispoljile su se baš suprotne tendencije. Prihodi miliona masa rasli su i absolutno i relativno, a prihodi »bogatih« i »najbogatijih« su opadali.

Industrijsku koncentraciju već decenijama nije više pratila odgovarajuća koncentracija imovine. Najbogatiji i bogati imaju nesrazmerno veći udeo u nacionalnoj imovini⁶²⁾ nego u ukupnom prihodu. Dve vrste faktora dejstvuju ipak u pravcu slabljenja i kočenja tendencije ka koncentraciji imovine. S jedne strane, to je pokušaj zakonodavstva za jačim oporezivanjem velikih i najvećih imo-

vina, ali je još važnije to što je industrijska koncentracija koja je vodila ka sve većoj koncentraciji preduzeća, dovela i do toga da preduzetnik i kapitalista nisu više jedno lice.

Danas je izuzetak to što je preduzetnik jedini vlasnik neke velike korporacije već je normalno što se akcije velikih preduzeća nalaze u rukama mnogih i što ta preduzeća vode menedžeri (manager), a ne pojedini kapitalisti.

Današnji menedžeri rade u socijalnoj sferi čija je karakteristika silna industrijska koncentracija bez odgovarajuće koncentracije imovine, ali uz porast udela širokih masa u prihodu. Dadas 1.000 do 1.500 preduzeća, kao što je već izneo, kontroliše oko polovine industrijske proizvodnje sveta. A druga industrijska revolucija i automatizacija obuhvatiće, kao što ćemo kasnije (na strani 253) razmotriti, baš tih hiljadu preduzeća, te oligopole u industriji i trgovini.

SINDIKATI

U periodu od prve do druge industrijske revolucije suštinske promene doživeli su ne samo preduzetnici i kapitalisti nego i radnici.

Postoji još veliki broj malih i najmanjih preduzeća koja zapošljavaju ispod 50 radnika i nameštenika i u kojima je sam preduzetnik jednovremeno i svoj sopstveni kapitalist, ali takva preduzeća nisu više karakteristična za privrede razvijenih industrijskih nacija.

Još pre druge industrijske revolucije oligopoli su određivali uglavnom karakter preduzeća. Danas, privreda i društvo karakterišu preduzeća sa preko 500 radnika kakva su u prvim decenijama industrijalizacije jedva i postojala.

Nasuprot malim i najmanjim preduzećima u doba prve industrijske revolucije i u decenijama posle nje, stajali su radnici koji još nisu bili organizovani, te su stoga bili raspakani i nepovezani.

Nasuprot oligopolima stoje radnici u svojim organizacijama. Radnici u Velikoj Britaniji, zapadnoj Evropi i SAD stvorili su svoje sindikate posle vrlo krvavih i dramatičnih borbi koje su trajale decenijama.

Kao što i danas postoje mala i najmanja preduzeća, tako isto postoje i neorganizovani radnici. Čak i u Americi i u zapadnoj Evropi ima više neogranizovanih radnika nego onih koji bi se mogli organizovati. Nigde ni polovina radnika nije organizovana. Sindikati su do sada svuda obuhvatili samo manjinu radnika, iako relativno znatnu manjinu koja se kreće između 30 do 40% od ukupnog njihovog broja. Pa ipak i u Americi i u zapadnoj Evropi sindikalne organizacije bitno utiču na plate i uslove rada radnika, a time i na životne uslove celokupnog radništva. Radnici u sindikatima, a u Evropi i oni u svojim socijalističkim strankama, određuju i položaj radništva u društvu.

Razvoj koji je u toku generacija doveo do današnjih sindikata nije bio jednoobrazan u svim zemljama. U Evropi je sindikalni pokret Velike Britanije bio daleko ispod onog na kontinentu, kao što je i industrija Velike Britanije bila ispred industrije država evropskog kontinenta. Dok su sindikati u Velikoj Britaniji i na kontinentu već obuhvatili najvažnije privredne grane, sindikalni pokret u SAD još je mnogo zaostajao za evropskim.

Kad je Ruzvelt došao na vlast i otpočeo svoj veliki socijalno-politički rad, u Americi je bilo samo dva miliona sindikalno organizovanih. Ali u toku poslednjih decenija i u Americi su se pojavile iste tendencije kao i u Evropi, a na početku druge industrijske revolucije sindikati u SAD su isto toliko jaki kao, na primer, u Velikoj Britaniji i Saveznoj Republici Nemačkoj.

Za dalju analizu je značajno to što su sindikati bili u početku jači u srednjim i malim preduzećima nego u velikim. Međutim, i tu je već odavno nastupila promena. Sindikati su prodrli u velika akcionarska društva u Americi kao i u Evropi, a to znači da su i u Americi i u Evropi radnici u industrijama koje su u rukama oligopola sindikalno organizovani, mada ima, naravno, i izuzetaka.

Pri tome nije dovoljno posmatrati sindikate jedino kao organizacije koje se stvaraju o radnim i platežnim uslovima samo svojih članova. To je svakako jedan od njihovih najbitnijih zadataka, ali kada postignu sporazum sa

oligopolima o uslovima rada i plata, oni time umnogome određuju i radne i platežne uslove sindikalno neorganizovanih, kao što i oligopoli odlučuju o uslovima egzistencije malih i najmanjih preduzeća u svojim privrednim granama.

No, značaj sindikata je mnogo veći. Oni su postali jedan od odlučujućih sastavnih delova današnjeg društva, a time i našeg života. Život Amerike i zapadne Evrope ne može se više lako zamisliti bez njih.

Dokle god budu postojale demokratske institucije postojaće i sindikati, i više od toga, oni čine najvažniji oslonac za održavanje demokratskih institucija. Samo po sebi je razumljivo to što su ih nacionalsocijalističke ili fašističke — kao i boljševičke — vlade likvidirale, jer su oni s njima nespojivi. Ali, jednovremeno je karakteristično to kakve funkcije obavljaju u današnjem društvu i što su se oni, na primer, tako brzo i u takvom obimu opet obnovili u Saveznoj Republici Nemačkoj posle likvidacije nacionalsocijalizma.

Stoga današnji zapadni svet, suprotно od vremena prve industrijske revolucije i od decenija posle nje, ulazi u nastupajuću epohu druge industrijske revolucije ne više sa rascepkanim radnicima, već sa radnicima koji su stvorili sindikate da ih nauče kako da formulišu radničke zahteve i kako da se za njih, ako je potrebno, bore.

NOVA DRŽAVA

Ako su u položaju oba, za naše današnje i buduće društvo tako značajna društvena sloja, u položaju preduzetnika — kapitalista s jedne, i radnika, s druge strane, nastale fundamentalne promene, moramo kazati da se bitno izmenio i okvir u kojem su oba ova sloja rešavala svoje sporove i vodila borbe.

Sažmimo ovu promenu najpre jednom rečenicom. Ranije je postojala država koja je u toku borbi protiv feudalizma izgubila od svog značaja i u čijim su se okvirima odigrala prva industrijska revolucija i prvobitni dalji pro-

ces industrijalizacije. Sada, međutim, postoji država čiji značaj opet raste, i to već generacijama, i u čijem će okviru druga industrijska revolucija obuhvatiti današnje društvo.

Državni sektor je u periodu od 1850. do 1914. godine u pojedinim velikim industrijskim zemljama bio veoma različit po obimu već stoga što je, na primer, u toku mira u Nemačkoj i Francuskoj postojala opšta vojna obaveza dok je Velika Britanija i Amerika nisu imale.

Državni sektor je bio različit i zato što je socijalna politika, kao jedan od državnih zadataka, postojala u Evropi već dugo, dok se u SAD pojavila zapravo tek u toku velike privredne krize sa Ruzveltom »nju dilom« (*New Deal*). To zaostajanje Amerike iza Evrope smanjuje se već od pre nekoliko decenija. Amerika i zapadna Evropa nisu se približavale jedna drugoj zbog *opadanja* državne delatnosti, zbog toga što se država manje uplitala u privredu i što se smanjivao državni sektor. Naprotiv, to odstojanje se smanjivalo usled snažnog i stalnog razvijanja državnog sektora u SAD, a on će se prema svim znacima razvijati i u doglednoj budućnosti.

Veliki značaj za celokupnu privrodu koji danas država ima ne mora se pobliže razmatrati u zapadnoevropskim industrijskim nacijama, jer on u njima danas nije više sporan. Međutim, o značaju koji danas ima država u SAD još vladaju mnoga potpuno pogrešna shvatanja. Kao što se SAD i danas često prikazuju kao klasična zemlja konkurenčije dok je, u stvari, u presudnim privrednim granama proizvodnja u rukama šačica džinovskih preduzeća oligopolja, isto se tako SAD prikazuju i kao zemlja u kojoj država, za razliku od Evrope, vrlo slab uticaj na privredu, i to uticaj koji raste samo u vanrednim prilikama, kao što je bio slučaj pre svega, u II svetskom ratu, da bi posle toga naglo opao.

Nasuprot ovim postavkama kojima se stvarno stanje suštinski iskriviljuje, iznećemo najpre dve činjenice:

1) Tačno je, svakako, da je u toku II svetskog rata u SAD izvanredno porastao vojni sektor, a time i celokupni sektor državne delatnosti. Ali vojni sektor, znatno veći

nego što je bio pre II svetskog rata, ostao je i posle rata, a zadržće se i u budućem periodu.

2) Nezavisno od tog vojnog sektora u SAD raste već od pre više od polovine stoljeća i aktivnost države na ostalim područjima i to ne samo u apsolutnom iznosu već i relativno u odnosu na privredu. Ili drugim rečima: tempo porasta državnog sektora u SAD bio je i van vojnog sektora veći od tempa privatnog sektora.

U vezi sa prvom tačkom upućujemo na izlaganja u glavama o vojnoj revoluciji. Za naša razmatranja je bitno još jednom podvući da će SAD i ubuduće imati u toku mira veliki vojni sektor i da su one jednovremeno centar i vodeća vojna sila jednog velikog saveza. Više nije moguće da se SAD vojnički i svojom vojnom industrijom vrate na polaznu tačku od 1939. godine, tj. u vreme pred početak II svetskog rata. Stoga nije slučajno što je američki vojni aparat u svim godinama posle II svetskog rata bio po nekoliko puta veći od onog pre 1939. godine. To je važilo za prvu deceniju posle II svetskog rata, to važi i danas, a važiće i ubuduće.

Zato se u svakoj analizi države i njenog uticaja na američku privredu mora računati sa održavanjem *značajnog vojnog aparata* ne samo privremeno već i trajno, pa i ako bi se obe svetske sile sporazumele o izvesnim merama razoružanja.

Održavanje velikog vojnog aparata u miru ne utiče, međutim, na državne i privredne odnose u SAD samo državnim porudžbinama od mnogo milijardi dolara godišnje u industriji, ili samo time što u taj vojni aparat ulazi značan deo godišnje proizvodnje i dohotka američkog naroda, već se njegov uticaj širi daleko preko toga.

Do toga smo došli već ranije (vidi stranu 156) kada smo ukazali na značaj vojne revolucije za industrijsku i na to da vojna revolucija nije bitna samo za početak druge industrijske revolucije već i za njen dalji tok u sledećoj deceniji.

Iz toga se može izvući zaključak da je potrebom za održavanjem snažnog naoružanja u toku mira u SAD stvoren veoma značajan faktor koji je jačao uticaj države,

pošto je upravljala znatnim delom proizvodnje i dohotka američkog naroda. Država postaje time nosilac velikog dela novih investicija⁶³) koje su tako jako razvile američku privrednu, a jednovremeno je organizovala i veći deo naučno-istraživačke delatnosti. A te tako značajne funkcije američke države, blagodareći vojnoj revoluciji koja traje već preko decenije, ni u kom slučaju nemaju prolazni karakter.

U vezi sa drugom tačkom dodaje se da delokrug zadataka države, a time i njen uticaj na privredu, raste i na drugim područjima već pola veka. I tu raspolažemo sa dovoljno konkretnih brojnih podataka da taj razvoj možemo i statistički objasniti. Čitav budžet vašingtonske vlade iznosio je 1956. godine 62 milijarde dolara, a budžeti 48 država i gradova oko 35 milijardi, tako da je budžet vlade u Vašingtonu, 48 federalnih država i gradova iznosio zajedno gotovo 100 milijardi dolara. Američki ekonomista Solemen Febrikent (*Solomon Fabrikant*) s pravom naglašava da se silni izdaci odnose na godinu za koju je predsednik Ajzenhauer u svom budžetskom ekspozitu rekao:

»Uspešno smo prebrodili prelaz sa ratne privrede na mirnodopsku.«

Febrikent dalje naglašava: »Državni i lokalni budžeti mogu i ubuduće rasti, ali nikako neće opadati.«

Za naše razmatranje je naročito značajno to što vojni izdaci nisu iznosili ni polovinu tog silnog državnog budžeta i što je njegov deo predviđen za nevojne svrhe, u celom XX veku rastao znatno brže nego privatni privredni sektor.

Pošto je ova činjenica toliko značajna, citiraćemo jedan duži Febrikentov pasus:

»Tu se mora na prvom mestu istaći da obrana zemlje, ma koliko da je danas značajna, ne iziskuje više od dve petine ukupnih državnih rashoda, ulaganja kapitala i uposlenih ljudi. Na narodne potrebe van okvira odbrane troši se više novca. I mada se državna delatnost na tom području nije toliko proširila kao u oblasti odbrane zemlje — jer su izdaci za odbranu zemlje iznosili još pre 50 godina samo 10% od ukupnih državnih izdataka — ipak su ti iz-

daci rasli mnogo brže nego privatna delatnost. Pre 50 godina je u državnoj službi, ne računajući vojsku, bilo oko 3,5% svih zaposlenih ljudi u zemlji, a danas ih je 8,5%... Ako se osvrnemo na proteklih pola veka, uverićemo se da je državni aparat rastao gotovo čitavo to vreme. Broj zaposlenih u državnoj službi rastao je u svakoj deceniji brže od onog u privatnom privrednom sektoru...

Tu možemo, drugim rečima, uočiti izvesnu trajnu tendenciju...» (kurziv moj — F. S.).

Zašto je državni sektor, nezavisno od vojnih izdataka, rastao toliko brže od privrednog? Postoji čitav niz uzroka koji su najtešnje povezani sa procesima moderne industrializacije i izrastanja gradova.

U okviru tih procesa u SAD su preduzimane državne mere o javnom staranju. Počele su se primenjivati kad je Ruzvelt bio na vlasti u doba velike svetske krize, ali su postale tako čvrst sastavni deo američkog društva, da nisu ukinute ni pod republikanskim režimom, ni pod Ajzenhauerom, već su, naprotiv, još proširene.

Važnost ove činjenice jedva se može sagledati. Dok je Ruzveltova stranka (demokrati) bila na vlasti, republikanci su stalno napadali državno javno staranje, a time i Ruzveltov »nju dil«.

Ta faza američke politike i američkog života je završena.

Državno javno staranje se u SAD učvrstilo. To su potvrdile obe stranke, demokrati i republikanci. Sporno je samo u kom će se pravcu i obimu dalje razvijati.

Američki državni sektor naročito se jako razvio zbog svetske privredne krize i II svetskog rata. To je nekad bilo. Ali sadašnji razvoj ne ukazuje na to da će se taj sektor opet ukinuti posle II svetskog rata, posle izvesnog perioda bez neke veće krize.

Naprotiv, ovaj će se sektor zadržati i to u takvom obimu da će se u bliskoj budućnosti još i širiti.

Iza ovog razvoja stoje u Americi obe velike stranke i ne brinu se naročito što je u mnogo čemu direktno suprotan njihovim ideologijama.

Što važi za Ameriku, važi i za Evropu, iako ne na potpuno sličan način.

Ni u Velikoj Britaniji ni u zapadnoj Evropi društveni razvitak ne može se više zamisliti bez državnog javnog staranja. U Velikoj Britaniji ga je sprovedla laburistička vlada po završetku II svetskog rata u velikom opsegu i ubrzanim tempom. Ali je ono i u Velikoj Britaniji postalo tako čvrst sastavni deo društva da su i britanski torijevci morali da zadrže najveći deo socijalnog političkog zakonodavstva Laburističke stranke.

Tako će se državno javno staranje zadržati i u Velikoj Britaniji.

I u Francuskoj se socijalno zakonodavstvo snažno razvilo posle II svetskog rata. U Saveznoj Republici Nemačkoj obe velike stranke — Hrišćansko-demokratska (CDU)* i Socijaldemokratska — takođe su za stalnu dalju izgradnju, mada se i one mogu razlikovati u mnogim pojedinostima.

Prema tome, posmatrajući sa raznih tačaka gledišta, može se konstatovati da u Americi, Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi postoji razvijeni proces usmeren u istom pravcu. Njegove su posledice te što se državni sektor već dosta dugo znatno proširuje, a tendencije njegovog porasta i ubuduće će verovatno jačati.

K R I Z E

Izneto je da su se proizvodne snage od prve industrijske revolucije počele snažno razvijati.

Ali, kao što je poznato, taj se razvoj nije kretao *stalnom uzlaznom linijom*.

Često su ga prekidale razne krize.

U drugoj četvrtini XIX veka krize su bile naročito teške. Od druge polovine XIX veka pa sve do izbijanja I svetskog rata one su slabile, tako da su često smatrane samo kao privremeni prekid perioda uspona, a taj je period smatrana da je sam po sebi vidljiv.

*) Christlich Demokratische Union. — Prim. prev.

Tada je preovlađivalo gledište da je prošlo vreme najtežih privrednih poremećaja koje izazivaju krize — sve dok velika svetska privredna kriza, koja je počela 1929. godine, nije vrlo grubo razbila ove iluzije.

Kriza 1929. godine bila je najjača od svih koje su dotle pogodile kapitalistički sistem.

U obe tada industrijski najrazvijenije zemlje sveta, u Americi i Nemačkoj, industrijska proizvodnja se prepolovila, dok su prethodne krize prouzrokovale poremećaje u proizvodnji samo od 10 do 25%.

Uz to se u SAD moglo konstatovati da se ova kriza neće dugo moći likvidirati.

Još 1939. godine, kad je u Evropi već počeo II svetski rat, u Americi je bilo 8 do 10 miliona nezaposlenih. SAD su, kao i Velika Britanija, ušle u II svetski rat sa nelikvidiranim krizom u svojoj privredi.

O velikoj svetskoj krizi napisane su čitave biblioteke.

Za naša razmatranja potrebne su dve konstatacije. Prva je da je za Ameriku kao i za Veliku Britaniju i zapadnu Evropu ova kriza nastala u periodu u kojem se kapitalistički način proizvodnje veoma malo prostirao *izvan* državnih granica. Vreme od polovine XIX veka do I svetskog rata bilo je za Ameriku period u kojem je ona osvajala svoj sopstveni kontinent i u kojem je stalno proširivala i svoje granice (*takozvane frontier*) u sopstvenoj zemlji.

U istom periodu evropske zemlje su se širile imperialistički, a krajem tog perioda Evropa je dominirala nad pretežnim delom ostalog sveta.

U periodu ove velike spoljne ekspanzije krize su oslabile u Americi kao i u Evropi. Nekoliko godina posle krize proizvodnja je opet toliko porasla da su prevaziđeni brojni podaci o proizvodnji iz perioda prosperiteta pre svake od ovih kriza.

Naprotiv, period u kojem je 1929. godine nastala velika svetska privredna kriza, prethodio je zastoj u spoljnjoj ekspanziji kapitalističkog načina proizvodnje. Amerika nije mogla dvaput da privredno osvaja svoj kontinent jer je on

već 1929. godine bio osvojen. A i evropska imperijalistička ekspanzija bila je pri kraju. Tada još nije počeo da opada evropski kolonijalni imperijalizam, ali je nastupila gotovo potpuna stagnacija u njegovom daljem širenju.

Dok su ovim zastojem u spoljnoj ekspanziji otpali faktori koji su ranije slabili krize i, ako bi ove izbile, olakšavali izlaz iz njih, još se nije bio aktivirao, pre svega u SAD, onaj faktor koji je docnije bio tako značajan za suzbijanje krize, naime planska intervencija države.

U društvenom uređenju SAD, državni sektor je u početku krize iz 1929. godine bio relativno sasvim mali i imao je malo uticaja.

Državni sektor se morao stvarati i izgrađivati tek pod Ruzveltom, u toku same krize, i u mnogim stvarima na sasvim improvizovan način.

Zato se o tom periodu može reći da *spoljna ekspanzija nije više mogla, a intervencija države još nije mogla* da presudno utiče na krizu. Stoga je i bila tako teška i tako je dugo trajala dok nije savladana.

Nas ipak tu ne interesuje prošlost već mnogo više budućnost. Interesuje nas pitanje — kakve su promene nastale u pojavama krize i koliko su one značajne i bitne za nastupajuću fazu, za period druge industrijske revolucije.

Pre svega, treba se ozbiljno čuvati zaključaka da više ne moramo voditi računa o krizama koje bismo izvukli iz iskustava stečenih u godinama posle II svetskog rata kad je bilo samo kratkih, prolaznih i dosta ograničenih privrednih potresa. S pravom piše Artur F. Bernz (*Arthur F. Burns*), raniji ekonomski savetnik predsednika Ajzenhauela⁶⁴⁾:

»Nema još dovoljno dokaza za pretpostavku da će uskoro nestati ciklusi konjunktura...« Na istoj strani on dalje kaže: »Jedine stvari u koje se možemo donekle pouzdati u skoroj budućnosti su, prvo, da će se u našem privrednom sistemu i nadalje pojavljivati ciklusi konjunkture i, drugo, da će država svojim merama uticati na tok ovih ciklusa u svim njihovim stadijumima.«

I Ujedinjene nacije opominju da danas ne treba smatrati da će prosperitet trajati veoma dugo. U Svetskom ekonomskom pregledu za 1955. (*World Economic Survey*)⁶⁵⁾ stoji:

»Decenija prosperiteta ne pruža garanciju da je svet već postigao stalan imunitet protiv ciklusa konjunkture niti da se već raspolaže lekovitim sredstvima nacionalnih ili internacionalnih intervencija, dovoljno efikasnim uspešno sprečavanje izbijanja nove bolesti.«

Slično piše posle nekoliko strana:

»U prvoj deceniji posle rata, kada je povećana potražnja uticala na povećavanje investicija i potrošnje, nije moglo biti govora o opasnosti od depresije. Ipak, bilo bi nerazumno kad bismo smatrali da je zauvek rešen problem dugoročne potražnje koja bi bila dovoljna za puno zapošljavanje i iskorisćavanje svih proizvodnih sredstava.« (Kurziv je moj — F. Š.).

Stoga moramo računati s tim da su u zapadnom svetu mogućni privredni potresi u obliku kriza.

Radi njihove analize ukazaće se na sledeće četiri tačke:

1) U krizama XIX veka, u velikim industrijskim nacijama postojali su znatni slojevi ljudi koji su proizvodili i živeli i izvan specifičnih kružnih tokova kapitalizma i koji su stoga raspolagali izvesnim, mada ne potpunim imunitetom protiv kriza.

To je, na primer, važilo za poljoprivredna seoska imanja i činovništvo, sve dok krize nisu postale toliko teške, da su snažno pogodile državne budžete.

Kapitalistički način proizvodnje postepeno se toliko razvio da više nije bio samo *vodeći* već i *jedini* način proizvodnje. Tako je već 1929. godine bilo u Sjedinjenim Državama, Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. Stoga se za svetsku privrednu krizu može reći da nije više kriza jednog privrednog sektora već celokupne privrede.

Što je važilo već za 1929. godinu, važiće, prirodno, i za buduće krize.

Ako bi izbila neka kriza, ne bi više bilo nijednog privrednog sektora niti dela stanovništva koji bi bili imuni od nje.

I još više, u današnjoj fazi svetske istorije kriza koja bi, na primer, zahvatila SAD, obuhvatila bi, prema svemu, i ceo zapadni svet.

2) Niz faktora dejstvuje danas u pravcu slabljenja posledica krize. Samo da, na primer, pomenemo državnu socijalnu politiku sa garantovanim minimalnim platama, osiguranje nezaposlenih kojim ona obuhvata sve šire kruge i državnu agrarnu politiku kojom se teži da se farmerima i seljacima zagarantruju prihodi srednjih slojeva.

Ali pored ovih faktora koji mogu da utiču na ublažavanje nastupajućih kriza ima i drugih koji dejstvuju eventualno u suprotnom pravcu. Za Ameriku je konstatovano da je životni standard svih narodnih slojeva u poslednjim decenijama znatno poboljšan. Procenat slojeva sa srednjim prihodima je i apsolutno i relativno znatno porastao. U skladu s tim znatno su porasli i izdaci za takozvane potrošne predmete za dugotrajnu upotrebu (automobile, frižidere, televizore itd.). Poslednjih godina ti su izdaci iznosili između 25 i 30 milijardi dolara, a od 1946. do 1952. godine iznosili su zajedno *čitavih 95% od državnih izdataka za naoružanje*. Za naše razmatranje je bitno to što su ovi izdaci *izvanredno elastični i promenljivi*, za razliku od onih za životne namirnice i stanove. Ako nastupi kriza ili se samo pojavi bojazan od nje, izdaci za dugotrajne potrošne predmete mogu znatno opasti bilo što neki slojevi društva računaju sa daljim padom cena, bilo što žele da uštede veći procenat svog dohotka da bi imali izvestan oslonac u slučaju nezaposlenosti. Tako je došlo do paradoksalne situacije da *baš vanredno visoki životni standard u SAD stvara faktore koji povećavaju osetljivost američke privredne krize*.

Tendencije slične onima u Americi postoje — kao što je već naglašeno — i u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi, mada u manjem obimu.

3) Socijalna i agrarna politika mogu u svakom slučaju delovati u pravcu smanjivanja privrednih potresa u krizi koja nastupa, uprkos povećanoj osetljivosti na krizu koju stvara viši životni standard.

Ali tu nije dovoljno samo *kvantitativno* posmatranje.

Ovde se mora vrlo jasno povući razlika između ekonomskih i socijalnih potresa u nekoj budućoj krizi. Možda ne treba očekivati relativno opadanje proizvodnje do kojeg je došlo u toku svetske privredne krize 1929. godine, kad je industrijska proizvodnja bila bezmalo prepologljena. Možda bi neki kasniji istoričar čisto mehaničkom analizom i utvrdio da buduća kriza neće biti toliko duboka kao velika svetska kriza.

Ali ova čisto ekonomsko-statistička analiza neće rešiti problem, jer nas interesuje obim socijalnih i društvenih potresa u toku buduće krize. Oni, prirodno, zavise od dubine ekonomskih potresa, ali ne samo od njih. Oni zavise dalje od *stepena povredljivosti* društvenog uređenja koje će kriza pogoditi. Američki kapitalizam je neuporedivo stabilniji od svakog evropskog i mnogo manje je podriven. Ali ni on nije više tako stabilan kao što je bio u prvoj četvrtini XX veka. Njega je decenija krize veoma snažno uzdrmala i ožiljci su ostali. U takvoj situaciji posmatrano čisto ekonomski, i ne mnogo teška kriza može izazvati duroke promene.

4) Pošto je to tako, intervenisće država.

Da će država intervenisati, s tim se slažu svi slojevi društva, a tome ne protivreče ni navedena izlaganja Artura S. Bernza. Ako kriza zapreti, odnosno ako nastupi, država će brže reagovati sada nego u doba velike svetske privredne krize. A država ima *moć* da se jače angažuje pošto se njen sektor poslednjih decenija toliko povećao da se, kao što je već rečeno, nalazimo u periodu u kome se može računati sa daljim proširavanjem njene delatnosti. Ipak se danas ne može ni za jednu zemlju dati jasan odgovor o njenim konkretnim merama jer nije poznato koji će sloj društva u momentu izbijanja krize imati vlast u rukama

i, dalje, da li će u toku krize i posle nje nastupiti neka bitna promena u rukovođenju državom, kao što je bio slučaj za vreme svetske privredne krize.

Na primer, mere američke vlade u eventualnoj budućoj krizi ne mogu opredeliti samo ekonomsko-tehnički faktori.

Ove mere su pre suštinski deo čitave američke politike i zavise od spoljnopolitičke situacije, od jačine i uticaja odlučujućih slojeva američkog društva, kao i od ciljeva koje će američka privredna politika želeti da postigne u budućoj krizi. Na ovo pitanje ćemo se još vratiti u analizi druge industrijske revolucije.

NAPOMENE O DRUŠVENOM I PRIVREDNOM UREĐENJU SOVJETSKOG SAVEZA PRE POČETKA DRUGE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

U dosadašnjoj analizi razvoja koji je od prve industrijske revolucije doveo do druge uglavnom je bilo govora o Americi, Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi, ali to više nije dovoljno.

Rusija se već nalazi u drugoj industrijskoj revoluciji, a azijske zemlje stoje pred njom.

Stoga je potrebno da se u kratkim crtama iznese kako je tekao razvoj Sovjetskog Saveza i velikih azijskih zemalja pre druge industrijske revolucije.

Proces industrializacije počeo je u carskoj Rusiji znatno docnije nego u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi.

U vreme I svetskog rata i kad su boljševici preuzeли vlast, u Rusiji su još dolazila 4 poljoprivrednika na jednog građanskog stanovnika. Takav je odnos po zanimanjima bio karakterističan za zapadnu Evropu 1800. godine, dakle pre više od 100 godina. Ali carska Rusija nije bila u svemu slična zapadnoj Evropi od 1800. godine.

Često se u privrednom razvoju dešava da mlađe industrijske zemlje preskoče neke međufaze, pa i u carskoj Rusiji pre I svetskog rata, na primer, broj radnika u ve-

likim preduzećima, tj. preduzećima sa preko 1.000 radnika, nije bio manji nego u Nemačkoj. Osnovu sovjetskih petogodišnjih planova, od kojih je prvi počeo 10 godina posle oktobarske revolucije, činila je zemlja kojom su sve do I svetskog rata vladali feudalni veliki zemljoposednici i koja je imala malu industriju, ali koncentrisanu mahom u *velikim* industrijskim preduzećima.

Ovi petogodišnji planovi su u relativno kratkom vremenu omogućili da Sovjetski Savez postane po veličini druga industrijska sila u svetu, a na putu su da proizvodnju sovjetske teške industrije podignu otprilike na nivo proizvodnje teških industrija Velike Britanije, Francuske i Savezne Republike Nemačke zajedno.

No, bilo bi potpuno pogrešno smatrati da je Sovjetski Savez nadoknadio samo ono što su Velika Britanija i zapadnoevropske zemlje ranije postigle, kao i da bi nivo sovjetskog društva otprilike odgovarao nivou društva zapadnoevropskih zemalja ako bi Sovjetski Savez u teškoj industriji dostigao, odnosno prevazišao, celu zapadnu Evropu.

O tome ne može biti ni govora.

Naprotiv, treba još jače naglasiti da je Sovjetski Savez sa svojim petogodišnjim planovima i kolektivizacijom poljoprivrede toliko išao svojim sopstvenim putem, da je sovjetsko društvo postalo svojevrsno telo za čiji današnji oblik ne možemo da nađemo nikakvo poređenje.

U Sovjetskom Savezu je doduše ostvarena visoka produktivnost rada, slična onoj u zapadnom svetu u to vreme, ali je porast proizvodnosti tekao mnogo bržim tempom i postignut je u kraćem vremenu.

Međutim, u Americi i zapadnoj Evropi, sa povećanjem produktivnosti rada povećavala se i teška industrija, a u znatnoj meri i industrija potrošnih dobara. Sa povećanjem produktivnosti rada ne samo što se povećao celokupni nacionalni dohodak, već je rastao i broj onih sa srednjim prihodima, pri čemu je u poslednjoj fazi razvoja sve veći broj radnika postizao životni standard srednjih slojeva, a i

likvidiranje siromaštva nije više akademsko pitanje, već aktuelan zadatak današnje generacije.

U Rusiji je, naprotiv, totalitarna država, povremeno najbrutalnijim metodama pritiska, iznudila da se industrijalizacija vrši forsiranim tempom, što ima za posledicu to da se zanemaruju poljoprivreda, izgradnja stanova i industrija potrošnih dobara, da se tako forsira tempo razvoja teške industrije, ali uz istovremeno vanredno nizak životni standard pretežne većine gradskog i seoskog stanovništva.

U zapadnoj Evropi trajao je proces industrijalizacije vekovima i tek u poslednjoj etapi njenog razvoja prevazišla je proizvodnja sredstava za proizvodnju potrošnih dobara.

Simptomatičan je razvoj u Nemačkoj koja je pre II svetskog rata bila druga industrijska sila sveta, odmah iza Amerike. Pri daljem snažnom razvoju industrije potrošnih dobara, proizvodnja industrije sredstava za proizvodnju dostigla je proizvodnju industrije potrošnih dobara tek 1913. godine.

U staljinskoj Rusiji razvoj je bio drugačiji. Rusija je počela izgradnju teške industrije ne razvijajući jednovremeno industriju potrošnih dobara u obimu koji bi makar približno odgovarao razvoju ove industrije u zapadnoevropskim zemljama.

Ta tendencija zapostavljanja razvoja industrije potrošnih dobara traje već više od četvrt veka. Već u dvadesetim godinama ovog veka, pre no što je Rusija počela prvi petogodišnji plan u toku kojeg je dostignut nivo industrijske proizvodnje carske Rusije, proizvodnja teške industrije nadmašila je proizvodnju industrije potrošnih dobara.

U daljem razvoju taj je raskorak sve više forsiran. U jednom govoru pred Vrhovnim sovjetom⁶⁶⁾ Maljenkov je izneo neke brojeve koji pokazuju razvoj u toku te četvrtine veka, tj. u celom Staljinovom periodu.

»U teškoj industriji danas je zaposleno oko 70% industrijskih radnika. Ako je ideo sredstava za proizvodnju u proizvodnji celokune industrije Sovjetskog Saveza izno-

sio u toku 1924/25. godine 34%, u 1937. godini pri krajnji drugog petogodišnjeg plana iznosio je već 58%, a 1953. godine oko 70%.

Prema tome, udeo teške industrije, koji je 1924/25. godine iznosio samo trećinu kao i u Rusiji pred revoluciju, iznosi danas više od dve trećine celokupne industrijske proizvodnje.«

Obratimo pažnju na to da je još pre II svetskog rata ruska teška industrijalna proizvodnja iznosila 58% celokupne ruske industrijske proizvodnje, dakle procentualno više nego u nesrazmerno jače razvijenoj Nemačkoj od 1913. godine, i da se porast teške industrije kako apsolutno tako i relativno još i povećao.

Sasvim je razumljivo što su im pri ovakvom naporu na podizanju teške industrije i transportnih sredstava do deljivani i najveći iznosi svih novih investicija. Maljenkov je u istom govoru izjavio:

»U doba petogodišnjih planova, tj. od 1929. do 1952. godine, investirano je iz državnih sredstava za izgradnju velikih objekata i pogonskih postrojenja u tešku industriju 638 milijardi rubalja, u transportna sredstva 193 milijarde, u laku industriju 72 milijarde i u poljoprivredu 94 milijarde rubalja.«

Investicije za tešku industriju i transport u iznosu od 831 milijarde rubalja bile su prema tome pet puta veće od onih za laku industriju i poljoprivredu koje su zajedno iznosile 166 milijardi rubalja.

Tako je za tempo petogodišnjih planova bilo karakteristično to što je znatan deo godišnje proizvodnje trošen za investicije, i to nesrazmerno veći deo nego u zapadnoevropskim zemljama u kojima su industrijska proizvodnja i životni standard bili na daleko višem nivou nego u Rusiji. I drugo, više od 80% investicija bilo je korišćeno za izgradnju teške industrije i transporta, tj. za industrijske grane čije proizvode nisu u to vreme koristili ruski radnici u gradovima i milioni stanovnika u poljoprivrednim kolektivima.

U petogodišnjim planovima predviđen je, pored vanredno brzog razvoja teške industrije, i razvoj, iako sporiji, industrije potrošnih dobara i poljoprivrede.

U stvari, teška industrija ostvaruje uglavnom planirane iznose, dok industrija potrošnih dobara i poljoprivreda nisu to nikad postizale. Razvoju teške industrije davala se absolutna prednost ne samo u planiranju već i kad se u toku izvršenja planova uvidelo da oni neće biti izvršeni *u potpunosti*. U tom slučaju je težište opet pripadalo teškoj industriji, što je imalo za posledicu to što proizvodnja potrošnih dobara i poljoprivrede nije često išla ukorak ni sa povećavanjem broja stanovnika. Ruska diktatura iznudavala je od gradskih i seoskih masa sprovođenje petogodišnjih planova, što je dovelo do ogromnog povećanja ruske privrede, ali to povećanje nije dopušтало milionskim masama gradskih i seoskih radnika da uživaju plodove povećanja produktivnosti svog rada.

Posledica tog forsiranog razvoja teške industrije koji je iznudila totalitarna država je to da Sovjetski Savez ulazi u epohu druge industrijske revolucije sa sasvim drukčjom klasnom podelom nego SAD i zapadna Evropa.

Ako se kod ovih poslednjih na vrhu piramide nalaze kapitalisti i menadžeri, za kojima slede jaki srednji slojevi i radništvo, koje je u Americi većinom postiglo nivo društvenog standarda srednjih slojeva, a društvo u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi je na putu da postigne sličnu podelu klase — u Sovjetskom Savezu na vrhu društvene piramide stoje vodeći slojevi partijskog, vojnog i policijskog aparata, a s njim i rukovodioci industrijskih preduzeća. Naravno, ovaj sloj nije velik. Ne raspolažemo tačnim podacima, ali se njihov broj procenjuje na oko 50.000 do 100.000.

Ispod njih se nalaze novostvorenii milionski slojevi intelektualaca, viših službenika, inženjera, kvalifikovanih radnika u gradovima, kao i rukovodećih slojeva u poljoprivrednim kolektivima i radnika i službenika u mehanizovanom poljoprivrednom sektoru. Njih ima oko 10% i zajedno sa porodicama broje oko 20.000.000 ljudi. Oni da-

nas čine bitan deo socijalne baze režima. Njihov životni standard ne može se uporediti sa onim pod carizmom, jer u tadašnjem feudalnom društvu ti slojevi nisu velikim delom ni postojali. Ali oni danas žive bolje no što su živeli njihovi očevi i dedovi.

Ispod ovoga velikim delom novostvorenog srednjeg sloja živi otprilike 80 do 90% sovjetskog stanovništva, a to su gradski radnici i niži službenici, kao i radnici u kolektivima. Na poslednjem stepenu piramide nalaze se milioni koji moraju da životare po radnim logorima.

Razlike u prihodima između onih na vrhu i novih srednjih slojeva su vanredno velike, kao što su velike i razlike u prihodima između ovih srednjih slojeva i 80 do 90% običnih radnika. One su veće nego na Zapadu. 80 do 90% sovjetskog stanovništva je siromašno.

Stoga Amerika stupa u drugu industrijsku revoluciju sa društvom u kome je siromaštvo likvidirano u *gotovo čitavom* narodu, u zapadnoj Evropi je *siromaštvo* likvidirano za većinu, dok je u Rusiji velika većina stanovništva još siromašna. U njoj je na račun tog još nelikvidiranog siromaštva stvoren moćan industrijski proizvodni aparat, a u njenom društvu se i danas na račun ovog siromaštva postižu visoke investicione sume, a time i brži porast proizvodnje nego u Americi i zapadnoj Evropi.

Za Ameriku i Evropu je izneto kako su se kapitalisti koji su istovremeno bili i preduzetnici u epohi industrijske koncentracije i daljeg porasta proizvodnosti pretvorili u menadžere, kako su neorganizovani i rascepmani radnici u toku ovog razvoja stvorili velike samostalne sindikalne organizacije i kako je jačao državni sektor u okviru demokratskih ustanova.

U Sovjetskom Savezu vlada totalitarni režim, a industrijski menadžeri kao i funkcioneri takozvanih sindikata su državni funkcioneri.

U Americi i zapadnoj Evropi krize su stalno potresale privredne organizacije, pa je potpuno mogućno da će se i ubuduće pojavljivati.

U Sovjetskom Savezu centralizovana planska privreda koja određuje visinu investicija i realnog dohotka svih slojeva, onemogućava nastajanje takvih kriza, mada poljoprivreda nikada nije izašla iz krize koja je posle kolektivizacije postala permanentna.

Posle Staljinove smrti nastaje izvestan proces popuštanja u sovjetskoj privredi i društvu, na što ćemo se još vratiti pri analizi uticaja druge industrijske revolucije na Sovjetski Savez.

AZIJA PRED DRUGOM INDUSTRIJSKOM REVOLUCIJOM

Prvi petogodišnji plan u Rusiji počeo je 1928. godine, trinaest godina pre njenog ulaska u II svetski rat i sedamnaest godina pre prve atomske bombe.

Petogodišnji planovi u Kini i Indiji počeli su tek nekoliko godina posle završetka II svetskog rata, dakle otprije četvrt stopeća posle ruskog plana.

Kad je Rusija počela svoj prvi petogodišnji plan, Indija i Pakistan su bili delovi Britanske imperije, a Kina polukolonijalna i polusuverena država.

Kad je počeo II svetski rat, Velika Britanija je objavila rat i u ime Indije i ne pitajući je, a najvažniji gradovi i pristaništa Kine kao i njena industrijski najrazvijenija oblast, Mandžurija, bili su u rukama Japana.

Tek posle II svetskog rata su Kina, Indija, Pakistan, Burma, Cejlon i Indonezija postali suverene države.

Epoha druge industrijske revolucije, prema tome, zahvata azijske države kad su one tek uspele da izbore svoju političku nezavisnost i suverenitet.

Polazna tačka azijskih nacija ima čitav niz sličnosti sa Rusijom. Za razliku od Amerike i zapadne Evrope, u njima kapitalistički način proizvodnje nikad nije obuhvatao čitavu privredu, niti je bio dominantan.

U društvenom uređenju koje je suštinski još bilo feudalno, postojao je srazmerno veoma mali kapitalistički sektor.

Ali bi bilo pogrešno ako bi se na osnovu te iste polazne tačke izvukao zaključak da bi i budući njihov razvoj morao odgovarati ruskom.

Naime, u ostalim bitnim stvarima azijske zemlje se suštinski razlikuju od Rusije, a to važi kako za Kinu tako i za Indiju.

Prvo, Rusija je bila politički suverena država. U doba carizma inostrani kapital je snažno finansirao ruski kapitalistički razvoj, ali taj kapital nikad nije bio toliko jak da bi mogao ugroziti suverenitet ruske države.

Azijske nacije su, naprotiv bile nekad kolonijalna područja evropskih imperijalističkih država. Ako nisu bile kolonije, azijske zemlje su bile polukolonijalne i polusuverene države. Inostrani kapital igrao je u njihovom razviku bitnu ulogu. Rusija nije morala ni pre oktobarske revolucije da se bori za svoj suverenitet i svoju političku nezavisnost, dok su borbe za političku slobodu i nezavisnost ispunjavale čitave decenije istorije azijskih nacija i trgovci tih borbi predstavljaju i danas politički faktor.

Dруго, Rusija je u poređenju s Amerikom i Evropom bila u doba I svetskog rata u industrijskom pogledu zaostala zemlja. Međutim, u poređenju s azijskim nacijama čak je i carska Rusija bila znatno razvijenija. Ona je po stanovniku proizvodila znatno više od Kine i Indije i njen je životni standard bio viši. Polazna privredna baza azijskih nacija još je nesrazmerno niža od sovjetske posle uklanjanja carizma.

Treće, pošto Rusija nikad nije bila kolonija neke kapitalističke države i pošto u njoj inostrani kapital nikad nije igrao rešavajuću ulogu, u celokupnoj ruskoj privredi nastao je izvestan skladni razvoj, kakav postoji i u razvijenim kapitalističkim industrijskim nacijama.

Azijske nacije, naprotiv, ne samo što su industrijski zaostajale iza carske Rusije već su imperijalizam i kolonijalizam prinudno usmeravali njihov privredni razvoj na najvažnijim područjima u pravcu koji nije imao ničeg zajedničkog sa potrebama njihove sopstvene zemlje, već mnogo više sa potrebama država-metropola u sirovinama,

odnosno sa vanredno visokim profitima na svetskom tržištu. Stoga je u mnogim azijskim nacijama razvijena proizvodnja sirovina koje su se samo u neznatnoj meri ili nimalo upotrebljavale u sopstvenoj zemlji, a najvećim delom su se izvozile u države-metropole, odnosno prodavale se na svetskom tržištu.

U spoljnoj trgovini većeg broja azijskih nacija nekoliko sirovina je često od presudnog značaja. Monokulture i plantažna privreda igraju važnu ulogu. Tako je i danas. Time što su azijske države postale politički suverene, malo se šta izmenilo u njihovim polaznim ekonomskim osnovicama. Još je znatno veći deo njihove privrede više povezan sa svetskim tržištem nego sa sopstvenom zemljom. Stoga će biti potrebno mnogo godina najvećih napora da bi se uklonile te ekonomski disproporcije kolonijalne prošlosti i organizovala skladna privreda, makar i na veoma malo razvijenjoj industrijskoj bazi.

NOVI ODNOŠI IZMEĐU GRADA I SELA

Stalno se moramo podsećati da mlađe zemlje idu drugim putem u svom procesu industrijalizacije nego starije industrijske države, pošto one prve preskaču pojedine međufaze. Tu činjenicu potvrđuje iskustvo stečeno u industrijalizaciji Rusije i Japana, a za azijske narode i nacije to može važiti u mnogo većoj meri.

Današnje azijske revolucije slične su ruskoj i francuskoj u tome što se odigravaju u društвima sa pretežnim uticajem poljoprivrede i što su to revolucije za likvidiranje feudalizma. Ali ako bismo današnji razvoj u Aziji shvatili kao analogan s francuskom revolucijom, to bi značilo da zanemaruјemo veoma značajne činjenice, i to baš one koje su za azijski razvoj naročito specifične i bitne. Zašto?

Francuska revolucija je izbila pošto su kapitalizam i proces industrijalizacije već postigli značajne uspehe i to u, tada jednoj od najrazvijenijih zemalja na našoj pla-

neti. Francuska revolucija je bila potvrda ekonomskih prevrata koji su se već ranije ostvarili. Gradovi, industrijski centri i gradski srednji slojevi tražili su jaču političku moć, pošto su već ovladali snažnijim privrednim pozicijama. Rušenjem feudalizma trebalo je prokrčiti put ka dajem jačanju gradova i industrializaciji zemlje.

Francuska je doduše tada bila jedna od najrazvijenijih zemalja na svetu, ali je ipak cela naša planeta u industrijskom pogledu bila malo razvijena.

Podsetimo se da se francuska revolucija odigrala u doba prve industrijske revolucije, otprilike pola veka pre no što je bila izgradena prva železnica, da su u to doba veća preduzeća postojala samo u tekstilnoj industriji, a proizvodnja gvožđa, čelika i uglja nalazile se tek u povoju. Tada pre svega još nisu bile razvijene one industrije koje su docnije bile tako značajne za razvoj poljoprivrede: hemijska (veštačka đubriva), mašinska (poljoprivredne mašine), automobilska industrija (traktori) i celokupna tehnička dostignuća koja su dovela do veštačkog navodnjavanja elektrifikacije poljoprivrede.

Bilo je potrebno da se u vodećim kapitalističkim zemljama industrija razvija generacijama dok nije doštriga takav tehnički nivo da se i u poljoprivrednoj proizvodnji mogu sprovoditi velike promene, a time i da se snažno podiže proizvodnost rada u njoj.

U ovim dvema važnim tačkama leži suštinska razlika između današnjih azijskih revolucija i francuske. Svakako da su i azijske revolucije usmerene protiv starog i korumpiranog feudalnog sistema i da njegovu osnovu i ekonomsku zavisnost ruše desetine i desetine miliona ljudi.

Ali azijske revolucije to čine u zemljama koje nisu bile na najvišem nivou ekonomskog razvitka na našoj planeti kao što je to bila Francuska, već na najnižem. One to čine zato što je u njihovim zemljama uklonjena ranija kolonijalna vladavina imperijalizma, a ne zato što bi u njima sam proces industrializacije postigao toliki stepen da bi raskidanje socijalnih okvira postalo neodloživa potreba.

One i dalje ruše ostatke feudalizma a da pritom građovi i gradski srednji slojevi ne igraju tako važnu ulogu kao u Evropi.

Ali dok agrarne revolucije u Aziji obuhvataju najzastalije zemlje na našoj planeti, bitno se izmenila istorijska i privredna situacija u svetu. Borbe i pobeđe revolucija u Aziji posle završetka II svetskog rata usledile su tek pošto je prošlo preko 100 godina od postanka železnice, pošto automobili i avioni postoje gotovo pola veka, pošto je blago-dareći uglju, gvožđu i čeliku izgrađena moćna teška industrija, pošto su razvijene električna i hemijska industrija i pošto je izvan Azije protekao vek koji je karakterističan i po tome što je napredak industrije sve više obuhvatao i poljoprivredu i što napredak u povećavanju produktivnosti rada u industriji prati i napredak u povećavanju produktivnosti u poljoprivredi.

Pošto su se za vreme poslednjih generacija izvan Azije razvile baš one industrije koje omogućavaju sprovođenje efikasne modernizacije u poljoprivredi, azijske nacije ne moraju čekati da se u njihovim *sopstvenim* zemljama te industrije razviju u toku razvoja njihove sopstvene industrijalizacije koji bi takođe obuhvatao mnoge generacije. Veštačko đubrivo, traktori, sve vrste poljoprivrednih mašina, veštačko navodnjavanje, električna i atomska energija itd. mogu se koristiti u mnogim zemljama Azije pre no što u samim tim zemljama budu razvijene odgovarajuća hemijska, električna i mašinska industrija.

I još više: država može pri današnjem stanju opšte nauke, tehnike i primenjenih nauka koje su povezane sa tehničkim razvojem da ubrza i forsira baš takav razvoj, na primer, porudžbinama određenih mašina koje ona smatra naročito značajnim za povećavanje proizvodnosti rada u poljoprivredi.

Ali tako će kao posledica azijskih revolucija nastati drukčiji vremenski redosled razvoja u poljoprivredi i industriji, što bi moglo imati presudne reperkusije na razvoj socijalne strukture i podelu u Aziji.

Ako modernizacija azijske poljoprivrede nastupi mnogo ranije nego što proces industrijalizacije bude obuhvatio celu zemlju i ako proces preobražaja poljoprivrede ne treba da čeka na razvoj gradova koji bi trajao stolećima pre no što bi zahvatio i selo, neizbežno će nastati nova, specifična zakonitost u odnosima između grada i sela. Takva zakonitost nije dosad poznata u Evropi i Americi. S njom nastaje nov redosled u razvoju industrije i poljoprivrede.

Modernizacija poljoprivrede, preobražaj ne samo feudalnih imovinskih odnosa već i poljoprivrednih metoda proizvodnje, može se u tom slučaju odvijati *sinhronizovano* sa procesom industrijalizacije u gradovima. Tada preobražaj poljoprivrede ne mora da nastupi tek *posle nekoliko generacija*.

Danas se još ne može do detalja predvideti kako će se u Aziji odvijati odnos između sela i grada. Samo jedno izgleda sigurno, a to je da azijske zemlje u tom tako značajnom pitanju neće slediti primer ni evropskog ni američkog razvoja već će ići svojim putem.

Možda te države (vidi stranu 300) neće samo preskakati međufaze na određenim industrijskim poljima već će im i džinovski preobražaj u načinu proizvodnje energije olakšati taj novi put.

Azijske nacije moći će da usvoje izvesna dostignuća druge industrijske revolucije a da ne moraju proći kroz sve faze prve industrijske revolucije. Možda neće morati da produži kroz sve faze degradiranja rada (vidi epilog, strana 329 i dalje) nego će i tu preskačati međufaze.

Narodi Azije se nalaze usred dva velika procesa. Prvo, oni teže da učvrste svoju novostečenu nezavisnost, a zatim da kroz delom oštru borbu protiv feudalnih slojeva sprovedu svoju ekonomsku izgradnju.

Petogodišnji planovi u Kini i Indiji odraz su nove situacije.

Posmatrajući prvu polovicu XX veka, za Ameriku i zapadnu Evropu može se reći da im je proizvodni aparat snažno porastao zajedno sa podizanjem životnog standarda

širokih masa, za Sovjetski Savez — da mu je proizvodni aparat rastao snažnije nego u starim industrijskim nacijama, ali da se zadržao vrlo nizak životni standard širokih masa, a za azijske nacije — da im je proizvodni aparat ostao vanredno mali i da široke mase žive u bedi koja je bila i jeste neuporedivo veća nego u Rusiji, a o Evropi i Americi i da ne govorimo.

Dosad se u toj bedi i siromaštvo masa u Aziji jedva nešto izmenilo. Oni nisu ništa manji na početku druge polovine XX veka nego na početku ovog stoljeća.

Ali nešto se ipak izmenilo: rukovodeći slojevi u azijskim nacijama postaju sve svesniji siromaštva svojih naroda. I još više, oni su u Americi i Evropi videli da u XX veku siromaštvo nije neophodno. Shvatili su povezanost između siromaštva i političke i socijalne strukture svojih zemalja. Oni znaju da siromaštvo nije nikakva prirodna neophodnost i stoga više neće da ga trpe.

A to znači da u nekoj azijskoj zemlji nijedna vlada koja teži proširivanju političko-demokratskih institucija ne može ostati duže na vlasti ako svom narodu ne dokaže delima da ulaže stalne i ozbiljne napore da mu poboljša životni standard.

VIII Glava

DRUGA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA I ZAPADNI SVET

Obišli smo zemlju s težnjom da proanaliziramo društvene sisteme u Americi, na Zapadu, u Rusiji i Aziji koje zahvata sadašnja druga industrijska revolucija.

Njeno područje se vanredno proširilo u poređenju sa prvom industrijskom revolucijom koja je počela u Velikoj Britaniji, da bi se iz nje proširila na evropski kontinent, a potom na SAD. Rusiju je ona zahvatila tek posle nekoliko generacija, i to u početku u minimalnom obimu, a azijske narode jedva da je dotala.

Druga industrijska revolucija, naprotiv, zahvata najpre zapadne industrijske nacije gde nailazi na već bogatije polje delatnosti nego prva s kojom je, u stvari, tek počela industrializacija većeg obima. Ali druga industrijska revolucija ne zahvata samo zapadne industrijske nacije nego i Sovjetski Savez.

To, pak, znači da bitno drukčije od prve industrijske revolucije ona nailazi na društvene sisteme sa vrlo različitom socijalnom strukturu koji teže da raznim putevima i raznim metodima ovlađaju tekovinama današnje revolucije.

Sem zapadnog sveta i Sovjetskog Saveza, ona zahvata azijske, a kasnije i afričke nacije, jer se pojavljuje u onoj fazi istorijskog razvoja u svetu kad azijske nacije, posle

propasti starog kolonijalnog imperijalizma, kao slobodne suverene države nanovo izgrađuju svoje društvene i privredne sisteme.

Stoga je druga industrijska revolucija, za razliku od prve, gotovo već od početka istorijska pojava u svetu koja obuhvata celu planetu, mada se taj njen sveobuhvatni karakter tek postepeno jasnije očrtava.

Centralno pitanje u ovoj glavi su razmatranja uticaja druge industrijske revolucije na zapadni svet.

Najpre, da još jednom povežemo izvesne rezultate iz obe poslednje glave da bismo na taj način obeležili društvene okvire u kojima će se ona i probijati.

Društveni sistemi u doba prve industrijske revolucije razvili su odgovarajuće organe za ovlađivanje *tehničkom stranom* njenih dostignuća, ali nisu razvili nikakve organe koji bi obuzdavali njene socijalne posledice.

U periodu od preko 150 godina između prve i druge industrijske revolucije dogodile su se suštinske promene. U najvažnijim industrijskim granama ne vladaju više pojedini preduzetnici koji bi bili istovremeno i kapitalisti, već u njima na Zapadu dominira 1.000 do 1.500 oligopola. Radnici su organizovani u sindikate koji predstavljaju sastavni deo društvenog sistema bez kojeg se ovaj više ne može ni zamisliti. Državni sektor se iz raznih uzroka sve više razvija, čime jednovremeno jača uticaj države na privrednu. I na kraju, nauka sve jače prožima privedu.

Stoga možemo zaključiti da su društveni sistemi na Zapadu, u periodu između prve i druge industrijske revolucije, razvili nove organe koje ranije nisu imali. A presudan faktor će biti — da li su ovi organi, za razliku od prve industrijske revolucije, već dovoljno jaki ili, mogu li se bez nepromostivih teškoća toliko dalje razviti, da će društveni sistemi zapadnog sveta biti u stanju ne samo da ovlađaju *tehničkom stranom* dostignuća druge industrijske revolucije, već i da predvide i drže u rukama i njene *socijalne posledice*.

Šta znači *tehnička strana* druge industrijske revolucije i automatizacija u toj revoluciji? Njen razvoj je još isuviše

kratak da bi se stručnjaci mogli složiti u davanju jasne definicije.

O periodu parne mašine može se reći da je ona sve više zamjenjivala ljudski rad. A ako tragamo za kratkom definicijom da bismo odredili u čemu je suština tehničkih preokreta koji se pojavljuju sa drugom industrijskom revolucijom i šta kao posledica toga znači ono što nazivamo automatizovanje ili automatizacija, treba prvo kazati šta ona nije, tj. da automatizacija nije nikakva nova industrija niti neka nova mašina sa unapred sasvim nepoznatim kvalitetima.

To je mnogo više nova tehnika, nova procedura, koja postepeno zahvata u sve većem obimu industriju ali i kancelarijski posao. I otsad će, umesto da to čine ljudi jedne mašine sve više posluživati, kontrolisati i nadgledati rad drugih mašina. U doba automatizovanja mašine će sve više upravljati mašinama, a u procesu između sirovine i gotovog proizvoda sve će se više isključivati ludska ruka i ljudi kao radnici.

U jednoj brošuri američkog udruženja transportnih radnika, industrijska revolucija je u tom smislu veoma adekvatno definisana:

»Automatizacija ... prosto rečeđo sastoji se u tome što jedne mašine kontrolišu druge umesto da ih kontrolišu ljudi ... Automatizacija nije mehanizacija. Mehanizacija znači zamenu ljudske radne snage mašinom, dok automatizacija znači zamenu ljudske kontrole mašinom. U mehanizaciji čovek misli za mašinu, dok u automatizaciji jedne mašine misle za druge. U mehanizaciji mašina obavlja rad ali čovek upravlja njome. U automatizaciji takođe mašina obavlja rad ali njome upravlja druga mašina.«⁶⁷⁾

Na sličan način i Džejmz B. Keri (Jams B. Carey) pokušava da definiše automatizaciju s obzirom na njene specifičnosti u odnosu na prvu industrijsku revoluciju. On kaže^{68):}

»Prva industrijska revolucija koja se obično identificuje sa Vatovom parnom mašinom, zamenila je snagu mišića stoke i ljudi parnom i električnom snagom. U toj

revoluciji nadzornik mašine ili mašinski radnik zamenio je radnika koji je obavljao posao sopstvenim rukama. Automatizacija se služi kontrolnim instrumentima koji omogućuju automatsku izradu i preradu dobara i knjiženje. Time ona vodi isključivanju čoveka iz regulisanja i kontrole mašina i pretvaraju nadzornika mašine u nadglednika sistema proizvodnje koji ima automatizovanu kontrolu.«

Robert Bendiner ovako formuliše istu misao⁶⁹⁾:

»Dok je prva industrijska revolucija u XIX veku u velikoj meri zamenila snagu mišića ljudi i stoke mašinama, druga ima namjeru da mašinama zameni u znatnoj meri i čovečiji mozak i to, ako ne na najvišem nivou procesa proizvodnje, a ono bar na nešto nižem nivou njegovog normalnog toka. Otkad je Džejmz Vat pronašao parnu mašinu, na mašinama su radili radnici, opsluživali ih, nadgledali i popravljeni, određivali vremenske rokove i kontrolisali njihov rad na svakom pojedinom mestu proizvodnje. Danas, naprotiv, automatski uredaji kojima se nalozi daju preko bušenih kartica ili registarskih traka, mogu da prerađuju sirovine, sklapaju pojedine delove, ispravljaju sopstvene greške na taj način što proizvode koji ne odgovaraju postavljenim zahtevima opet izbacuju, pa čak i da prekontrolišu finalne proizvode. Nekoliko mašina međusobno povezanih u obliku lanca rade pri tom kao celina koju kontroliše elektronski mozak.«

Ljudsku kontrolu nad mašinama mogu da zamene mašinskom kontrolom nove elektronske mašine stvorene poslednjih godina. O tome piše Volter S. Bakingem (*Walter S. Buckingham*) — mlađi⁷⁰⁾;

»Automatizacija znači kontinuelno i integrirano sprovođenje sistema proizvodnje koji se služi elektronskim uredajima za izvođenje rutinskih funkcija i za regulisanje i koordiniranje toka i kvaliteta proizvodnje. U najvišem stepenu svoje primene ona bi obuhvatila operacije proizvodnih i administrativnih procesa određenog industrijskog preduzeća. Neposredan ljudski rad bi se najvećim delom isključio iz proizvodnje i uglavnom koristio za analizu

celokupnog procesa, izradu programa proizvodnje, održavanje i podešavanje mašina, kao i za rukovođenje preduzećem.«

Automatske mašine mogle su se u početku primjenjivati bez velikih teškoća kod tečnih proizvoda, raznih ulja i mnogih hemijskih proizvoda. Ali već poodavno one nisu ograničene samo na te proizvode. Reč »automatizacija« prvi je upotrebio jedan od Fordovih direktora i stručnjaci danas često govore o »detroitskoj automatizaciji«, tj. o onoj koja se uspešno razvila baš u proizvodnji automobila. Detroitsku automatizaciju veoma je reljefno izneo Robert Bendiner u svom već citiranom članku:

»Čvrsta tela ne mogu se tako lako automatski obraditi kao tečna. Ipak, i najteži problemi u vezi s tim rešeni su kad je Fordovo preduzeće motora (Ford Motor Company) izgradio fabriku mašina u blizini Klivlenda (*Cleveland*) o kojoj se mnogo govorilo. U njoj su izrađivani blokovi šestocilindričnih motora i to uz saradnju elektronskog mozga, sa 45 km kabla uključenog u tekuću proizvodnju, »na traci« i sa 42 radnika u okviru skupina automatskih mašinskih jedinica. Kroz ceo taj kompleks dug oko 500 m guraju se i vuku sirovi blokovi liva, okreću se u potrebnom pravcu, prenose transportnim trakama i prolaze kroz više od 500 radnih operacija bez učešća ljudske radne snage pri sečenju, glodanju, brušenju, lomljenu, bušenju i probijanju, pri čemu elektronski mozak ispituje proizvodnju i preciznost svake operacije. Mehanički mozak je najpreciznije instruisan kako treba obavljati radove i sam odlučuje kada je neki blok spremjan za brušenje, koliko fino treba da se izbrusi i gde potom treba da se uputi. Na taj način je blok za cilindar, za čiju je obradu ranije bilo potrebno 9 časova, sada završen za 15 minuta. Gde je nekad 39 ljudi sa 29 mašina bušilo na motorskim osovinama žlebove za dovod ulja, sada je u toj Fordovoj fabrici za taj posao potrebno samo 9 radnika. Većina tog malog broja zaposlenih koji se takoreći gube u pravoj šumi od mašina, nema šta da radi sem da posmatra odgovarajuće table i

zamenjuje istrošene delove čim se upali signal, što je znak da se odgovarajući deo maštine bliži granici svoje upotrebljivosti. „Naša livnica je svakako jedinstvena u svetu”, izjavio je nekom ponosno jedan menadžer, „jer u njoj radnici uopšte ne diraju rukama pesak za pravljenje kalupa, sem iz čiste radoznalosti.“

TRI DOMENA TEHNIČKE REVOLUCIJE

Automatizacija obuhvata jednu vrstu industrije za drugom.

Bila bi isuviše uska definicija ako bismo drugu industrijsku revoluciju ograničili na automatizaciju, pošto se ova revolucija kreće zajedno sa razvojem novih izvora energije.

Stoga se može reći da se tehnički razvoj druge industrijske revolucije odvija pre svega na sledećim trima poljima:

- 1) na mirnodopskoj primeni atomske energije;
- 2) na delimičnoj i potpunoj automatizaciji industrijske proizvodnje;
- 3) na primeni elektronskih računskih maština i elektronskih mozgova koji iz osnova menjanju kancelarijski rad. To je značajno u socijalnom pogledu, jer su raniji tehnički preokreti samo delimično uticali na kancelarijski posao i službenike.

KORIŠĆENJE ATOMSKE ENERGIJE U MIROLJUBIVE SVRHE

Ako posmatramo istoriju sveta iz perspektive 2000. godine, jasnije ćemo shvatiti značaj ovog novog izvora energije nego danas u pedesetim godinama XX veka.

Korišćenjem atomske energije u miroljubive svrhe nastao je nov period u revolucioniranju tehnike. Više se ne treba brinuti da bi oskudica u izvorima energije mogla u doglednom vremenu teško pogoditi dalji razvoj čovečanstva.

Od prve industrijske revolucije do II svetskog rata ljudi su za dobijanje energije koristili materije koje je priroda u beskrajno dugim razvojnim procesima stvorila i nagomilala u obliku uglja i nafte. Na taj način moglo bi se stvoriti shvatanje — a takvo je pored ostalih iznosio i Verner Sombart — da je uspon velikih industrijskih nacija nerazdvojno vezan za trošenje rezervi prirodnih izvora energije i da stoga treba očekivati izvesnu stagnaciju pa i opadanje kada najveći deo ovih rezervi bude utrošen. Ta bojazan može se već danas smatrati suvišnom. Doduše, i proizvodnja atomske energije još bazira na uranu, tj. takođe na prirodnom izvoru energije, ali su već danas poznate zalihe urana (i torijuma) tolike da će zadovoljiti potrebe čovečanstva za preko hiljadu godina.

Međutim, nauka i tehnika nisu zaostale. U Americi, Evropi i Sovjetskom Savezu naučnici rade na tome da procese koji su doveli do proizvodnje termonuklearnog oružja pretvore u procese koji će voditi ka proizvodnji energije za miroljubive svrhe. Na ovom polju danas doduše još nije postignut nikakav konačan uspeh, ali sve ukazuje na to da će se već u XX veku naći definitivno rešenje.

A to bi značilo da će čovečanstvo u ovom periodu druge industrijske revolucije postepeno ostvariti takav razvoj, da će *najzad, slično prirodi, samo stvarati potrebne izvore energije*.

Nekad se, u čisto tehničkom smislu, govorilo o periodu upotrebe uglja i korišćenja električne energije. Možda će se jednom, kasnije, govoriti o atomskom vremenu, čiji se početak otprilike poklapa sa početkom druge polovine XX veka.

Ovo atomsko doba će jednom snažno izmeniti čitav svet, a ponajviše možda azijske zemlje.

Ali baš stoga što se u daljoj budućnosti mogu očekivati suštinske promene, ne može se dovoljno ubedljivo naglasiti da se moramo čuvati od precenjivanja tih posledica u odnosu na *sadašnjost* i neposrednu budućnost Amerike i zapadne Evrope.

Grupa stručnjaka pod rukovodstvom šer Harolda Hartija (Sir Harold Hartley) otpočela je rad na proceni današnje i buduće potrošnje energije u zemljama Evropske privredne zajednice (OEEC)*), da bi došla do zaključka kako će se pokrivati taj stalni porast utroška energije od danas do 1975. godine, tj. do početka četvrtine našeg stoljeća. U svom referatu⁷¹⁾ ovi su stručnjaci došli do sledećih zaključaka:

UTROŠAK ENERGIJE 18 ZEMALJA OEEC
(u ekvivalentima od milion tona uglja)

	1955.	1960.	1975.
<i>Unutrašnja potrošnja</i>			
procena ukupnih potreba	730	840	1200
<i>Domaća proizvodnja</i>			
uglja	478	500	520
mrkog uglja	31	35	35
vodene snage	57	75	130
sirove nafte	13	25	50
prirodnog gasa	5	10	20
	Ukupno	584	645
Razlika između potrošnje i domaće proizvodnje		146	755
		195	445

Prema ovoj statistici, utrošak energije zemalja OEEC za 1955. godinu koji je preračunat na 730 miliona tona uglja povećaće se na ništa manje nego 1.200 tona. Ovaj porast je potpuno realan kada se ima na umu da se uglavnom zasniva na udvostručavanju ukupne proizvodnje za to vreme.

*) OEEC — Organization for European Economic Cooperation. — Prim. prev.

Ipak, porast njihove sopstvene proizvodnje uglja i ekvivalenta uglja neće moći da ide ukorak sa ovim porastom potrošnje. Zemlje OEEC su već 1955. godine uvezle 146 miliona tona uglja i nafte. Stručnjaci računaju da će u 1975. godini morati da se uveze od energetskih izvora 50 miliona tona uglja i 345 miliona tona nafte. Oni dalje procenjuju da će 1975. godine biti proizvedeno atomske energije u približnom ekvivalentu od 80 miliona tona uglja. Stoga će prema ovoj proceni atomska energija, u ukupnoj proizvodnji energije u čitavoj zapadnoj Evropi, igrati čak i 1975. godine samo skromnu ulogu.

Pošto je ovo pitanje vadrenno značajno, citiraćemo iz zapaženog članka »Ekonomista« ceo jedan pasus:

»Ovi stručnjaci smatraju... da se njihov zadatak sastoji u tome da javnosti pruže realnu perspektivu proizvodnje nekonvencionalnih količina energije, tj. atomske energije. Ne može se osporiti da se, verovatno, Velikoj Britaniji i nekim drugim zapadnoevropskim zemljama uopšte ne rentira da izgrađuju što više atomskih električnih centrala. S druge strane, stručnjaci se slažu u tome da će ugalj još mnogo godina biti glavni stub energetske proizvodnje u Evropi. Svi smo mišljenja da će buduća proizvodnja uglja biti ozbiljno oštećena usled pogrešnih predstava koje javnost ima o mogućnoj ulozi atomske energije u budućnosti. Čak se i sami atomski stručnjaci slažu sa postavkom da će zapadnoevropska proizvodnja atomske energije u 1975. godini verovatno odgovarati količini energije od 80 miliona tona uglja. A ova će količina moći jedva da zadovolji 8% ukupne energetske potrebe zemalja OEEC.«

Prema mišljenju ovih stručnjaka, u zapadnoj Evropi ideo atomske energije u celokupnom podmirivanju energetskih potreba biće ispod 10% ne samo u šesdesetim godinama XX veka, nego čak i 1975. godine.

Možda su ova mišljenja donekle pesimistička pošto se proizvodnja atomske energije u Velikoj Britaniji, a docnije i u Zapadnoj Nemačkoj, može jače forsirati kako bi se njen ideo u sedamdesetim godinama popeo na 10 do 15%. Ali u svakom slučaju ostaje činjenica da će i u nastupaju-

ćim decenijama u zapadnoj Evropi stari energetski izvori zadržati pretežnu ulogu u snabdevanju energijom i da stvarno neku *bitnu* promenu na ovom polju treba očekivati tek u poslednjoj četvrtini našeg stoljeća.

Eto takva je situacija u zapadnoj Evropi*).

I u Americi bi jedva moglo biti drugačije. Naime, tamo se atomska energija ne pojavljuje kao konkurent uglju čiji bi troškovi proizvodnje bili vanredno visoki, a i ubuduće bi stalno rasli, već kao konkurent uglju čiji su troškovi proizvodnje još relativno niski, a proizvodnja se bez većih teškoća može u znatnoj meri i dalje razvijati. Stoga će atomska energija za *ceo zapadni svet* biti u nastupajućim decenijama samo dodatni energetski izvor i ona će tek laganim procesom stvarati i proširivati svoje pozicije u ukupnoj energetskoj privredi. U stvari značaj atomske energije za zapadni svet još je u budućnosti. Naše doba mora da stvori preduslove pre no što atomska energija u velikom obimu prodre direktno i neposredno u naš život.

Drukčije stoje stvari sa drugim područjem industrijske revolucije, sa automatizacijom. Ona već *danas utiče direktno a uticaće i u neposrednoj budućnosti*, na život u SAD i zapadnoj Evropi.

*) Ali to ne važi i za Aziju. Prema vestima »Njujork tajmsa« iz Bombaja od 21. I 1957. predsednik indijske atomske komisije dr K. J. Baba (Bhabha) izjavio je: »Indijske zalihe u uglju, nafti i vodenoj snazi nisu dovoljne da bi mogle podići životni standard Indije na nivo naprednih zemalja. Već poznata ležišta uranijuma i torijuma u Indiji petnaest puta su veća od indijskih rezervi uglja. Pored toga mogu biti otkrivena nova ležišta. Posmatrano kroz dužu perspektivu, industrijalizacija Indije zavisi od atomske energije.«

Zatim je dr Baba izjavio da će se već kroz pet godina u oblastima kao što su Bombaj i Nju Delhi, u čijim se okolinama ne može vaditi nikakav ugalj, dobijati elektricitet iz atomske energije, i to po istoj ceni kao iz konvencionalnih centrala.

On je objasnio da će investicioni troškovi izgradnje biti za oko 50% veći, dok bi se velike uštede ostvarile smanjenjem transportnih troškova i teškoća. Jedna termoelektrana u blizini Nju Delhija troši dnevno po 2.000 t uglja, dok bi atomska električna centrala trošila godišnje samo 100 t uranijuma.

ŠIRENJE AUTOMATIZACIJE DANAS I IDUĆIH GODINA

Automatizacija je počela pre u Sjedinjenim Državama nego u Velikoj Britaniji i Saveznoj Republici Nemačkoj i stoga se tamo više i razvila. Već za ovo malo godina u kojima se govori o automatizaciji, sve se jasnije uviđalo da se u početku potcenjivao opseg njene primene i da je ona obuhvatala sve više grana industrije.

Ovo potcenjivanje zasnivalo se, pored ostalog, i na tome što su se u početku po postojećim fabrikama uvodili automatski procesi pri čemu se zadržao raniji oblik proizvoda. Ali je zatim, kao posledica daljeg razvoja, došlo i do menjanja samih proizvoda kako bi se na toj novoj osnovi mogla da sproveđe potpuna automatizovana proizvodnja. Tako je, na primer, u Americi automatizovana proizvodnja televizora i radio-aparata. Stoga se područje primene automatskih procesa u toku poslednjih godina stalno širilo, a i nadalje će se sve više širiti.

Stoga pregled područja na koja je dosad prodrla automatizacija može imati samo provizoran karakter. Profesor Fridrih Polok (*Friedrich Pollock*) iznosi u svojoj knjizi⁷²⁾ sledeći pregled područja gde se automatizacija već probila ili tek počinje da se primenjuje:

Proizvodnja sirovina i trajnih dobara

automobili,	električni aparati za domaćinstvo,
rudarstvo,	elektronski aparati,
hemijska industrija,	avioni,
frižideri i ostali aparati za domaćinstvo,	televizori,
staklarska industrija,	industrija livenih proizvoda,
kožarska industrija,	industrija nafte,
industrija gume,	radio-industrija,
poljoprivredne mašine,	pisaće i ostale kancelarijske mašine,
rafinerija metala,	čeličane,
industrija nameštaja,	industrija naoružanja,
	industrija cementa.

Proizvodnja kratkotrajnih dobara

pekare,
pivare,
štampanje novina i časopisa,
industrija električnih sijalica,
mlinovi za žito,
industrija prerade drveta,
konzerve,

bezalkoholna pića,
prerada životnih namirnica,
izrada municije,
industrija papira,
farmaceutska industrija,
tekstilna industrija,
duvanska industrija.

Uslužne službe, proizvodnja energije, veze, saobraćaj

atomska energija,
električna energija,
automatski osobni liftovi za
masovni saobraćaj,
željeznički teretni saobraćaj,

telefoni,
transport pošte, pisama i pa-
keta,
rezervisanje putnih karata
svih vrsta,
telegraf.

Kancelarijski poslovi u privredi koje će obavljati automatski aparati

dobijanje podataka svih vrsta,
knjigovodstveni poslovi svih
vrsta,
kontrola i knjiženje čekova po
bankama,
kontrola i popuna skladišta,

registracija,
prevođenje,
svakodnevno izračunavanje,
knjiženje i ispisivanje če-
kova.

Javna uprava i istraživanje

Sem delatnosti iz prethodne
tačke još:

kontrola razreza poreza,
meteorološka služba,
naučna proračunavanja svih
vrsta,

obrada svih masovnih stati-
stika, uključujući i kontrolu
tačnosti podataka u izvor-
nom materijalu,
javni platni promet.

Armija

vazduhoplovstvo sa vođenim
raketama,
protivvazdušna odbarna,
kontrola i popuna skladišta,

rešavanje taktičkih i strate-
gijskih zadataka,
planiranje razvoja tehnike na-
oružanja.

Iz ovog pregleda se jasno vidi da se automatizacija proizvodnje nije ograničila samo na tešku industriju ili na industriju kapitalnih dobara i sirovina, već je obuhvatila i laku industriju, kao i proizvodnju životnih potreba, a sve više prodire i u kancelarijski rad. Ona je od presudnog značaja u proizvodnji atomske energije za mirnodopske svrhe.

Zbog radioaktivne opasnosti, proizvodnja atomske energije ne bi bila moguća bez potpune automatizacije.

Proizvodnja atomske energije mogla se razvijati samo zato što se prethodno razvila automatizacija, pa je proizvodnja atomske energije mogla odmah da počne kao automatizovana, tj. na način kod kojeg nije bilo potrebno da se između sirovina i finalnih proizvoda uključuju i ljudske ruke.

Tu se susreću oba tehnička procesa druge industrijske revolucije.

Ako posmatramo spisak navedenih grana industrije, on sam još nije dovoljan da bismo dobili konkretnu predstavu o tome koliko je napredovala automatizacija, odnosno koliko će napredovati u najskorijoj budućnosti. Potreban nam je i pregled vrsta industrije kao i grana poljoprivrede koje automatizacija *još nije* obuhvatila, da bismo mogli odgovoriti makar samo na prvo, tako blisko pitanje: koliko ljudi radi u privrednim granama koje će danas ili sutra biti automatizovane?

O toj temi podneo je profesor Valter S. Bakingem - mladi sledeći referat američkom Senatu⁷³⁾:

»Da bi se odgovorilo na pitanje koliko automatizacija može da se uključi u razne proizvodne procese, biće korisno da industriju podelimo u tri kategorije. Prva obuhvata one industrijske grane u kojima se proizvodnja može prilagoditi stalnom, neprekidnom procesu. Automatizacija je znatno napredovala i dalje će napredovati u industrijama kao što su rafinerija nafte, mlinovi i hemijska proizvodnja. U drugim industrijama moguće je promeniti tok proizvodnje tako da se umesto niza pojedinih izolovanih proizvodnih postupaka uvede jedan neprekidni proces.

Dok neke grane industrije danas još koriste proizvodne metode koje nisu podesne za automatizaciju, u budućnosti se mogu pronaći nove metode proizvodnje koje će se lakše prilagoditi automatizaciji.

U drugu kategoriju spadaju one vrste industrije u kojima je mogućna delimična automatizacija i kod kojih verovatno nikad neće doći do potpune ili gotovo potpune automatizacije. Bilo bi svakako moguće da automatske mašine u izvesnim industrijskim granama obavljaju i 75% svih poslova. Međutim, troškovi potpune automatizacije tih fabrika bili bi tada mnogo veći od uštede koje bi se mogle ostvariti delimičnim uvođenjem automatskih mašina. Ova kategorija obuhvata one industrijske grane u kojima je potrebna obrada mnogobrojnih informacija i proračuna, a čije proizvodne metode ili finalni proizvodi ne dozvoljavaju prelazak na neprekidan tok proizvodnje. U tu vrstu spadaju saobraćaj, velika trgovinska preduzeća na malo i proizvodnja izvesnih potrošnih dobara koja nisu standardizovana kao što je, na primer, nameštaj.

Treća grupa obuhvata sve one industrijske grane u kojima nije verovatna neka zapaženja primena automatizacije, bilo što se proizvod mora obradivati gotovo individualno, ili što se neposredan ljudski rad ne može izbeći jer se više isplate male proizvodne jedinice ili što se automatizaciji protive velika prostorna udaljenja ...

Ostala ograničenja u obimu i brzini širenja automatizacije više su uslovljena vremenom, ali ih zasad ipak treba smatrati značajnim. U té smetnje treba ubrojiti: 1) visoke nabavne cene usled kojih te mašine mogu danas koristiti samo veća preduzeća; 2) oskudica u visokokvalitetnim kadrovima za opsluživanje i korišćenje ovih mašina i 3) vreme potrebno za analizu odgovarajućih problema i za njihovo predstavljanje u vidu jednačina koje računske mašine, mogu da rešavaju i da njihove rezultate pretvaraju u korisne podatke. Preispitivanje celokupnog toka proizvodnje ne bi se moglo rešiti za kratko vreme jer se tome protive velika umna naprezanja neophodna na ovom polju.«

Izlaganja profesora Bakingema pokazuju kako je automatizacija u SAD već postigla zнатне uspehe, i kako se,

s druge strane, još može ovladati širokim domenom za sprovođenje automatskih procesa. Automatizacija je danas ograničena uglavnom na industriju i kancelarije. Ona na taj način obuhvata *centar privrede*, ali ni u kom slučaju celokupnu privredu.

Podsetimo se (uporedi stranu 188 i druge) da su se paralelno sa podizanjem životnog standarda širokih masa u privrednoj strukturi zapadnog sveta snažno širile tercijalne privredne grane i da je u njima zaposleno više radnika i službenika nego u industriji.

U tim tercijalnim privrednim granama — izuzev kancelarija — dosad se automatizacija, kao ni u poljoprivredi, nije značajnije razvila, a teško da će se razviti i u bliskoj budućnosti. Ako se, dakle, postavi pitanje — koliki deo zaposlenih *neposredno* pogadaju automatski procesi, morali bismo najpre podvući da industrija ne predstavlja čitavu privredu, da je, naprotiv, u industriji koju je automatizacija naročito zahvatila, zaposlen samo manji deo stanovništva i da se razvoj u poslednjim decenijama kretao u pravcu smanjivanja procента zaposlenih u industriji u odnosu na njihov ukupan broj.

OBIM AUTOMATIZACIJE U VELIKOJ BRITANIJI

Automatizacija je još isoviše mlada da bi se mogli imati tačni statistički podaci u kom je obimu dosad obuhvatila zaposleno stanovništvo.

»Ekonomist«⁷⁴⁾ je pokušao da izvede takvu procenu za Veliku Britaniju. On je pošao od toga da je automatizacija dosad u prvom redu obuhvatila *industriju* i postavlja pitanje — koliki je procenat industrije i celokupnog zaposlenog stanovništva zahvatila, kao i koliki će procenat moći da zahvati u doglednom vremenu. »Ekonomist« daje na to sledeći odgovor:

»Oko 40% britanskog zaposlenog ljudstva nalazi se u industriji. Automatizacija se u izvesnom, iako ne naročito velikom, delu industrije već razvila, ili će u njemu uskoro

uslediti tehničke promene. U industriji nafte i hemijskoj industriji nalazi se samo 6% od celokupnog broja zaposlenih u industriji. Kada se tome dodaju i druge industrijske grane čiji je tok proizvodnje ravnomeran i neprekidan, kao što su, na primer, industrija građevinskog materijala, životnih namirnica i ambalaže, to iznosi daljih 10%. U metalnoj industriji je zaposleno daljih 6%. U britanskoj industriji motora, u kojoj se automatizacija već u znatnoj meri razvila, kao što pokazuje današnji obim proizvodnje radi oko 500.000 ljudi, a u industriji električnih uređaja, gde bi se automatizacija mogla proširiti u najskorije vreme, zaposleno je daljih 200.000 ljudi — što sve zajedno čini oko 8% od svih zaposlenih u industriji. Mnogi od sledećih 2.000.000 ljudi, koji su uglavnom zaposleni u proizvodnji mašina, mogu da rade na izgradnji kapitalnih dobara i na povremenim poslovima, dakle u delatnostima koje pružaju mnogo manju mogućnost za automatsko kontrolisanje proizvodnje. Automatizacija će se, međutim, ranije ili docnije uvesti u izvestan deo onih industrija za preradu metala koje se bave proizvodnjom ili sklapanjem pojedinih metalnih delova. Broj industrijskih radnika gde bi automatizacija mogla značajno da utiče na visinu ukupnog broja zaposlenih u proizvodnji — dakle ne na broj ljudi čiji bi radni odnos uvođenjem automatizacije bio neposredno doveden u pitanje — iznosi otprilike 40% svih zaposlenih u industriji ili oko 15% svih zaposlenih.«

Ali danas se automatizacija ne zadržava samo u industriji već zahvata i kancelarije. Tu nije lako izvesti neki tačan brojni proračun. Prema istom članku u »Ekonomistu«, »sada je u čitavoj nacionalnoj privredi Velike Britanije zaposleno oko 2.500.000 kancelarijskih službenika i stenodaktilografa«.

Kancelarijski rad postoji u trgovini, bankama, osiguravajućim društvima, pri državnim organima, ali, prirođeno, i u industriji, te stoga treba paziti da ne dođe do duplog brojanja. Baš po kancelarijama može automatizacija, a sa njom i ušteda u radnoj snazi, da postigne veliki uspeh.

»Produktivnost prosečnih kancelarijskih službenika može se znatno povećati upotrebat holerit i računskih ma-

šina. U kancelarijama bi se mogla postići znatna ušteda u radu ako se smanje troškovi nabavke i uklone sve teškoće vezane za obradu brojčanih podataka za holerit-kratice, ploče za bušenje ili magnetske pantljičice koje su neophodne za uspešno korišćenje računske mašine.«

Kancelarijski službenici (sa svojih 2,500.000 ljudi) obuhvataju dobrih 10% zaposlenih u Velikoj Britaniji. Ako se uzme u obzir da baš oni mogu biti izloženi automatizaciji, bilo bi, sem već pomenutih 15% u industriji, obuhvaćeno još 5% zaposlenih, što znači da bi *automatizacija mogla da obuhvati oko jedne petine svih lica zaposlenih u industriji i kancelarijama Velike Britanije.*

Za Saveznu Republiku Nemačku dobili bi se verovatno slični podaci, samo što bi brojni iznosi bili nešto manji jer je u njoj više ljudi zaposlenih u poljoprivredi koju je dosad automatizacija jedva i dotakla.

U Americi bi broj zaposlenih koji je automatizacija neposredno obuhvatila mogao biti nešto manji nego u Velikoj Britaniji. Jedan je razlog taj što je broj zaposlenih u poljoprivredi, kao i u Nemačkoj, znatno veći nego u Velikoj Britaniji. Ali je još važnija činjenica što su se u Americi, za razliku od Velike Britanije i Savezne Republike, razvile znatno više nego u Evropi takozvane tercijalne industrijske grane kao posledica povećavanja proizvodnosti i podizanja životnog standarda širokih masa. Stoga na industriju koju je automatizacija najviše obuhvatila ne otpada, kao u Velikoj Britaniji, 40% zaposlenih, nego samo dobra četvrtina. Ali, pošto se danas automatizacija u SAD neuporedivo više razvila nego u Evropi, i broj onih koje je ona u SAD zahvatila znatno je veći ovih godina.

Ako bismo, međutim, pretpostavili da su Velika Britanija i zapadna Evropa prestale da zaostaju i da njihova automatizacija ide ukorak s onom u Americi, broj automatizacijom neposredno zahvaćenih u zapadnoj Evropi morao bi biti srazmerno veći jer u njoj na industriju otpada zнатно veći procenat zaposlenih.

Ipak, potrebna je jedna načelna primedba.

Izvesni krugovi će pokušati da umanje i bagatelišu značaj koji bi automatizacija mogla da ima za tržište rada

time što će ukazivati na to da u Velikoj Britaniji broj onih koji uopšte mogu da budu njome pogodeni iznosi jedva petinu zaposlenih, a u Americi je još manji. I dalje: automatizacija ne bi jednovremeno obuhvatila sve grane industrije, već jednu po jednu. Stoga bi se uvođenje automatizacije proteglo na niz godina, te njen uticaj na tržište rada ne bi bio nikad suviše velik.

Ali ovakvo shvatanje polazi od pogrešne pretpostavke, jer ne uočava značaj koji industrija ima za celokupnu privedu, a time i za sve grane tercijalne privrede. Na taj način ono prenebregava mogućno proširivanje »sekundarne« nezaposlenosti, kako bih to nazvao. Ako pretpostavimo da će u automatizovanoj industriji doći do veće nezaposlenosti i da će, u vezi i sa drugim uzrocima, eventualno nastupiti kritične reperkusije, nezaposlenost se ne bi organizila na industrijski privredni sektor već bi obuhvatila čitavu privedu, a time i tercijalna zanimanja.

Na drugom mestu je rečeno da bi povećanje prihoda u SAD moglo nekad da deluje u pravcu pojačavanja krize, jer bi i eventualna bojazan od privrednog poremećaja mogla da izazove ograničavanje potrošnje koja je postala mnogo elastičnija. To se odnosi na kupovinu ne samo dobara, već i na kupovinu radnih mesta.

Ranije, dok je poljoprivreda bila glavna grana privrede, govorilo se: ako seljak ima novca ima ga ceo svet. Iako je u Americi, isto kao i u Evropi, broj zaposlenih u industriji proporcionalno opao pa i dalje opada, postoji i danas parola: ako industrija ima novca ima ga ceo svet. I obratno: ako u industriji vlada velika nezaposlenost, ona se ne ograničava samo na nju, već se proširuje na celokupnu privedu. Ako se stoga govori da ne treba preuveličavati uticaj koji automatizacija ima na tržište rada, pošto bi pogodila najviše petinu zaposlenih i to u procesu od nekoliko godina, previdela bi se upravo bitna činjenica da ta automatizacija koja obuhvata petinu zaposlenih, može da ima sekundarne posledice koje mogu da budu mnogo veće od neposrednih.

OPASNOSTI AUTOMATIZACIJE

Sa daljim automatizovanjem proizvodnje mogu da nastanu ozbiljne opasnosti za privredno i društveno uređenje zapadnog sveta. Pred tom opasnošću ne treba se zavaravati time što se dosad nije mogla jasno dokazati statističkim podacima.

Kad je nastala prva industrijska revolucija, radni dan je bio po fabrikama često produžavan, a porastao je i noćni rad kao i rad žena i dece.

Takve opasnosti danas više ne postoje, pošto je socijalna politika postala isuviše čvrst sastavni deo naše društvene stvarnosti.

Naprotiv, postoji opasnost od rastuće nezaposlenosti i degradiranja znatnog broja radnika i službenika, zatim da bi se tendencije pojave krize mogle pojačati, a u poslednje vreme i da bi koncentracija političke moći mogla i dalje rasti i da će se najzad postići takav stepen, da bi takva koncentracija mogla ugroziti demokratske ustanove.

Razmotrimo najpre direktnu i neposrednu opasnost: preteći porast nezaposlenosti. Ona nastaje automatizacijom i prethodnim velikim procesima tehničkih prevrata time što se automatskim procesima postiže obimna metoda u radu i što posle njenog uvođenja istu proizvodnju može da ostvari i podeli je manji broj radnika i službenika.

Ako imamo na umu da već današnja automatizacija može postepeno da obuhvati ništa manje od 40% industrije, veličina te opasnosti može se jasno uočiti.

Nasuprot tome treba naglasiti da automatizaciju dosad nije pratilo porast nezaposlenosti ni u Americi gde se ona pojavila već posle II svetskog rata, a u zadnje se vreme naročito razvila, niti u Velikoj Britaniji u kojoj je novijeg datuma. U Velikoj Britaniji je nezaposlenost pre automatizacije dostigla svoj minimum i od tada ga nije prešla. U Americi je nezaposlenost bila veća nego u Velikoj Britaniji ili Saveznoj Republici Nemačkoj, ali ovu povećanu nezaposlenost automatizacija nije ni stvorila niti povećala.

Bojazan da će automatizaciju pratiti povećana nezaposlenost, prema tome, dosad nije bila opravdana.

Reč dosad treba podvući jer su poslednjih godina de-lovala dva niza faktora koji su sprečavali povećavanje nezaposlenosti.

DVE FAZE AUTOMATIZACIJE

Jedna od njih proizilazi iz procesa same automatizacije. Već je ukazano na to da su se u SAD novi automatizovani procesi počeli uvoditi najpre u postojeća preduzeća, a posle nekoliko godina počelo se uviđati da je mnogo ekonomičnije ako se kao osnova za automatizovane procese grade nove fabrike.

Stručnjaci na polju automatizacije izjavili su odmah da nova tehnička shvatanja i automatizacija traže da se prvo počne s analizom lokacije novih fabrika i načinom njihove izgradnje baš s obzirom na što veću proizvodnost automatizovanih procesa. Amerika je doduše danas u automatizaciji daleko ispred zapadne Evrope, ali i to su ipak samo počeci. Izgradnja novih fabrika s automatizovanim procesom proizvodnje otpočela je tek u poslednje vreme.

Dok ta faza traje, stvoren je, prirodno, faktor koji sprečava brzu pojavu preteće nezaposlenosti. Ali jasno je da je tu reč samo o prelaznom periodu. Dok su mnoge od ovih novih fabrika za proširivanje automatizacije još u izgradnji, nezaposlenost se može još održavati u izvesnim granicama, kao što je to danas slučaj u SAD.

Ali jedno od bitnih pitanja je kakva će situacija nastati kad najveći deo tih fabrika bude izgrađen, kad stoga dopunska radna snaga na tom području ne bude mogla da nađe posla i kad zbog same automatizacije mnogi radnici i službenici mogu da izgube svoja mesta?

SAD, a pogotovo Velika Britanija i Savezna Republika Nemačka još nisu ušle u tu fazu.

Na sva tvrđenja da dosadašnji razvoj automatizacije nije doveo ni do kakve veće nezaposlenosti treba odgovoriti da iz razloga koji su proanalizirani — protekli razvoj ništa ne dokazuje i da nam opasna zona tek predstoji.

Uz to dolazi i drugi, možda još značajniji faktor.

AUTOMATIZACIJA SE DOSAD ODVIJALA U FAZI USPONA PRIVREDE

Od presudnog značaja za uticaj automatizacije na tržište rada je da li se ona pojavljuje u fazi opštег privrednog uspona, ili u fazi izvesne stagnacije ili čak pri opadanju privrednog razvoja. Naravno, za naše razmatranje je bitno kako se proizvodnja razvija baš u automatizovanim granama industrije.

Ako se automatizacijom postiže znatna ušteda u radnoj snazi, može se postići ista proizvodnja, posmatrano čisto teoretski, sa manje radne snage ili povećati se istom radnom snagom, ili čak obezbediti znatno veća sa više radne snage.

U SAD kao i u zapadnoj Evropi dosad se automatizacija razvila u fazi uspona konjukture, što treba dobro uočiti.

Od početka pedesetih godina ukupna proizvodnja je u Americi, Velikoj Britaniji, Saveznoj Republici Nemačkoj i zapadnoj Evropi, uz prolazne prekide, znatno porasla, a baš taj porast čitave privrede je doprineo naročito brzom porastu proizvodnje u automatizovanim industrijskim granama.

Hemiska industrija je jedna od onih grana koje je automatizacija već dosad snažno zahvatila. Uvođenje automatizacije u njen proces proizvodnje je naročito rentabilno. Otto Pragan (*Otto Pragan*), sekretar za nastavna pitanja američkog Internacionalnog sindikata hemijskih radnika, izneo je prilikom pomenutog »hieringa«^{*)}) pred komitetom američkog Senata⁷⁵⁾ veoma interesantne podatke o razvoju hemijske industrije u toku poslednjih godina.

Prema zvaničnim podacima od 1953. godine, 80% svih preduzeća zapošljavalo je ispod 100 radnika, a samo 2% preko 500 radnika, ali se u tih 2% preduzeća nalazila gotovo polovina celokupnog radništva, dok je osam velikih akcionarskih društava imalo ništa manje nego četiri petine

^{*)} hearing na engleskom znači slušanje, audijencija. — Prim. red.

vrednosti svih preduzeća. Prema tome, jasno je da je hemijsku industriju imalo u rukama nekoliko oligopola. Ona se naročito jako razvila posle II svetskog rata. 10% svih izdataka za nove fabrike u SAD posle II svetskog rata uloženo je u hemijsku industriju. Ona naročito pogoduje automatizovanoj tehnici i 20% njenih investicija ide u automatske mašine.

U hemijskoj industriji su investicije po radniku naročito visoke. One iznose 26.665 dolara po jednom zaposlenom za razliku od 12.944 dolara koliko iznose prosečno u čitavoj industriji.

U pojedinim granama hemijske industrije ove su investicije znatno veće. Tako, na primer, u industriji amonijaka iznose 42.500 dolara po radniku, dakle, preko triput više od prosečnih investicija, a *otprilike deset puta više od godišnje plate jednog radnika*.

Proizvodnja hemijske industrije je u godinama posle II svetskog rata mnogo porasla. Od 1947. do 1954. godine njen je porast bio 53%, što znači 7,5% godišnje, dok je u industriji prosečno iznosio 25%, odnosno 3,5% godišnje.

Ako prosek proizvodnje za godine 1947/49. obeležimo sa 100, ona se u celokupnoj američkoj industriji popela na 125, a u hemijskoj čak i na 148.

U vezi s tako velikim porastom proizvodnje nije neobično što se uprkos automatizacije broj zaposlenih u hemijskoj industriji čak i povećao. On je porastao sa 694.000 u 1947. godini na 791.000 u 1954. godini. Ovaj porast je znatan, ali svakako mnogo zaostaje iza porasta proizvodnje.

Znatno je to što je u tom ukupnom porastu broja zaposlenih broj takozvanih radnika koji neposredno učestvuju u proizvodnji jedva nešto porastao. On je 1947. godine iznosio 525.555, a 1954. godine 532.000. Na to ćemo se još vratiti kad budemo razmatrali pitanje *prekvalifikacije*.

Što važi za hemijsku industriju važi i za neke druge grane industrije u kojima se automatizacija snažno razvija. Njihova se proizvodnja tako naglo povećavala da ne samo što su na radu zadržani stari radnici već su angažovani i novi. To se odnosi, na primer, na proizvodnju električnih mašina, kao što pokazuju sledeći brojevi:

PROIZVODNJA ELEKTRIČNIH MAŠINA I BROJ ZAPOSLENIH U NJOJ

	Indeks proizvodnje električnih mašina *)	Ukupan broj na plati i nadnici u toj industriji	Broj proizvodnih radnika u toj industriji	Broj neproduktivnih službenika u ovoj industriji
1. polovina 1955. godine	189	1,102.600	805.600	297.000
1947. godina	101	918.000	706.000	212.000
Porast u %	87	20	14	40

Statistika pokazuje porast proizvodnje za 87%, dok je broj zaposlenih porastao za 20%.

»Westinghauz ilektrik kor« (*Westinghouze Electric Corp*) je jedan od najčuvenijih oligopola u toj industriji. U njemu se u periodu od 1947. do 1954. godine povećavala proizvodnja od 821 na 1.631 milion dolara, dakle za preko 90%, dok je broj zaposlenih porastao od 102.065 na 117.143, tj. za 15%.

Prirodno je što se proizvodnja naročito povećala u industriji automatskih aparata, tj. u onoj koja proizvodi elektronske aparate i mašine s kojima druge industrije provode svoju automatizaciju.

Za isti vremenski period u kojem je proizvodnja porasla za 275%, povećao se broj zaposlenih za 40%.

Naravno da se moramo čuvati od uopštavanja ovakvih primera.

Američka industrija je rasla prosečno godišnje za 3 do 5%, a automatizovane industrije u njoj — nesrazmerno bržim tempom.

*) 1947—49. godine = 100.

Izvor: Američka federalna uprava za rezerve i zavod za statistiku rada (*US Federal Reserve Board and Bureau of Labor Statistics*.)

Veoma je neizvesno, kao što je već naglašeno, da li će takav porast celokupne američke privrede potrajati i u sledećoj deceniji — a što se odnosi na Ameriku odnosi se i na ceo zapadni svet.

Ako pretpostavimo da će nastupiti neka stagnacija ili izvesno opadanje razvoja, samo je po sebi razumljivo da se takav tempo uspona automatizovanih industrija neće održati.

A dotle je snažan uspon preduslov da automatizacija ne prouzrokuje više neku značajniju zaposlenost.

Ipak, čak i pod pretpostavkom da će se prosperitet i nadalje održati, veća nezaposlenost može se ipak pojavit na jednom području, i to u kancelariji.

U epohi prve industrijske revolucije još nije bilo znatnih slojeva službenika. Tehnički preokreti između prve i druge industrijske revolucije pogađali su pre svega fabrike i radnike u njima. Ali odsad će današnja druga industrijska revolucija neposredno i posredno pogađati nov sloj društva, službenike, koje su raniji tehnički preokreti veoma malo pogađali. Broj službenika je u Americi i velikim industrijskim zemljama Evrope u prvoj polovini XX veka rastao nesrazmerno brže nego broj radnika. Dok je broj radnika u SAD za 30 godina, tj. od 1920. do 1950. porastao za 50%, za isto vreme se broj kancelarijskih službenika povećao za 150%. A i u evropskim industrijskim zemljama situacija je slična onoj u Americi.

U Velikoj Britaniji oni čine sa svojih 2,500.000 više od 10% svih zaposlenih.

Elektronske kancelarijske i računske mašine tek su počele da se primenjuju po kancelarijama. Verovatno će se i idućih godina u njima sve više širiti. Ove elektronske mašine mogu obaviti velik deo kancelarijskog i računskog posla koji se sve više mehanizuje, i na taj način učiniti nepotrebnim znatan broj kancelarijskog osoblja.

Da bi u kancelarijama ostao isti broj osoblja, čitava kancelarijska delatnost morala bi se znatno proširiti.

Nije sigurno da će se to desiti u doglednom vremenu. I dok se u industriji faktori koji, kao posledica automati-

zovanih procesa vode ka nezaposlenosti, mogu eventualno još i kompenzirati pa i prevazići snažnim porastom proizvodnje, to ne bi morao da bude slučaj i u kancelarijama, čak i pod pretpostavkom da se kancelarijski rad i dalje proširuje.

Službenici mogu postati prve žrtve povećane automatizacije, ukoliko se za njih nešto ne preduzme.

Pre no što se kod radništva pojavi velika nezaposlenost, može iskrasnuti nova opasnost, i to čak i u fazi privrednog uspona.

Ta opasnost je degradiranje njihovog rada koje može da obuhvati mnoge radničke i službeničke slojeve ako se blagovremeno ne preduzmu protivmere širokih razmera.

Automatizovani procesi menjaju proizvodnju u industrijskim preduzećima koja zapošljavaju oko 40% industrijskih radnika, a uz to menjaju i poslove po kancelarijama. Dosad su na mašinama radili, kontrolisali ih i upravljali njima radnici koji su delom bili nekvalifikovani, a delom kvalifikovani. Najveći deo ovih poslova od sada će obavljati automatizovane mašine i na taj način će kvalifikacije radnika zbog ove revolucionarne tehnike izgubiti vrednost. Radnici koji su dosad bili kvalifikovani ne mogu više da prodaju svoje kvalifikacije pošto se više ne traže. Njihove specifične kvalifikacije postale su nepotrebne ne samo u preduzeću koje ih je dosad zapošljavalо, nego i u celoj industriji.

Ova situacija može biti naročito teška zato što je reč najčešće ne o mladim, već o starijim radnicima koji su poodavno stekli te svoje kvalifikacije, a neki su ih decenijama koristili. Bez svoje krivice ti radnici ne mogu više da koriste svoje dosadašnje kvalifikacije. A to važi i za mnoge službenike. Mnogo će se više tražiti druge kvalifikacije koje oni u svom dosadašnjem životu nisu stekli.

Preti im degradiranje života i opadanje položaja u društву. A ta se pretnja ne ograničava na kratko vreme, već će se protezati eventualno i na ceo život.

To im preti utoliko više ako je, na primer, u privredi koja se razvija sporim tempom broj novostvorenih mesta u

automatizovanim granama industrije manji od broja onih koji su postali u njima suvišni, pa su stoga prinuđeni da traže posla izvan njih, a društvo (o tome opširnije na strani 271 i sledećim) ne smatra jednim od svojih najvažnijih zadataka da ih pri tome efikasno potpomogne.

AUTOMATIZACIJA ĆE TEK POSTATI FAKTOR OD KOJEG CE ZAVISITI KRIZE

Nezaposlenost i degradiranje rada postaju naročito velike opasnosti ako se automatizovani procesi ne uvode u privredu koja se proširuje i stalno razvija proizvodnju, već u privredu koja stagnira ili u kojoj se čak pojavljuju tendencije opadanja.

Dosad su se automatizovani procesi širili u privredama koje su se nalazile u usponu.

To ne mora uvek tako da ostane. Potresi su mogućni, pa i više od toga. Bilo je naglašeno da automatizacija može postepeno obuhvatiti one grane industrije na koje otpada 40% od zaposlenih u industriji. Ali će to ona ostvariti tek kasnije. Danas nismo ni približno toliko odmakli ni u Americi, a još manje u Evropi. Automatizacija je danas tek na početku. Pošto je to tako, o tome da li će se ekspanzija privrede u celini razvijati ili ne odlučuje uglavnom danas niz faktora nezavisnih od automatizacije. Sama automatizacija i druga industrijska revolucija *nisu danas još nikakav odlučujući faktor u paralelogramu sila koji odlučuje da li će se prosperitet nastaviti ili ne.*

Ovaj prosperitet je zasad još primaran faktor koji odlučuje o razvojnim tendencijama čitave privrede, a i o mogućnostima ekspanzije automatizovanih grana industrije — a ne obratno.

Ali to se može izmeniti, a izmeniće se verovatno zavisno od udela koji automatizovana industrijska proizvodnja ima u odnosu na čitavu industrijsku proizvodnju.

Taj ideo sada raste ubrzanim tempom. U Americi se razvija sa veoma široke osnove, a u Evropi sa osnove koja se tek stvara.

Može se desiti da će automatizovane industrijske grane kasnije obuhvatati više od 40%, čitavu polovinu pa i više zaposlenih u industriji.

Ali još pre no što one obuhvate polovinu, njihov uticaj na celu industriju biće sve značajniji. Ako se to desi, automatizacija i druga industrijska revolucija mogu da postanu sve više centralni faktor koji će odlučivati o tome da li će se u čitavoj privredi zadržati prosperitet i uspon ili će nastati stagnacija i tendencija ka opadanju. Utoliko je značajnija privredna politika u automatizovanom privrednom sektoru, a ona je značajnija i stoga jer se sa automatizacijom mogu povećati socijalno-političke opasnosti.

OPASNOSTI OD JAČANJA KONCENTRACIJE POLITIČKE VLASTI

U prethodnom odeljku ukratko je nabačena privredno-politička koncentracija vlasti koja se već pre automatizacije sastojala u tome što je 1.000 do 1.500 »džajent korperejšnz« takozvanih oligopola, imalo u rukama pretežni deo proizvodnje u zapadnom svetu.

Pojedinim preduzećima i akcionarskim društvima više ne rukovode pojedini preuzetnici koji bi bili istovremeno i kapitalisti, ali njima još manje vladaju mnoge hiljade sopstvenika njihovih akcija.

Mnogo češće stvarnu vlast ima srazmerno mali krug kapitalista, menadžera i preuzetnika.

U studiji koja je objavljena neposredno pred početak II svetskog rata pod naslovom »*The Structure of the American Economy*«⁷⁶⁾ (Struktura američke privrede) jedan odeljak nosi naslov »korperit kemjuniti« (*The Corporate Community*) — slobodno udruživanje). U njemu s pravom stoji:

»Ako bi rukovodioci svakog akcionarskog društva bili potpuno nezavisni od rukovodilaca svakog drugog društva i u poslovnoj politici pokoravali se samo kontroli tržišta, struktura kontrole koja ne zavisi od tržišta, mogla bi da ima drugostepeni značaj. Međutim, između pojedinih druš-

tava postoje mnogobrojne veze, delimično što se ukrštaju interesi dobara akcionara, delom zbog delatnosti velikih finansijskih institucija, delimično što postoje određene zainteresovane grupe, delom zbog preduzeća koja obavljaju privrednu kontrolu za više velikih društava, a delimično i stoga što pojedinci poseduju akcije raznih društava. Na taj način se rukovodioci najvećeg broja velikih akcionarskih društava nalaze u nekoj vrsti slobodne zajednice koja se može nazvati »*korperit kemjuniti*«. Izraz »*korperit kemjuniti*« ne može se prevesti. Najpribližniji bi prevod bio: slobodno udruživanje vodećih ličnosti velikih korporacija (*Corporations*), tj. velikih akcionarskih društava.

U ovim »*korperit kemjuniti*« bila je pre automatizacije koncentrisana posednuta ekomska i politička moć u SAD, a slično tome — i u celom zapadnom svetu.

Iako se moć nije nalazila isključivo u njihovim rukama, oni su imali odlučujući uticaj u svojim državama. Pa ipak, nisu mogli da ga u punoj meri monopolisu. Nalazili su se na čelu, ali su odmah iza njih i sindikati sve više jačali i nisu se više mogli eliminisati.

U tom društvu sa oligopolima, s jedne, i sindikatima, s druge strane, izbila je druga industrijska revolucija u kojoj su, prirodno, u prvom redu oligopoli nastojali na širenju automatizovanih procesa. Oni su i ranije bili nosioci tehničkog napretka, a raspolažu i velikim kapitalom koji je potreban automatizaciji.

Čisto tehnički, automatizacija bi verovatno napredovala znatno više da se i rentabilnost nije morala uzimati u obzir. Međutim, za automatizaciju je potreban vanredno veliki kapital, naročito kad se radi nje podižu nove fabrike. To je problem čak i za današnju Ameriku, a o zapadnoj Evropi i da ne govorimo.

Oligopoli uglavnom imaju sredstva za to. Kada »Dženerel mouterz«, najveći oligopol u Americi i svetu, ostvari za godinu dana profit od preko milijarde dolara, to je najbolji dokaz da postoji potrebni kapital za investiciju radi uvođenja automatizacije.

Tako oligopoli prvi uvode automatizovane procese i stoga se dalji razvoj može kretati u pravcu povećavanja opasnosti vezanih za dalju koncentraciju industrije.

Ako bismo uzeli da je u epohi između prve i druge industrijske revolucije promena oblika preduzeća od preduzetnika koji je istovremeno kapitalista do oligopola jedina suštinska izmena i da u društvenoj strukturi neće više nastupiti nikakve druge promene, nastupajući razvoj mogao bi lako da odvede do *porasta* tendencija u pravcu koncentracije političko-industrijske moći.

Bilo bi neodgovorno pred tim opasnostima zatvarati oči. One postoje i moraju se stalno suzbijati kao što su se još pre automatizacije morale suzbijati opasnosti koje su izbijale u toku razvoja u pravcu oligopola. U daljem izlaganju u ovoj glavi razmotrićemo veoma konkretno razne mere koje se moraju preduzeti da bismo se suprotstavili tim opasnostima. Tu se samo napominje da stvaranje oligopola, prirodno, nije bila jedina promena u epohi između prve i druge industrijske revolucije.

Naprotiv, kao što smo već detaljno izneli, pored stvaranja oligopola, desile su se i druge suštinske promene u društvenoj strukturi celog zapadnog sveta, u Americi kao i u Evropi. Sama država je postala moćan faktor, a radnici po oligopolima su se organizovali u sindikate. Na taj način se izmenila celokupna socijalna osnovica na kojoj će se odvijati ova borba, i stoga mnoge stvari ukazuju na to da će se označene opasnosti ispoljavati samo kao *tendencija*.

SOCIOLOŠKI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA JEDNOG KOMITETA AMERIČKOG SENATA

Automatizovani procesi su se u SAD primenili ranije i šire nego u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. Stoga su u Americi i ranije počeli da razmatraju opasnosti koje se mogu razviti iz procesa automatizacije.

Još pre no što su nastupile bitne socijalne i privredne posledice, američki sindikati su se detaljno pozabavili pitanjem automatizacije i druge industrijske revolucije. Oni

su skrenuli pažnju celokupne američke javnosti na to da radništvo može automatizacijom biti jako pogodjeno, čime su doprineli tome što je američka država u najnovije vreme počela detaljno da se bavi tim pitanjima.

Zapravo, druga industrijska revolucija je i u SAD stara jedva deceniju. Ona dosad ni izdaleka nije imala tako teške posledice kao prva. Pa ipak, američka država je 1955. godine ovlastila jednu senatsku komisiju*) da ispita kako je dosad tekla druga industrijska revolucija, kakav će biti njen dalji tok, koje je grane privrede dosad obuhvatila, koje će obuhvatiti ubuduće i koji se konkretni predlozi mogu podneti da bi se savladali sociološki problemi vezani za velike tehničke preokrete.

Ovaj senatski komitet sproveo je u oktobru 1955. godine takozvani »hiering« koji je trajao pune dve nedelje. U toku tog »hieringa« čitav niz značajnih američkih ličnosti iznosio je pred tim senatskim komitetom detaljne i iscrpne izveštaje radi svestranog rasvetljavanja ovog problema. Na ovaj »hiering«, na to istraživanje senatske komisije bio je pozvan američki ministar rada Džems Mičel i ceo niz preduzetnika, pre svega onih koji su u svojim preduzećima već imali konkretna iskustva sa automatskim i elektronskim procesima. Između ostalih tū su bili:

— Viljem V. Bartu (*William W. Barton*), direktor društva *W. F. & John Barnes Comp.*, koja u Rokfordu (*Rockford*) ima veliku automatizovanu fabriku granata;

— Ralf J. Kordiner (*Ralph J. Cordiner*), direktor *General Electric*;

— D. J. Dejvis (*Davis*), jedan od Fordovih vicedirektora;

— Klifton V. Felen (*Clifton W. Phalen*) jedan od direktora *Bell Telephon-Company*.

Pored navedenih i drugih preduzetnika, na to istraživanje senatskog komiteta pozvani su i vodeći sindikalisti, među ostalim i:

*) Autor je naziva čas komisija, čas komitet, pa je tako i prevodeno. — Prim. prev.

- Džems B. Keri (*James Carey*), predsednik sindikata radnika elektroindustrije;
- V. P. Kenedi (*W. P. Kennedy*), predsednik sindikata železničara;
- Oto Pragan (*Otto*), sekretar za nastavu u sindikatu hemičara;
- Volter Rojter (*Walter Reuther*), predsednik sindikata automobilskih radnika.

Dalje je pozvan niz naučnika i stručnjaka koji su radili u tehničkim i ekonomskim oblastima vezanim sa drugom industrijskom revolucijom. Između ostalih pozvani su i:

- Volter S. Bakingem — mlađi, profesor na *Georgia Institute for Technology*;
- Dr Vernevar Buš (*Vannevar Bush*), predsednik Karnedžijevog (*Carnegie*) instituta u Vašingtonu;
- inženjer Džon Dajbold (*John Diebold*) čija je knjiga o automatizovanoj fabrici izišla i u Nemačkoj;
- profesor dr Edvin G. Norse (*Edvin Naurse*) koji je za vreme Trumanovog predsedničkovanja bio glavni vladin stručnjak i savetnik za privrednu.

Senatska komisija je publikovala sve te referate u knjizi od preko 600 strana koja je jedan od najinteresantnijih dokumenata našeg vremena.⁷⁷⁾

Iz tog izveštaja američke senatske komisije mogu se videti suštinske promene koje su se desile u društvu od vremena prve industrijske revolucije.

Zašto se u Velikoj Britaniji u doba prve industrijske revolucije nije organizovao nikakav »hiering« o granama privrede koje je ova revolucija obuhvatala, o granama koje će obuhvatati, o svim njenim socijalnim posledicama i o predlozima koje bi trebalo podneti da bi se te socijalne posledice prevazišle?

Na to se može odgovoriti da se u to doba rasvetljavanje privrednih procesa nalazilo još sasvim u povoju i da se raspolagalo samo veoma nedovoljno konkretnim statističkim podacima o suštinskom stanju privrednog života. Stoga čak i da se htelo, jedva bi se mogli stvoriti konkretni stavovi o posledicama prve industrijske revolucije.

No važnije je pitanje ko je tada imao nekog interesa za takvim »hieringom« kojim bi se pokušala analiza privredne budućnosti? Kao što je već naglašeno, to je bio period u kojem je državni sektor bio vrlo mali, a uticaj države na privredu već ranije je opao. Tadanji preduzetnici koji su bili istovremeno i kapitalisti, nisu bili mnogo zainteresovani pošto su njihova preduzeća dobro napredovala. Oni su uglavnom imali koristi od svakog koraka na putu dalje industrijalizacije, a dobrim delom su se koristili i time što su uslovi na tržištu rada za radništvo bili vanredno teški.

Sami radnici bili bi svakako zainteresovani za takvo ispitivanje, ali u tom istorijskom periodu još nisu bili u stanju da takvu svoju želju energično sprovedu.

Oni tada još nisu bili povezani i organizovani i to ne samo u godinama prve industrijske revolucije, već ni decenijama posle toga.

Stoga nije bilo nikakvog stvarnog istraživanja koje bi makar samo i pratilo prvu industrijsku revoluciju.

Savremenici je nisu analizirali.

To su učinile tek docnije generacije i pri tom se uvidelo koliko je tadanja generacija radnika morala da prati odgovarajući tehnički napredak.

Danas se, naprotiv, savremenici bave drugom industrijskom revolucijom i ne zadovoljavaju se više, kao što pokazuje američki »hiering«, samo registrovanjem onoga što je automatizacija dosad donela, već nastoje da na osnovu svojih saznanja i već stečenih iskustava učine i predloge za budućnost.

POZITIVNE MOGUĆNOSTI DRUGE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Ovi predlozi obuhvataju široko područje. Ipak, svi oni imaju zajednički cilj da se neposrednim akcijama pozitivne mogućnosti druge industrijske revolucije iskoriste tako da njihove blagodeti može uživati već i generacija koja revoluciju sprovodi.

Šta treba uraditi pre svega? Automatizacija sprovodi dalje tehničke pokrete koji povećavaju produktivnost rada. Danas se još ne može reći koliko iznosi tačno to povećanje, pošto je rasvetljavanje automatizovanih procesa isuviše skorašnjeg datuma.

Ukazali smo na referat američkog državnog sekretara za rad (uporedi stranu 162) da se produktivnost rada u pedesetim godinama ovog veka povećala za dobrih 3%.

Ovaj broj mora se računati da bi se mogli u potpunosti sagledati problemi produktivnosti koje nameće automatizacija. Ako se proračuna porast produktivnosti za celokupnu privredu, dobija se s jedne strane dijagonale kateta porasta proizvodnosti za industriju, a sa druge kateta za poljoprivrednu i takozvane tercijalne privredne grane. Pri opštem porastu proizvodnosti za 3—4%, produktivnost u industriji biće nešto veća, oko 4—5%, jer je porast produktivnosti u poljoprivredi kao i u tercijalnim privrednim granama nešto manja. U porastu produktivnosti u našim današnjim privrednim organima industrija se, prema tome, neposredno nalazi na čelu.

Ali ni u industriji porast proizvodnosti nije *ravnomern* u *svim* industrijskim granama. Postoje stagnirajuće industrije u kojima produktivnost jedva ili vrlo malo raste, znatno iznad proseka celokupne industrije. I porast produktivnosti u industriji predstavlja izvesnu rezultantu. Danas baš automatizovane industrije imaju izvanredno veliki porast produktivnosti. Kao što je već naglašeno, automatski procesi se postepeno sprovode u industrijama koje mogu da zaposle 40% celokupnog industrijskog stanovništva.

Ako automatizacija i u sledećih 5—10 godina napreduje, potpuno je mogućno da će se povećati produktivnost u celokupnoj industriji, a prema tome i u celoj privredi, iako ne u istom obimu.

Porast produktivnosti u automatizovanim industrijama već sada je iznad porasta u čitavoj industriji — a da se o celoj privredi i ne govori. I problemi pred kojima se nalazi današnja generacija mogu se teorijski vrlo lako

formulisati. Naime: kako može savremena generacija neposredno uživati plodove tog povećanja produktivnosti svog rada? Kako može izbeći onaj put kojim su u svoje vreme išle generacije za čijeg je života usledila prva industrijska revolucija? I tada je postojao znatan porast produktivnosti rada. Ali koliko je trebalo vremena dok radnici nisu otpočeli da uživaju plodove tog porasta?

Današnja generacija neće se zadovoljiti tim nekadašnjim putem. Ona će težiti putevima koji neće dozvoliti da se pojave opasnosti druge industrijske revolucije u obliku pojačane nezaposlenosti i degradiranja rada mnogih radnika i službenika, niti da se pojačavaju tendencije koje vode krizi.

SKRAĆIVANJE RADNOG VREMENA — 4-DNEVNA RADNA NEDELJA

Tako će morati da se pronađu novi putevi baš u automatizovanim granama privrede jer su u njima najveće i opasnosti ukoliko se ne preduzmu odgovarajuće mere. Pomenuto je da dosad u automatizovanim granama industrije SAD nije zapaženo povećanje nezaposlenosti, pošto je u opštem porastu privrede proizvodnja u njenim automatizovanim granama rasla naročito brzo. Ali, može li se izbeći nezaposlenost ako nastane zastoj u razvoju čitave privrede ili ako se uspori tako brz porast automatizovanih industrija?

Ona se može izbeći ako se blagovremeno povede borba protiv nje. A prema jednoglasnom mišljenju glavnih predstavnika američkih sindikata, jedna od najvažnijih mera za to jeste *dalje znatno skraćivanje radnog vremena* baš u onim industrijama i privrednim granama u kojima će se uvesti automatizovani procesi i elektronske računske mašine. Ako produktivnost rada, primenom ovih mera, snažno poraste, radna snaga koja radi na tim mašinama treba *neposredno da se koristi* tim povećanjem produktivnosti rada na taj način što će se skratiti njeno radno vreme.

Ovo se pitanje postavlja u Americi drukčije nego u Evropi jer je još pre druge industrijske revolucije prosečno radno vreme u SAD bilo kraće nego u velikim evropskim industrijskim državama. Međutim, načelno isto pitanje postavlja se i za Saveznu Republiku Nemačku, Veliku Britaniju i zapadnu Evropu kao i za Ameriku, dok razlike postoje samo u polaznim osnovicama.

U SAD je 5-dnevna radna nedelja sada pravilo. Stoga je, polazeći od te 5-dnevne radne nedelje, potekao zahtev američkih sindikalista da bi radno vreme u SAD i nadalje trebalo skraćivati u vezi sa sve većom automatizacijom proizvodnje i sve višom produktivnošću rada. Traži se smanjenje na 36, 32 pa i na 30 časova nedeljno. Naravno, predstavnici američkih sindikata ne traže odmah ovakvo smanjenje za čitavo radništvo. Oni ga traže pre svega za industrije u kojima će se automatizacija u skoroj budućnosti i dalje snažno razvijati. Ali kao što je svojevremeno u SAD 40-časovna radna nedelja uvedena prvo u nekim industrijskim granama, pa se iz njih proširila na celokupnu industriju, a kasnije je obuhvatila i ostale privredne grane kao trgovinu i druge tercijalne industrije, očekuje se da se, na primer, 36-časova radna nedelja koja se uvodi u nekim automatizovanim industrijskim granama, neće ograničiti samo na njih, nego će se odande proširiti na celu privredu. Zasada se još ne daje određeni rok u kojem se očekuje uvođenje 36-časovne radne nedelje, ali se računa da će se ostvariti za idućih 10 do 20 godina.

A s tim ne računaju samo vodeći američki sindikalisti. Još pre no što je druga industrijska revolucija postigla neke veće uspehe, Ajzenhauerova vlada je odredila naučnu komisiju da obradi pitanje kako će se razvijati američka privreda u toku sledećih 15 do 20 godina pod pretpostavkom prvo, da neće biti atomskog rata između svetskih sila, i drugo, da Ameriku neće zahvatiti neka velika kriza, tj. neka kriza razmora svetske privredne krize od 1929. godine u toku koje je proizvodnja spala na polovicu, a svaki drugi američki radnik ostao bez posla. Ta komisija koju je odredila republikanska vlada, došla je do

zaključka da će se američka proizvodnja, sa već i ovako visokim nivoom na kome se danas nalazi, za sledećih 15 do 20 godina udvostručiti i da treba očekivati skraćivanje radnog vremena za daljih 10%, tj. sa 40 na 36 časova.

Tih 36 radnih časova u nedelji mogu se tako podeliti da se radi od ponedeljka do četvrtka po 8 časova, a u petak 4 časa. Ali rad od 4 sata je u nekim industrijskim granama srazmerno skup. Stoga se pri razmatranju 36-časovne radne nedelje već misli na 4-dnevnu. Misli se na 9-časovni radni dan, od ponedeljka do četvrtka i na *slobodno vreme od puna tri dana*.

Američki preduzetnici se u ovom pitanju ne slažu. Mnogi veruju u 4-dnevnu radnu nedelju za idućih 10 do 20 godina, ali veliki deo ne veruje u to. Većina i danas misli da će se odgovor na povećanje produktivnosti rada sastojati u tome što će radnici, doduše, i nadalje raditi po 40 časova nedeljno, ali sa povećanim nadnicama, i da će na taj način kupovati više dobara i boljeg kvaliteta, čime bi se stvorila baza za povećanje potrošnje za robu koja bi se dobila povećanjem produktivnosti rada.

Zadržimo se trenutak na tome da bismo u toj oblasti još jednom podvukli suštinsku razliku u odnosu na period prve industrijske revolucije. Tada je povećana produktivnost rada koja je postignuta upotrebom mašina dovela, s jedne strane, do ogromnih profita, a sa druge, do produžavanja radnog vremena i dugotrajne nezaposlenosti koja je obuhvatila milione. Ali danas već postoje *dve alternative* za korišćenje porasta proizvodnosti rada, a da se pri tom izbegnu njegove negativne posledice. To su: skraćivanje *radnog vremena i povećanje nadnice*. Interesantno je da je jedan od vodećih američkih poslovnih ljudi Ralf J. Kordiner, predsednik *General Elektric*, u svom referatu pred komisijom američkog Senata sagledao obe ove mogućnosti kao alternative za razvoj u toku sledećih 10 do 20 godina.

4-dnevna radna nedelja je za američko radništvo već cilj koji današnja generacija može da ostvari, a ne neka akademska zamisao ili utopistički cilj, pa to treba i shvatiti.

Ako je 4-dnevna radna nedelja cilj američkih radnika, 5-dnevna je cilj velikih evropskih industrijskih zemalja, Savezne Republike Nemačke i Velike Britanije. To je borbeni cilj koji se više neće puštati iz vida. U okviru te 5-dnevne radne nedelje može se u početku na mnogim mestima raditi preko 40 časova. Predviđena 5-dnevna radna nedelja neće, kao ni u Americi, jednovremeno obuhvatiti čitavu industriju i celokupnu privredu. I u Saveznoj Republici Nemačkoj kao i u celoj zapadnoj Evropi, u tome će prednjačiti pojedina preduzeća i pojedine industrijske grane. I tu će automatizovane industrijske grane biti svakako na čelu. Bitno je shvatiti da 5-dnevna radna nedelja u Evropi visi takoreći u vazduhu i da nisu potrebni nikakvi izuzetni i vanredni dalji tehnički preokreti da bi se to u stvarnosti i sprovelo. Naprotiv, na osnovu isto takvog tempa razvoja tehnike kao zadnjih decenija i na bazi povećavanja produktivnosti rada koje u celoj privredi možda neće prelaziti 3—4%, današnje generacije će ostvariti u Americi 4-dnevnu, a u ostalom zapadnom svetu 5-dnevnu radnu nedelju, pri čemu će i dalje podizati svoj životni standard.

Značaj tog razvoja jedva se može preceniti. Taj razvoj u *evolucionoj formi* najavljuje revolucionarni socijalni preokret.

Skraćivanje radnog vremena neće se ispoljavati samo u uvođenju 4 do 5-dnevne radne nedelje, već pored toga može, a i biće, ograničen i broj radnih godina u životu, i to ne samo za radnike i službenike već i za čitav narod. Da napomenemo samo da će se tadanje generacije školovati ne 8, već eventualno 9—10 godina. Uz to će plaćeni godišnji odmor biti obavezan, a i produžavaće se. Pored toga će se, naročito za slojeve intelektualaca, uvesti i plaćene slobodne godine*), kako bi se omogućilo odraslim ljudima i ženama produbljivanje znanja.

Na ovo ćemo se još jednom vratiti u epilogu.

*) Autor koristi reč jevrejskog porekla *Sabbatjahr* — godina odmora. — Prim. red.

LIKVIDIRANJE SIROMAŠTVA

Reagovanje na povećanu produktivnost rada kao posledicu automatizacije neće se ograničiti samo na skraćivanje radnog vremena neposredno zainteresovanih ljudi, a zatim i cele zajednice, već će se ogledati i u tome što će se postići, a ako bude potrebno i izboriti, veće plate i nadnice.

Mnogi američki poslovni ljudi zastupaju gledište da će povećana produktivnost rada imati pre svega pomenute posledice, dok sindikalisti više naglašavaju dalje skraćivanje radnog vremena. U dužem periodu će se povećavanje produktivnosti rada ispoljavati verovatno u oba pravca.

Ali šta za zapadni svet predstavlja stalno povećavanje plata i nadnica?

To povećavanje znači ni više ni manje do da će se težnje za likvidiranjem siromaštva ostvariti u Americi sigurno u toku sledećih 10 do 15 godina, a u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi u nešto dužem periodu. U Americi je već pre automatizacije siromaštvo bilo likvidirano za znatnu većinu stanovništva, a veći deo radnika i službenika imao je životni standard srednjih slojeva. Ako se usled automatizacije ovakav porast produktivnosti održi i sledećih 10 do 20 godina, Amerika će siromaštvo pretežnog dela od još preostalih 10 do 20% verovatno ne samo moći da likvidira nego će ga zaista i likvidirati. U Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi nije se u tom pogledu, kao ni u radnom vremenu, napredovalo onoliko kao u SAD. Stoga potpuna likvidacija siromaštva može iziskivati više vremena. Ali i u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi povećavanje produktivnosti rada imaće, osim skraćivanja radnog vremena, za posledicu i preduzimanje frontalne akcije za likvidiranje siromaštva. I u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi životni standard će se usled automatizacije toliko podići da će siromaštvo postati izuzetna pojava. Kroz 10 do 20 godina i evropski radnici i službenici imaće životni standard srednjih slojeva.

GODIŠNJA PLATA I PREKVALIFIKOVANJE

U toku dužeg perioda povećavanje nadnica i plata kao i skraćivanje radnog vremena biće presudni faktori za sa-vlađivanje izvesnih opasnosti automatizacije kao što je, pre svega, povećavanje besposlice.

Ali samo to nije dovoljno.

Ako se automatizovani procesi i nadalje znatno pro-širuju, doći će jednom, i pored skraćivanja radnog vreme-na, do znatne nezaposlenosti u automatizovanim preduze-ćima. Sem toga, u tim preduzećima tražiće se kvalifikacije koje dosadašnji radnici i službenici nemaju i koje nisu morali da steknu u svom ranijem zanimanju.

Stoga su američki sindikati, pored skraćivanja radnog vremena, postavili i zahtev za *prekvalifikovanjem i preva-spitanjem svih radnika koji su zbog automatizovanih pro-cesa izgubili svoja stara radna mesta ili će ih u doglednom vremenu izgubiti*. Pri zaključivanju tarifnih pravilnika u pojedinim industrijskim granama često se traži da se pri primanju radnika na prvom mestu uzimaju oni radnici koji su izgubili radna mesta usled automatizacije. Takođe se već traži da preduzetnici izrade i finansiraju pro-grame prekvalifikovanja, a ako ne oni, to da učine vlade u Vašingtonu i u 48 saveznih država, kako bi se radnicima otpuštenim zbog automatizacije omogućilo da steknu kva-lifikacije koje će im biti potrebne u novim automatizova-nim fabrikama.

Za ovo razmatranje, od posebnog je značaja traženje američkih sindikata da se zagarantuju godišnje plate. Šta je traženo, a šta se do sada postiglo? Sindikat automobil-skih radnika je tražio da nezaposleni dobijaju ne samo državnu pomoć za nezaposlene — koja je iznosila otprilike trećinu plate — nego da i radnici koji su radili u preduze-ću najmanje dve godine dobijaju i od preduzeća izvestan dodatak uz već navedenu pomoć za nezaposlene. Prvo je od preduzeća tražen doprinos koji bi zajedno sa državnom pomoći za nezaposlene iznosio oko 80% od plate, s tim što tu sumu preduzeća treba da isplaćuju za celu godinu. Oda-tle je i potekao zahtev za garantovanom godišnjom platom.

U pregovorima oko ovih tarifa sa velikim automobilskim fabrikama kao što su »Dženeral Mouterz«, »Ford« i »Krajsler« postiglo se to što su preduzetnici *u principu prihvatili zahteve sindikata*. Ali sindikati su postigli samo to što su se preduzetnici obavezali da isplaćuju dopunske iznose koji bi zajedno sa pomoći za nezaposlene iznosili otprilike dve trećine ranije plate, a ne četiri petine kao što su tražili sindikati. Zatim je u tarifnim pravilnicima za automobilske radnike postignuto to što preduzetnici te obaveze ispunjavaju samo za pola godine, a ne za celu.

Prema tome, američki sindikati su u borbi za garantovanu godišnju platu izborili samo prvu etapu. Ali, prema mnogim ukazivanjima, ova će se borba produžiti do punog uspeha. U tarifnom ugovoru za *radnike u industriji čelika* priznat je posle kraćeg štrajka prvi put *princip godišnje plate u jednoj ovako velikoj industrijskoj grani*. U njemu su se preduzeća obavezala da ne za pola godine — kao »Ford« i »Dženerel Mouterz« — već za celu godinu isplaćuju doprinos koji će zajedno sa državnom pomoći za nezaposlene izneti oko dve trećine plate. Da bi se ovi tarifni pravilnici o godišnjoj plati mogli i u praksi bez trvanja sprovoditi, potrebne su još izvesne izmene u zakonima pojedinih država jer se u njima često predviđa da se onim radnicima koji dobijaju pomoć sa neke druge strane ne može isplaćivati predviđena državna pomoć. No, pošto velika industrijska preduzeća za proizvodnju čelika i automobila, kao i američki oligopoli, imaju jak uticaj na zakonodavstvo pojedinih država, ove prepreke će se savladati.

Iza zahteva sindikata za garantovanom godišnjom platom krila su se, pored ostalih, još dva faktora za razmišljanje u najužoj vezi sa pitanjem automatizacije i druge industrijske revolucije. Makar i delimična automatizacija nekog velikog preduzeća skopčana je sa velikim izdacima. U sve obimnijoj literaturi o automatizaciji sve se više s pravom naglašavaju tehničke *mogućnosti* za primenu automatizovanih procesa nesrazmerno veće nego što se danas u stvarnosti primenjuju, pošto su troškovi tako veliki, da se često ne isplati bacati u staro gvožđe postojeće fabrike i njihove mašine.

Pri tom, kada su preduzeća razmatrala troškove automatizacije, dosad su uzimala u obzir samo *neposredne* troškove: kolika je cena novih mašina i šta one pružaju, a ne i *posredne*, socijalne troškove: šta će se desiti sa radnicima kad izgube radna mesta? Ako bi preduzeća, međutim, zakonom bila prinuđena da i dalje plaćaju 30 do 60% dosadašnjih plata radnicima koji bi zbog automatizacije ostali bez posla, morali bi da u svoje kalkulacije uračunavaju i te socijalne izdatke. Na taj način će dalje socijalne posledice automatizacije već u početku biti jedan od bitnih faktora pri uvođenju automatizovanih procesa.

Za razliku od vremena prve industrijske revolucije radnici sada nisu protiv tehničkog napretka i novih mašina. Oni ih ne uništavaju, ali i ne prihvataju to da nov tehnički razvoj ide samo na njihov račun. Oni traže da se u kalkulacije unesu i troškovi *socijalnih* posledica automatizacije. Garantovana godišnja plata je jedna od etapa te borbe.

Uz to dolazi i drugi faktor. Ako je radniku, posle otpuštanja s posla zbog automatizacije, obezbeden život za godinu dana, on može u toj godini da uloži napore kako bi stekao kvalifikacije koje od njega traže novi automatizovani procesi, odnosno zahteva nov poziv.

Dosad se samo mali deo američkih preduzeća obavezao u svojim tarifnim ugovorima sa sindikatima da plati polugodišnju ili godišnju platu.

Do sada je uglavnom ovo ostvareno u industriji čelika i automobila, ali mnogi znaci govore da će se, pošto je pri ovim oligopolima najvažnijim u čitavoj američkoj privredi već postignut uspeh, sledećih godina i sa većim brojem drugih američkih industrijskih preduzeća postići sporazum o plaćanju godišnje plate radnicima.

Američki radnici, posle ovog svog uspeha u industriji automobila i čelika, neće više gubiti iz vida ovaj cilj dok ga ne unesu kao pravilo u svoje tarifne pravilnike, a velika američka preduzeća počinju na ovo da pristaju.

Velika američka automobilска društva su za pokrivanje polugodišnje plate osnovala specijalan fond u koji up-

lačuju deo svog profita kako bi mogla da odgovore obavezama u slučaju veće nezaposlenosti.

To je opet mesto na kojem se promene u društvenoj strukturi zapadnog sveta ispoljavaju u punoj svetlosti.

Ako se u doba prve industrijske revolucije pojavila nezaposlenost — a pojavljivala se u velikim razmerama i dugo je trajala — njene teške posledice snosili su neposredno pogodjeni radnici i o njima se nisu starali ni preduzetnici ni država.

Ako danas, naprotiv, zapreti neka veća nezaposlenost, kao posledica druge industrijske revolucije i automatizacije, pojaviće se, s jedne strane državno osiguranje za nezaposlene koje će se sve više razvijati, a sa druge, ugovori zaključeni sa sindikatima koje sve više prihvataju oligopoli, pripremajući se da još u fazi prosperiteta stvore iz svojih profita poseban fond kako bi radnicima zagarantovali dodatni iznos preko državnog osiguranja za nezaposlene.

Pored svih povoljnih posledica za samo radništvo, prirodno je to što se politika garantovanih godišnjih plata razvija i u pravcu jačeg stabilizovanja proizvodnje, u pravcu otpuštanja s posla samo kad je to apsolutno neophodno i u tom smislu da se pri uzimanju na rad daje prioritet ranije zaposlenim radnicima. Naime, preduzetnici moraju u svakom slučaju da plaćaju za izvesno duže vreme znatan deo plata, pa im se više rentira da plaćaju one koji su kod njih bili, odnosno ponovo su zaposleni, nego da ih daju otpuštenim.

Ali garantovana godišnja plata nije samo faktor stabilizovanja proizvodnje i zaposlenosti. Ona treba da pruži i mogućnost i vreme radnicima čije su kvalifikacije, usled automatizovanih procesa, izgubile vrednost da umesto starih kvalifikacija steknu nove. Ovo važi za zaposlene u automatizovanim preduzećima. Pomenuto je već da dosad većina automatizovanih preduzeća nije sprovedla nikakva veća otpuštanja radnika već je naprotiv, broj zaposlenih u mnogim slučajevima čak i porastao. Ali stara zanimanja nisu više ostala. Elektronski aparati izmenili su

prirodu pogona i stalno je menjaju. Stoga se radnici i službenici moraju za ova nova zanimanja uvežavati i novo školovati. Često preduzeća dobrovoljno pomažu ovo prekvalifikovanje, pošto su zainteresovana da imaju kadar radnika i službenika koji će moći da odgovori novim zah-tevima automatizacije.

Ipak će, prema argumentima američkih sindikalista, garantovana godišnja plata dati preduzećima jači podstrek za sprovođenje programa za prekvalifikovanje velikih razmera, jer bi ona i inače imala velike troškove sa plaćanjem godišnjih plata, a za to ne bi primala odgovarajuću protivvrednost.

Dosad je — da to još jednom podvučemo — garantovana godišnja plata u SAD još izuzetak. Zahtevi sindikata u pogledu prekvalifikovanja radnika ugroženih od nezaposlenosti zbog automatizacije nisu u SAD još ostvareni. Naprotiv, dobar deo preduzetnika teži da izbegne ovaj zadatak koji je, prirodno, vezan sa znatnim troškovima, dok je nekoliko velikih preduzeća, neposredno prihvatiло ovo ponovo školovanje kao bitnu socijalnu obavezu. Na jednoj sednici već više puta pomenute komisije Senata, predsedavajući je uputio Ralfu J. Kordineru, predsedniku *General Electric*, sledeće pitanje: »Smatrate li da je prva obaveza nekog preduzeća, odnosno neke industrije, da svoje radnike i službenike nanovo školuje i da im pruži novo zaposlenje?» Kordiner je na to odgovorio: »Da, tako je to!« Ovaj odgovor predsednika američkog *General Electric* navodimo stoga što pokazuje da su izvesna veća preduzeća postala svesna da dalji napredak automatizacije pokreće suštinska socijalna pitanja i da je potrebna njihova saradnja kako bi se ta pitanja rešila na progresivan način.

Takvih preduzeća ima u SAD, ali ni tamo nisu u većini. Za veći deo američkih preduzeća — a to se može odnositi i na ceo zapadni svet — prelazak na automatizaciju i šire ili uže sprovođenje automatizovanih procesa je čisto pitanje troškova, za koje se, doduše, uzima u obzir vrednost postojećih mašina i investicija, ali se *ne vodi računa*

o socijalnim troškovima koje izaziva uvođenje automatizacije u vezi sa ranije zaposlenim radnicima i službenicima.

Pod pretpostavkom da se uvođenje automatizovanih procesa postigne godišnja ušteda od, recimo, pet miliona dolara, ovi bi se procesi često prihvatali i ne bi se uzimalo u obzir što će pri tom socijalni troškovi, koji padaju na radništvo zbog nezaposlenosti i prekvalifikovanja, takođe eventualno izneti mnogo miliona dolara. Naime, većina preduzeća teži da izbegne socijalne troškove. Za to treba da se brine država ili sami radnici treba da plate te troškove svojom nezaposlenošću, a eventualno pogoršavanje svog socijalnog položaja platiće time što će prihvati nekvalifikovane poslove koji se slabo plaćaju.

DRŽAVA KAO UZOR — PREDUZETNIK

Dosadanje etape automatizacije, a svakako i sledeće, biće stoga praćena stalnim raspravama između oligopola, s jedne, i sindikata, s druge strane, oko pitanja: ko treba da snosi socijalne troškove automatizacije?

U ovoj borbi sindikati se trude da ne ostanu sami i pokušavaju da pridobiju saveznike, a u izvesnoj meri to im je i uspelo.

Sindikati teže da pridobiju američku centralnu vladu kao i vlade 48 saveznih država da zajedno s njima, a eventualno i sa preduzetnicima, reše pitanje prekvalifikacije radnika i službenika koji zbog automatizacije moraju da menjaju zanimanje.

Država može da dvostruko pomogne radnicima u svim ovim pitanjima koja nameće druga industrijska revolucija.

Već je ukazano na to da je u SAD državni sektor u prvoj polovini XX veka stalno rastao. Sama država je najveći preduzetnik. Dok je 1900. godine 4% radnika zapošljavala država, 1950. godine ona ih je zapošljavala već 12%.

I delatnost države neposredno pogađaju posledice druge industrijske revolucije. Tako je američka vlada, na primer, za deo svojih poslova već nabavila elektronske računske mašine.

A sindikati zahtevaju da država prednjači svojim preduzećima time što će njeni službenici i radnici od početka uživati pozitivna dostignuća druge industrijske revolucije, tako da se negativne strane uopšte ne pojave. Država treba da, prvenstveno one koji će zbog automatizovanih procesa na određenim mestima ostati bez posla, zaposli u drugim svojim preduzećima. To ona uglavnom i čini. Država treba da sprovede i dopunsko školovanje za prekvalifikovanje onih kojima preti opasnost od nezaposlenosti. Ona i to radi. Najzad, kad uprkos prekvalifikovanju ne može da organizuje nikakav rad za one koje je pogodila automatizacija, država treba da plati tim ljudima veliku otpremninu kako bi imali prelazni rok u kojem bi mogli da steknu i druge kvalifikacije, a time da dobiju i druga zaposlenja. I to čini država, mada često ne na sasvim zadovoljavajući način.

Tako se zahteva da u pitanjima druge industrijske revolucije država bude u svojim preduzećima *neka vrsta uzor — preduzetnika i da svijim primerom prednjači privatnim preduzećima.*

Ali, prema mišljenju rukovodilaca sindikata, država mora da čini još mnogo više. *Ona mora zajedno sa preduzetnicima i sindikalistima da nanovo razmotri celokupni vaspitni sistem i da eventualno izmeni školstvo kako bi se negativne posledice automatizacije blagovremeno suzbile, a radnici i službenici prekvalifikovali za nova zanimanja koja zahtevaju automatizovani procesi.*

Pitanje sticanja novih kvalifikacija predstavlja često već bitne stavke u tarifnim pregovorima industrija u kojima je automatizacija naročito mnogo napredovala. Oto Pragan, sekretar za obrazovanje u sindikatu hemičara, koga smo već citirali, objasnio je to ovako: »Preškolovanje (retraining) radnika radi sticanja novih kvalifikacija, u mnogim slučajevima već je postalo sastavni deo tarifnih

pregovora i biće još mnogo više cenjeno kad se potreba za njim još jače ispolji. U nekim fabrikama postoje, »kaže on dalje, »jednogodišnji, dvogodišnji, pa i trogodišnji školski programi po kojima se ponovo školuju oni koji više ne mogu da nađu zaposlenje u svojim starim zanimanjima. To smo sproveli u nekoliko fabrika u Ohaju (Ohio) i u nekoliko fabrika na zapadnoj obali i ti programi za prekvalifikovanje pokazali su se vrlo dobrim.«

U Americi su se, pored ovog prekvalifikovanja i u vezi s njim, pojavili pred sindikatima i drugi zadaci, a oni će se verovatno u doglednom vremenu postaviti i pred zapadni svet.

Sindikalne organizacije su stvarane mnogo više na osnovu *onog* industrijskog razvoja koji je postojao pre druge industrijske revolucije. Razvijanje u pravcu delimične i potpune automatizacije i razvijanje elektronskih mašina za računanje počinju da suštinski menjaju karakter radnih procesa, a time i samog rada. Za sindikate i njihova rukovodstva biće vanredno važan zadatak da tom preokretu prilagođavaju svoju organizaciju i da njime upravljaju.

Oto Pragan je u tom smislu rekao: »Jedan od najvažnijih zadataka pri objašnjavanju osnova automatizovanih procesa je da se funkcionerima skrene pažnja na tehničke promene koje se u industriji već sprovode ili će se sprovoditi u budućnosti, tako da budu u stanju da kolektivne ugovore uvek saobražavaju novonastaloj situaciji.«

NOVI ZADACI DRŽAVE, PREDUZETNIKA I SINDIKATA

Nije dovoljno da se pojedini sindikati ograniče na svoju granu industrije i da se sindikati automobilskih radnika samo u automobilskoj, a sindikati hemijskih radnika samo u hemijskoj industriji staraju o tome da se obezbede godišnje plate, da se radnici prekvalifikuju u okviru pojedinih industrija i da pri periodičnim kolebanjima već zaposleni radnici, ako moraju da se otpuste, imaju prioritet

pri ponovnom zapošljavanju. Takva delatnost sindikata, ograničena i koncentrisana na sopstvenu industriju, bila bi dovoljna samo ako bi se pri opštem privrednom usponu zaposlenost u automatizovanim industrijama mogla u najmanju ruku da održava na stabilnom nivou.

A ako to nije slučaj? Ako se čitava privreda više ne razvija ili se razvija samo sporo, ili ako je tehnički napredak u automatizovanim industrijama toliki da deo radnika i službenika mora da se otpušta i pored toga što se proizvodnja povećava? Šta će se tada desiti sa onima koji su dotle radili u automatizovanim preduzećima a sada postaju nezaposleni i pored daljeg skraćivanja radnog vremena?

Tada neće biti dovoljno da se sindikati radnika zaposlenih u automobilskoj i hemijskoj industriji brinu svaki samo o svojim radnicima. Jer, ko će se brinuti o onima koji će biti otpušteni usled tehničke revolucije i neće moći više da nađu posla u hemijskoj ili automobilskoj industriji i moraće da prime posao *izvan* svojih starih industrijskih grana?

Stoga je potrebno da se sindikati povežu i stvore organe koji će biti dorasli za ove nove zadatke.

Pa i više od toga: verovatno ni spajanje sindikata neće biti dovoljno za rešavanje tih zadataka, jer sve govori u prilog tome da druga industrijska revolucija i automatizacija razvijaju tendencije koje su se već ranije sve više ispoljavale, naime da u sklopu opšte zaposlenosti ideo industrije relativno opada, a ideo grana tercijalnih zanimanja, naprotiv, raste.

Izneto je da automatizacija pogoda u prvom redu industrijsku i kancelarijsku delatnost, pa će se stoga u njima produktivnost rada najbrže razvijati. Dalje je ustanovaljeno da će se usled porasta produktivnosti rada podizati i životni standard, a sa njegovim podizanjem će rasti i tercijalna zanimanja. Stoga sve ukazuje na to da će zbog automatizacije broj zaposlenih u industriji relativno opadati, dok će na drugoj strani njihov broj u tercijalnim privrednim granama rasti i relativno i apsolutno. Sa malim preterivanjem, ali zato i uprošćeno, mogli bismo kazati da će

službenici koji budu otpušteni iz kancelarije zbog uvođenja elektronskih mašina tpažiti zaposlenje u zanimanjima*) koja služe za to da se slobodno vreme što bolje provede.

U Americi se posle uvođenja 40-časovne nedelje jasno ispoljila tendencija razvoja koja je već počela da se očrtava i u celom zapadnom svetu. Činjenica da u SAD rad prestaje gotovo svuda u petak popodne i da stoga tada nastaje pauza od preko 60 časova sve do ponedeljka ujutru, doveća je do toga da su sve privredne grane koje imaju neke veze sa provođenjem slobodnog vremena u toku poslednje decenije postigle mnogo veći razvoj od onog u čitavoj ostaloj privredi. U te privredne grane spadaju hoteli, restorani, izletišta, sport, bioskop, proizvodnja radio-aparata i televizora itd.

Za više automatizovanih industrija napomenuli smo da im je tempo porasta bio nesrazmerno brži od proseka u celoj privredi. To važi i za privredne grane posredno ili neposredno vezane za provođenje sve dužeg slobodnog vremena. Razvoj u SAD potvrđuje danas veoma očito da 40-časovna nedelja navodi na izvesno socijalno preslojavanje stanovništva.

Tako druga industrijska revolucija, skraćivanjem radnog vremena, deluje posredno i u pravcu snaženja svih zanimanja koja imaju veze sa slobodnim vremenom i ima za posledicu naročito brz porast broja zaposlenih u tim privrednim granama. Biće potrebno da se sindikati, preduzetnici i država veoma temeljno pozabave tim razvojem.

To će biti naročito potrebno sindikatima, pošto su do sada bili samo malo zastupljeni u ovim privrednim granama.

Rečeno je da »automatizacija« nije neka posebna grana industrije, nego da je to postupak i metoda koji postepeno zahvataju mnogo industrijskih grana. Treba dodati da automatizacija ne pogađa samo zaposlene u automatizovanim granama industrije, niti samo zaposlene u celoj in-

*) *Freizeitindustrie* — privredna delatnost namenjena da se slobodno vreme što korisnije i prijatnije proveđe. — Prim. prev.

dustriji i kancelarijama, nego posredno, ali u veoma velikoj meri, i sva zanimanja vezana za provođenje slobodnog vremena. Iz toga proizilaze za sindikate, vodeća preduzeća, a dobrom delom i za državu, novi vrlo značajni zadaci. Sindikati su se u prvoj polovini XX veka vanredno razvili, ali su se u tom periodu mogli uglavnom ograničiti na poboljšavanje životnih uslova radnika u industrijskim granama koje su i zastupali.

U prvoj fazi automatizacije malo se izmenilo u tom pogledu. Ali sindikati se ubuduće moraju iz temelja reorganizovati ako žele da se aktivno sažive sa daljim fazama automatizacije i njenim uticajem na *čitavo društvo*, da bi tako ostali jedan od njegovih vodećih organa.

Jer, ukoliko se automatizacija više razvija utoliko će veći broj radnika i službenika koji su dosad bili zaposleni u automatizovanim industrijskim granama i biroima odlaziti u druge, ponajviše u tercijalne privredne grane, koje je tehnički proces automatizacije jedva dodirnuo, te stoga mogu da ih prihvate.

Zato sindikati ne bi smeli da se ograničavaju na svoje dosadašnje zadatke. Oni moraju da gledaju i razmišljaju preko granica svojih dosadašnjih industrijskih grana i da istražuju nove puteve za one koji su ostali bez posla u automatizovanim industrijskim granama, a ranije su bili organizovani u njihovim sindikatima. To, pored ostalog, znači da svoje polje rada prošire i na tercijalne industrijske grane. Jednom će morati da se pobrinu i za to da se тамо zaposle radnici i službenici koje su oni ranije zastupali. Moraće povesti računa i o životnim uslovima u tercijalnim industrijskim granama i založiti se da se tercijalne privredne grane u životnim uslovima, nadnicama i platama što više izjednače sa automatizovanim granama kako ne bi bilo isuviše velikih razlika u životnom standardu.

Automatizacija ne izaziva samo prevrat u tehničkim procesima nego i u celoj društvenoj strukturi, a sptomatičan znak za to je što dosadanje organizacijske forme više ne zadovoljavaju sasvim i što se moraju izmeniti i prilagoditi tim novim zadacima.

Potpuno je razumljivo što se moraju reorganizovati ne samo sindikati nego i veliki oligopoli, kao i što država mora dobiti nove odgovorne zadatke.

U već više puta pomenutom »hieringu«, tj. izjašnjanju pred komisijom američkog Senata, Džon J. Snajder (*John Snyder*) — mlađi, čija firma upravlja jednom američkom fabrikom granata koja može poslužiti kao idealan primer potpuno automatizovane fabrike, izneo je vrlo interesantne podatke. U delu svog izlaganja raspravlja upravo o problemima koje smo nabacili. Snajder se pre svega zalaže da se za radnike i službenike koji su izgubili radna mesta zbog uvođenja automatizovanih procesa mora obezbediti rad na drugim mestima. On doslovno kaže:⁷⁸⁾

»Konkretno bih predložio da se sindikati i preduzetnici ujedine u „nacionalni savet sindikata i preduzetnika za obezbeđenje rada“ i da razmotre probleme nezaposlenosti koji su uslovjeni uvođenjem automatizacije. Takav nacionalni savet, sa svojim filijalama u pojedinim oblastima i državama, mogao bi svojom delatnošću da obavlja značajne i dragocene funkcije.

1) Savet bi mogao da prati širenje automatizacije u raznim delovima zemlje, u pojedinim industrijskim granama, u pojedinim oblastima i preduzećima i da na taj način što pre skrene pažnju na slučajeve lokalne nezaposlenosti.

2) U takvim slučajevima savet mora da ohrabri industriju da se proširuje proizvodnjom novih dobara i osvajanjem novih tržišta. On može takođe predlagati da se nova industrijska preduzeća podižu u oblastima gde vlada veća nezaposlenost. Proširivanje industrije i podizanje novih industrijskih preduzeća u pogodenim oblastima mogli bi stvoriti nove mogućnosti za zapošljavanje.

3) Savet bi mogao da svojim predlozima i projektima podstiče prekvalifikovanje radnika koje je automatizacija istisnula sa njihovih radnih mesta, kako bi oni koji su pogodjeni mogli da se zaposle u drugim zanimanjima.

4) Savet bi morao da na ostvarivanju navedenih ciljeva sarađuje sa centralnim i organima pojedinih država.

Ukratko, savet bi trebalo da, delujući na nivou interesa nacionalnih, oblasnih i svake pojedine države prati razvoj automatizacije i teži uklanjanju povremene nezaposlenosti koju uslovjava tehnički napredak. U svojim nastojanjima trebalo bi da ima punu podršku industrije i sindikata, što bi bilo olakšano već samom strukturom i sastavom saveta, i da prima savete i pomoći saveznih i organa pojedinih država.

Za ovo razmatranje naročito je značajno to što osnivanje ovog saveta treba da dokaže da preduzetnici i sindikati prihvataju rastuću automatizaciju, ali pri tom ne gube iz vida njena ograničavanja koja će biti potrebna i u bliskoj budućnosti.

Snajder tu veoma jasno naglašava potpebu da se nezaposlenost savlađuje van granica pojedinih industrijskih grana, a istovremeno kao preduzetnik objašnjava da, posred preduzetnika, u tome imaju veoma važne zadatke i sindikati i država. Snajder u nastavku poslednjeg citiranog stava izjavljuje:

»Možemo da kažemo da smo srećni što smo, sukobljeni sa zadatkom koji nam postavlja automatizacija, postigli društvenu zrelost (social maturity) i da raspolažemo i tehničkim mogućnostima i duhom koji su potrebni da bi se omogućilo harmonično prilagođavanje. Ovo harmonično uklapanje je potrebno ako hoćemo da zagarantujemo svim građanima stalno proširivanje privrede pod uslovom da stepen zaposlenosti bude visok i da se zadrže zdrava privredna načela.«

Tu je ovaj američki preduzetnik istakao glavnu suprotnost između druge i prve industrijske revolucije. Društveni organi su sada postigli društvenu zrelost, što ranije nije bio slučaj. Oni su voljni, a imaju i tehnička sredstva, da se bore i eventualno likvidiraju nezaposlenost koja se može pojaviti kao posledica druge industrijske revolucije. Snajder misli u ovim svojim izlaganjima na nezaposlenost protiv koje se ne treba boriti samo u pojedinim industrijskim granama nego u celokupnoj industriji.

Ali kad jednom budu stvorene takve zajedničke organizacije preduzetnika i radnika koje će se, potpomognute od državnih organa, baviti nezaposlenošću, one će posle izvesnog vremena verovatno krenuti i dalje, jer će shvatiti da za deo nezaposlenih ne moraju tražiti zaposlenje izvan industrije, u tercijalnim privrednim granama.

Snajder podseća u svojim izlaganjima da društveni organi sada raspolažu adekvatnom tehnikom. To je, najzad, dobrom delom omogućila baš automatizacija svojim elektronskim računskim mašinama i mozgovima.

Ove olakšavaju da se privredni procesi *osvetle* u obimu koji se danas još ne može potpuno iskoristiti. Računske mašine, naime, ne koriste se samo za obračunavanje plata i nadnica već i za inventarisanje. One će se kasnije koristiti da bi se ustanovilo kakve posledice ima uvođenje izvesnih automatizovanih procesa za sopstveni pogon, za sopstvenu industrijsku granu, pa i za čitavu privredu. Tim prethodnim proračunom će se uprostiti i olakšati blagovremeno zauzimanje potrebnog stava.

Ali, razumljivo je to što je sada potreban dalji razvoj društvenih organa.

U vezi s tim da navedemo još nekoliko rečenica u odnosu na budućnost sindikata.

Sindikati koji bi ostali samo predstavnici industrijskog radništva i ne bi proširili delokrug svojih zadataka, postali bi predstavnici samo sloja čiji je broj u odnosu na celokupno zaposleno stanovništvo poslednjih decenija stalno opadao, a i dalje će opadati.

U automatizovanim preduzećima oni bi postali predstavnici sloja čiji bi se uslovi života — ako niko ne bi intervenisao — počeli brzo i sve više poboljšavati u odnosu na životne uslove ljudi u neautomatizovanim industrijskim kao i u tercijalnim privrednim granama.

Tada ne bi bilo naročito teško da politički predstavnici interesa oligopola angažuju ostale slojeve radnika i službenika protiv sindikata koji bi bili predstavnici najbolje plaćenih radnika u automatizovanim preduzećima. Sindikati moraju blagovremeno uočiti te opasnosti.

Ako bi se oni u doba stalnih revolucionarnih pokreta u tehničkim procesima, kao i u društvenoj izgradnji ograničili na svoj dosadanji delokrug rada, to bi značilo isto što i početak opadanja njihovog uticaja i snage.

Sindikati moraju da prošire svoj dosadanji delokrug rada i prate savremene tendencije razvijanja. Oni moraju već jednom pokušati da i u samoj industriji ne obuhvataju samo prave proizvodne radnike već i one slojeve koji zbog automatizacije dobijaju kvalifikovanije zadatke, dakle, da po preduzećima organizuju i inženjere i slojeve službenika. Ali oni moraju, sem toga, da intervenišu mnogo snažnije i šire u borbi za interes onih koji su pre automatizacije bili zaposleni u preduzećima, a sada moraju često da traže i nalaze zaposlenja u tercijalnim privrednim granama, kao i da energičnije zastupaju interes nekadašnjih pripadnika preduzeća koji se sada nalaze u tercijalnim privrednim granama.

Samo će tako sindikati uspeti da sa centralne osnovice, iz industrije, izbore i sačuvaju sve jači uticaj na celokupnu društvenu strukturu u postojećem periodu druge industrijske revolucije.

Samo će tako uspeti da doprinesu svojim udelom u usmeravanju automatizacije na korist *celokupnog naroda*. Oni će samo tako moći da spreče stvaranje rastuće provalije između zaposlenih u automatizovanim industrijskim granama i onih u drugim granama zanimanja, koja bi se pojavila kao posledica automatizacije. A ta bi se provalija popularnim parolama mogla lako iskoristiti za potkopavanje moći sindikata i, u krajnjem rezultatu, za još veće snaženje oligopola.

BORBA PROTIV KRIZE

Ako sindikati uspeju da prilikom proširivanja svoje organizacije sprovedu sve mere kako bi pomogli onima koje pogodi automatizacija, a to znači kako onima koji će dobiti dalje zaposlenje u automatizovanim preduzećima, tako isto i onima koji moraju da potraže rad izvan auto-

matizovanih preduzeća, oni — sindikati — postižu odlučujući korak ka stvaranju preduslova da celokupni narod posredno ili neposredno uživa plodove povećavanja produktivnosti kao posledice automatizacije. Time bi učinili korak kojim, svakako, ne bi mogli potpuno da isključe opasnosti od izbjijanja kriza, ali bi ipak uspeli da ih umanje.

Treba da se podsetimo (uporedi stranu 250) da su i danas i da će i u narednim godinama, neautomatizovani sektori industrije biti još znatno jači i da će stoga opasnosti od kriza još prilično vremena poticati u prvom redu od tih neautomatizovanih sektora. Ali već i u tom periodu za faktore koji bi mogli da dovedu do krize nije bez značaja situacija u sve širem automatizovanom sektoru. Izglede za *stabilan* privredni uspon povećavala bi tada takva politika sindikata koja se ne bi kolebala da se produktivnost rada, povećana usled automatizacije, iskoristi na dobro svih slojeva i to podizanjem nadnica, skraćivanjem radnog vremena, garantovanim godišnjim platama i prekvalifikovanjem. Te izglede bi povećavala i takva politika sindikata koja se ne bi kolebala da na minimum svede degradiranje socijalnog položaja koje bi izazvala automatizacija, i koja bi se, dalje, angažovala svom snagom da *socijalne* troškove automatizacije podnese celokupno društvo sprečavajući da se ovi troškovi nametnu samo radnicima.

U istoriji je bilo perioda u kojima prednosti nastale kao posledica povećanja produktivnosti rada nisu odmah pružale koristi radnim masama i u vezi s tim ne moramo se podsećati samo na doba prve industrijske revolucije i na decenije neposredno posle nje. Slične su tendencije postojale u SAD i pred veliku svetsku privrednu krizu koja je počela 1929. godine.

Tada je povećanje plata mnogo zaostajalo za povećanjem produktivnosti rada i to zbog nepovoljne situacije na tržištu rada, na kojem se nije oskudevalo u radnicima, već je vladala tehnološka nezaposlenost. Lavovski deo povećavanja produktivnosti išao je u korist gornjih

slojeva, čija je privredna moć sve više rasla usled procesa koncentracije.

»Konzentracija nacionalnog dohotka je rasla. U toku perioda prosperiteta 20- tih godina brzo se povećavao celokupni nacionalni dohodak. Dohodak po glavi iz tekuće proizvodne delatnosti porastao je između 1919. i 1929. godine za ništa manje od 23%. Međutim, u tom povećavanju nisu podjednako učestvovali svi delovi stanovništva. Ukupni dolarski dohodak poljoprivrednog stanovništva pokazivao je posle 1925. godine izvesno opadanje. *Ukupne nadnice su rasle u apsolutnom iznosu, ali ne potpuno u korak s nacionalnim dohotkom u celini. Najveće povećavanje imale su grupe sa velikim prihodima uključujući plaćene direktore i lica koja su učestvovala u prihodima poslovnih preduzeća.* Nadalje se ispoljio brz brojni porast lica u klasama sa velikim prihodima.« To su reči jednog konzervativnog ekonomiste⁷⁹⁾.

Ako bi se privredni razvoj, nastao kao posledica automatizacije, sa svojim uticajima na strukturu i podelu dohotka odvijao isto tako kao polovinom 20-tih godina ovog veka, opasnosti od kriza bi porasle.

I obratno, sve mere koje smo u ovoj glavi stalno pretrisali: povećavanje plata, skraćivanje radnog vremena itd. povećavaju tendencije stabilnog uspona u doba automatizacije.

DEMOKRATIJA I KONCENTRACIJA POLITIČKE MOĆI INDUSTRIJE

Sve ove mere jednovremeno stvaraju i protivtežu suviše jakoj koncentraciji političke moći industrije i tendencijama da i dalje jača uticaj »korperijeti kemjuniti« na strukturu društvenih organa.

Ako se njegov sociološki uticaj ne bi ograničio i ako bi delovale *jedino tehničke* poluge revolucije, dalja koncentracija industrije mogla bi lako da dostigne takvu tačku da bi došla u pitanje politička ravnoteža snaga.

Međutim, demokratske institucije se jačaju svim ovim merama koje primoravaju oligopole da uzmu u proračun sve *socijalne* troškove automatizacije još pre njenog tehničkog sprovođenja, kao i sve one mere koje navode oligopole da se brinu o prekvalifikovanju i novom osposobljavaju svojih radnika i službenika. Te institucije jačaju se i svim merama u pravcu stvaranja jedinstvenog školskog sistema i onim koje van granica pojedinih grana industrije, a kasnije i van oblika čitave industrije, vode računa o zapošljavanju onih stotina hiljada radnika i službenika koji će izgubiti svoja radna mesta. Sve te mere koje će sindikat sprovesti zajedno sa oligopolima, odnosno jedno i sa državom — jačaju demokratske institucije, i to ih jačaju u ovom novom sukobu sa tehničkim preokretima koji se često javljaju takvim brzim tempom.

Vanredno značajno će biti to da se, baš u toku tog procesa, demokratske institucije stalno usavršavaju, kao i da se podržavaju tendencije upravljenje protiv koncentracije dohotka, a i da se ne pojave nove suviše velike razlike u strukturi dohotka između zaposlenih u automatizovanim preduzećima i ostalih narodnih slojeva.

Inače, preti opasnost da će oligopoli iskoristiti ove nove razlike u prihodima za sprovođenje antidemokratskih mera, pri čemu bi se parola »divide et impera« još jednom iskoristila za ostvarivanje ciljeva. Međutim, ako se postojiće demokratske institucije održe i u toku sledećih 10 do 20 godina dok se na Zapadu ne sprovede automatizacija u važnijim industrijskim granama ili, još bolje, ako se ove institucije, u skladu sa novim uslovima, razvijaju i dalje, narodi zapadnog sveta biće na kraju tog perioda u stanju da sprovedu ponovnu humanizaciju ljudskog rada, a automatizacija će im to tehnički olakšati. To će se detaljnije razmatrati u epilogu.

U ovoj glavi je skrenuta pažnja na to da oba velika procesa tehničkog pokreta koje donosi postojeća etapa druge industrijske revolucije imaju evolucijski karakter i da oni samo nastavljaju tendencije razvoja koje su počele još sa prvom industrijskom revolucijom.

Ali istovremeno se nalazimo u socijalnoj revoluciji, što treba naročito podvući jer su savremenici suviše zapanjeni u svoje *evolucione individualne procese*, pa su zato premalo svesni *revolucionarnog* karaktera opšteg zivanja.

Svoga se podsetimo još jednom na sledeća dva niza faktora. Zbog uvođenja automatizacije produktivnost rada raste u čitavoj privredi bar u istoj meri kao od početka 50-tih godina. Ako se taj proces bude odvijao i dalje bar istim tempom do recimo 1975. godine, tj. do početka četvrte četvrtine našega stoljeća, siromaštvo u SAD biće potpuno likvidirano, a u pretežnoj meri i u zapadnom svetu. Tada će se u Americi ostvariti 4-dnevna radna nedelja, a Velika Britanija i zapadna Evropa biće takođe na putu da je ostvare.

Cetvorodnevna radna nedelja koja važi za većinu naroda, povezana još i sa jednovremenom likvidacijom siromaštva, prava je socijalna revolucija. Takva revolucija još pre nekoliko decenija, osim u nekim u mnogo čemu utopističkim krugovima, nije uopšte smatrana mogućnom. Pri tome nije bitno što je svaki pojedinačni korak na putu ka njoj bio evolucijski. Takođe nije bitno to što su prvi koraci na ovom putu učinjeni na početku našeg stoljeća, pa u mnogo čemu i u XIX veku. I pored svih evolucionih koraka postoji revolucionarni završetak: 4-dnevna do 5-dnevna radna nedelja sa jednovremenom likvidacijom siromaštva.

Tako za ceo zapadni svet nastaje revolucija i to takvog obima da se moramo promišljeno i dobro založiti da bismo proučili sve njene posledice. Ako ne bude nikakve krize, ovaj revolucionarni preokret celokupnog našeg društvenog života ostvariće se svakako već početkom četvrtine četvrtine našeg stoljeća. Verovatno će u isto vreme atom-ska energija biti na putu da se sve više razvije u *glavni izvor energije* zapadnog sveta.

Već sama likvidacija siromaštva pri 4-dnevnoj i 5-dnevnoj radnoj nedelji je prava revolucija.

Pa i više od toga: revolucionarni impulsi koji proizilaze iz takvog preokreta mogu se upotrebiti za traženje i organizovanje novih formi odnosa ljudi prema radu.

Pre no što pređemo na analizu ovih novih formi koje Zapad mogu suštinski izmeniti, razmotrićemo istočnu situaciju sveta u kojoj će se odvijati nova etapa razvoja zapadnog sveta.

IX G l a v a

ISTORIJSKI OKVIRI DRUGE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE U SVETU

U VIII glavi je izneto (strana 260 i dalje) da treba očekivati da će se do kraja tekuće treće četvrtine XX stoljeća u Americi proizvodnja udvostručiti. Istovremeno će se radno vreme skratiti na četiri dana nedeljno, a siromaštvo će biti gotovo potpuno likvidirano — ukoliko se izbegne III svetski rat. U Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi će se odvijati slične tendencije, iako sporije nego u SAD.

Analiza daljeg razvoja perioda druge industrijske revolucije ipak bi bila u velikoj meri nepotpuna ako bi se ograničila na Ameriku, Veliku Britaniju i zapadnu Evropu.

Druga industrijska revolucija je istorijski događaj sveta koji obuhvata celu našu planetu i stoga se ova analiza mora dopuniti analizama Sovjetskog Saveza i industrijski zaostalih, pre svega azijskih zemalja u nastupajućem periodu. Pre nego što predemo na to, da kažemo još nekoliko reči o prošlosti.

GEOGRAFSKA PODELA INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U SVETU OD 1860. DO 1913. GODINE

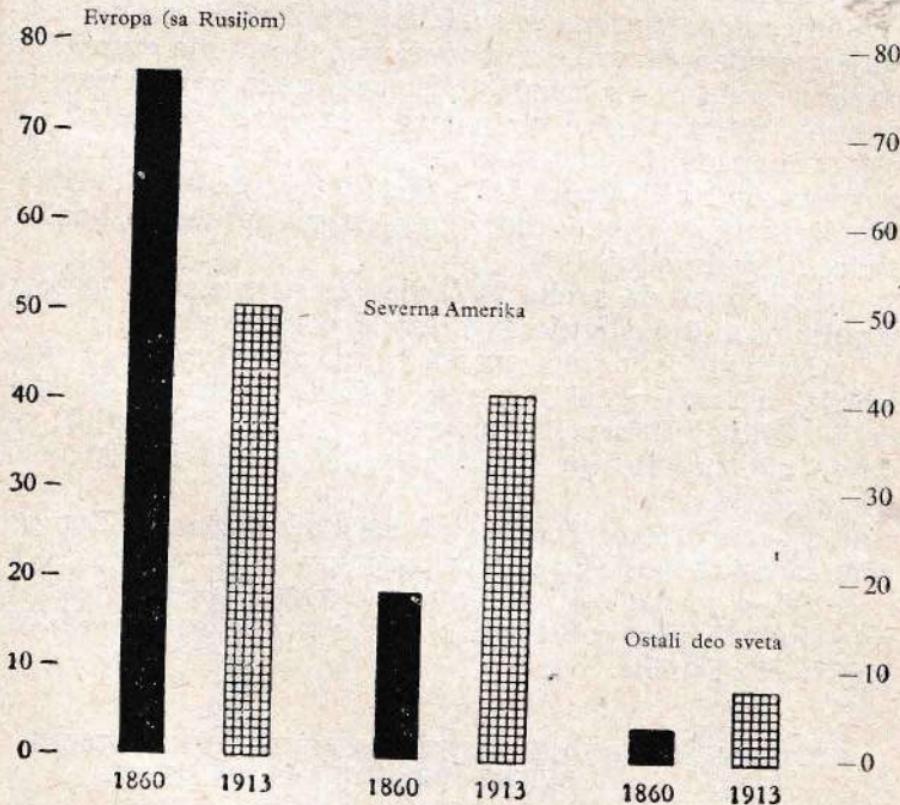
Otkako je sa *prvom* industrijskom revolucijom počelo da se sprovodi obimnije i brže industrijalizovanje naše planete, nastao je snažan ali neravnomernan porast indus-

trijske proizvodnje u svetu, pa su se u prošlom periodu desila velika regionalna pomeranja.

Prva industrijska revolucija je počela u Velikoj Britaniji i odatle se raširila po evropskom kontinentu i SAD.

Još 1860. godine gotovo četiri petine celokupne industrijske proizvodnje u svetu otpadalo je na Evropu, a od toga oko polovine na Veliku Britaniju, oko 20% na SAD, a jedva 5% na ostali svet.

UDEO U INDUSTRIJSKOJ PROIZVODNJI SVETA
1860. I 1913. GODINE

U periodu do početka I svetskog rata, do 1913. godine, otpadalo je zajednički na Evropu i Ameriku više od 90% celokupne industrijske svetske proizvodnje, a na ostali svet ni punih 10%.

Šema u tekstu⁸⁰) prikazuje regionalnu podelu svetske proizvodnje od 1860. do 1913. godine.

Iz ove se šeme jasno vidi koliko se još pre I svetskog rata izmenila regionalna podela u svetskoj proizvodnji od 1860. godine.

Otprilike sredinom 80-tih godina SAD su prvi put prestigle Veliku Britaniju, dotle vodeću industrijsku zemlju i od tada stoje na čelu svetske proizvodnje. U celom tom periodu je, i pored snažnog apsolutnog podizanja proizvodnje, udeo Evrope u svetskoj proizvodnji stalno zaoštajao, a udeo Amerike se povećavao. Opadanje evropskog udela u svetskoj proizvodnji nije zato neka pojava novijeg datuma, niti posledica oba svetska rata, već potiče od ranije. Ali opadanju udela Evrope gotovo je u potpunosti odgovarao američki uspon, tako da su u toku pola veka *Amerika i Evropa zajedno* održavale otprilike stalan udeo u svetskoj proizvodnji.

Sa udelom od preko 90% vladale su one tada gotovo u potpunosti industrijskom proizvodnjom u svetu.

U Rusiji je počela snažnija industrijalizacija u poslednjoj deceniji pred I svetski rat, dakle mnogo docnije nego u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. Procenjuje se da je tada na Rusiju otpadalo samo 4% od industrijske proizvodnje sveta.

Na našoj šemi Rusija još nije odvojena od Evrope, pošto ona tada još nije razvila svoj novi društveni poređak.

Važno je naglasiti da je u ono vreme, pre I svetskog rata, industrijska proizvodnja u svetu bila gotovo isključivo *kapitalistička*.

GEOGRAFSKA PODELA INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U SVETU 1960. GODINE

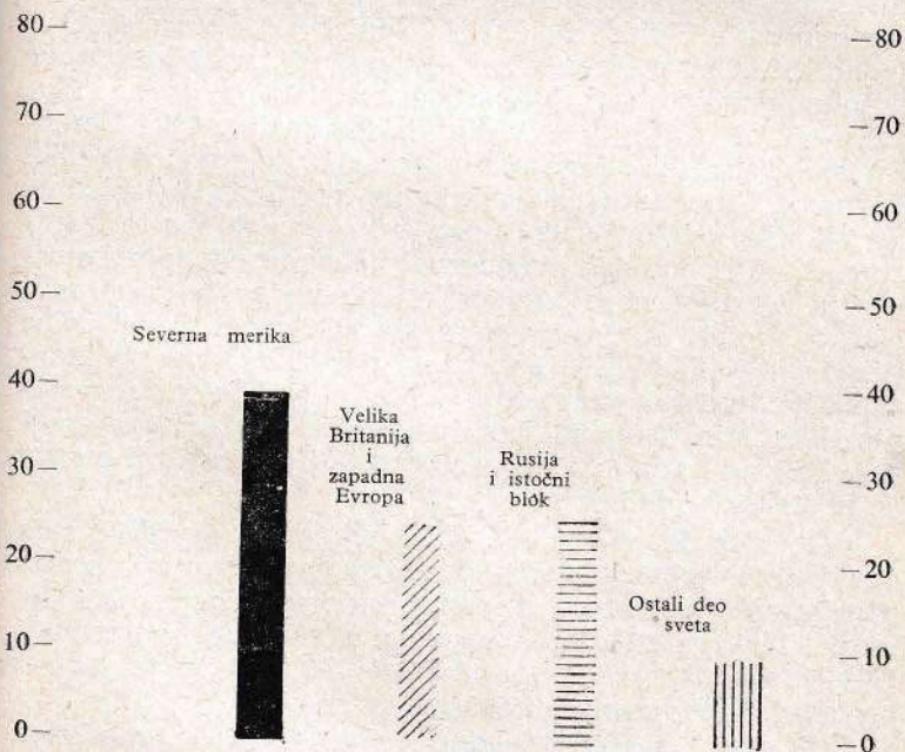
U toku jedva pet decenija, od 1913. do 1960. godine, odigrale su se najveće promene u istoriji sveta. Sasvim je

razumljivo što su ove promene morale doći do izražaja i na shemi industrijske proizvodnje sveta.

Ako uporedimo šemu 3 sa šemom od 1913. godine, odmah pada u oči da je Amerika, koja je 1913. godine bila po proizvodnji još iza Evrope, sada znatno nadmašila evropsku proizvodnju.

Na Ameriku bi 1960. godine moglo da otpadne oko 40% industrijske proizvodnje u svetu, a na Evropu bez istočnog bloka, dobrih 25%.

UDEO U INDUSTRIJSKOJ PROIZVODNJI SVETA
U 1960. GODINI

Šema 3

Čitav niz faktora je uticao na to što je industrijska proizvodnja rasla u Americi u toku ovih pet decenija mnogo brže nego u Evropi.

Da razmotrimo samo dva: prvo, svetski ratovi nisu pogodili tako snažno Ameriku kao evropske zemlje i 1919. kao i 1945. godine američka proizvodnja je bila znatno veća nego u početku I, odnosno II svetskog rata.

Drugo, stanovništvo u Americi znatno brže je raslo nego u najvećim evropskim industrijskim državama: Velikoj Britaniji, Francuskoj i Nemačkoj. 1913. godine SAD su imale 97,200.000 stanovnika, a Velika Britanija, Nemačka i Francuska 144,500.000. Dakle, tri velike evropske industrijske zemlje imale su tada 50% više stanovnika od SAD. Međutim, 1950. godine SAD su imale već 151,800.000 stanovnika, a Velika Britanija, Nemačka i Francuska zajedno 162,000.000. Prema tome, stanovništvo SAD je gotovo potpuno dostiglo broj stanovnika tri velike evropske industrijske sile, a ako se od tog broja odbije Nemačka Demokratska Republika, Amerika ima više stanovnika od Velike Britanije, Francuske i Savezne Republike Nemačke zajedno. Za tih više od 150,000.000 Amerikanaca postojalo je jedinstveno tržište na još srazmerno slabo naseljenom kontinentu, u društvenom poretku koji je sve svoje snage mogao da upravi na povećavanje produktivnosti rada, pošto njegovo tle nikad nije bilo ratno poprište. Stoga je američka industrijska proizvodnja za ovih pet decenija i rasla otprilike istim tempom kao i celokupna svetska proizvodnja. Zato je i udeo Amerike u svetskoj proizvodnji mogao da se stabilno održava na oko 40%.

Ali, dok je od sredine XIX veka do I svetskog rata opadanje evropskog u dela u svetskoj proizvodnji pratio odgovarajući uspon u Americi, tako da su Sjedinjene Države i Evropa zajedno održavale u svetskoj proizvodnji približno konstantan nivo od preko 90% — te se slika u poslednjih pet decenija iz osnova izmenila.

Od tada je opadanje u dela u svetskoj proizvodnji pratio stabilnim udelom Amerike. Stoga je u tom periodu ukupni udeo Amerike i Evrope opadao. Dok je još od I

svetskog rata iznosio preko 90 % i dok su stoga Amerika i Evropa potpuno vladale industrijskom proizvodnjom u svetu, imajući u njoj bezmalo monopol, njihov ukupni deo je od tada opao na oko 65%, a prazninu koja je pritom nastala u industrijskoj proizvodnji sveta popunila je nova sila, Sovjetski Savez.

Nije potrebno da tu analiziramo pojedine etape ovog razvijanja, pogotovo što je uspon Sovjetskog Saveza do druge industrijske sile sveta razmatran iscrpljeno već u raznim glavama. Tu je dovoljno konstatovati da je Sovjetski Savez već u II svetski rat ušao sa oko 10% svetske proizvodnje, dok je carska Rusija imala samo oko 4%, i da je njegova proizvodnja posle II svetskog rata sve do šestog petogodišnjeg plana rasla opet brže od evropske, američke i svetske proizvodnje, tako da je njegov deo mogao i nadalje osetno rasti.

Sovjetski Savez, zajedno sa državama istočnog bloka, imaće 1960. godine oko 25% svetske proizvodnje, a bez država tog bloka, kojima više ne može potpuno da komanduje, dobrih 20%.

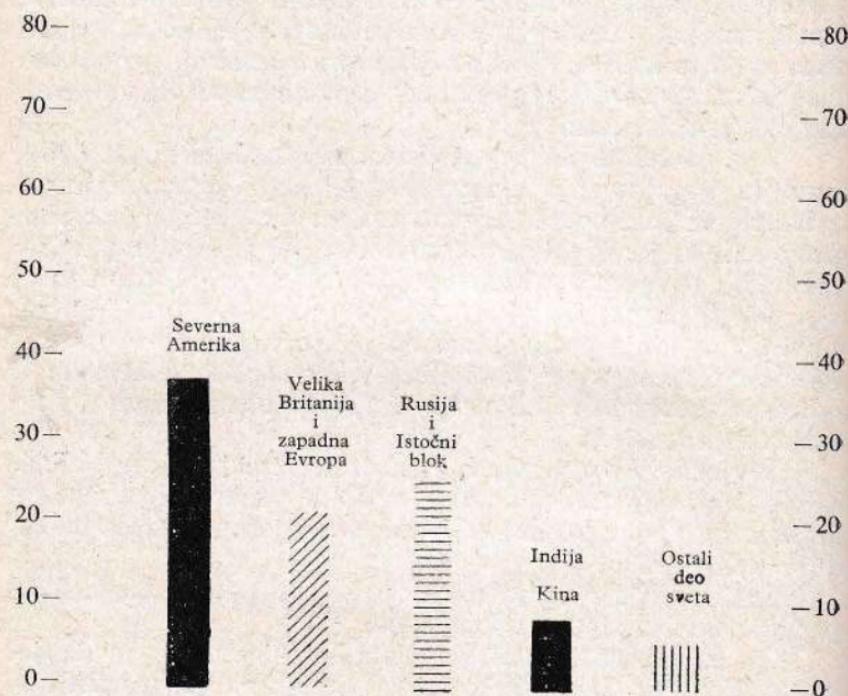
Proizvodnja u ostalom delu sveta mogla bi u tom periodu rasti nešto brže od svetske.

Za epohu do I svetskog rata konstatovano je da je industrijska proizvodnja u svetu postignuta gotovo isključivo u kapitalističkom društvenom poretku. Ali od oktobarske revolucije to više nije slučaj. Verovatno da danas kapitalistički društveni poredak postiže jedva nešto više od dve trećine industrijske proizvodnje sveta, dok bi se u nekapitalističkom društvenom poretku moglo proizvoditi od jedne četvrtine do jedne trećine.

INDUSTRIJSKA PROIZVODNJA SVETA U 70-TIM GODINAMA XX VEKA

Pokušajmo da našu šemu projektujemo u budućnost, tj. u period 70-tih godina u kojem će druga industrijska revolucija sve više prodirati u Ameriku, Evropu i Rusiju i u kojem će težiti da zahvati i velike azijske zemlje.

UDEO U INDUSTRIJSKOJ PROIZVODNJI SVETA 1970. GODINE

Šema 4

Ova šema pokazuje bitne izmene u tom budućem periodu u poređenju sa sadašnjim:

Prepostavlja se da će ukupni udeo Amerike i zapadne Evrope i nadalje opadati. Ako je on krajem 50-tih godina iznosio još 65%, tj. blizu dve trećine svetske proizvodnje, u budućnosti bi mogao da padne na oko 60%, što iznosi oko tri petine svetske proizvodnje. Na šemi je to opadanje podeljeno gotovo ravnomerno na Ameriku i Evropu. Već u bliskoj budućnosti Amerika bi prvi put za sto godina zaostala iza porasta svetske proizvodnje, i

pored daljeg snažnog i apsolutnog porasta svoje privrede, a to dobrom delom stoga što treba očekivati velik porast proizvodnje velikih azijskih sila.

Evropski ideo u industrijskoj proizvodnji sveta opada već generacijama. Stoga dalje opadanje prikazano na šemci znači samo nastavak ranije tendencije.

Suprotno od razvoja u poslednjim decenijama, na šemci je prikazano da neće više rasti ni ruski ideo u svetskoj proizvodnji 70-tih godina. Razlozi za to će se odmah razmotriti. Rusija će od sada — slično SAD u proteklim decenijama — povećavati proizvodnju samo još tempom koji odgovara proseku svetske proizvodnje.

Opadanje udela ukupne američke i evropske proizvodnje trebalo bi prema tome da odgovara povećavanju kinesko-indijskog udela pošto bi sovjetski ideo ostao nepromenjen. To se na šemci ispoljava time što se Kina i Indija pojavljuju kao novi znatni industrijski faktori, za razliku od šema iz 1860. i 1960. godine.

Ako uporedimo šemu od 1860. godine sa poslednjom koja ukazuje na budućnost, veoma se plastično ispoljavaju izvesne političke razvojne tendencije u svetu baš zato što su uzeti u obzir *samo* podaci o industrijskoj proizvodnji.

U početku je vodila Evropa i ona je još decenijama i generacijama posle prve industrijske revolucije ostala svetski centar. Ali već u poslednjim decenijama XIX veka pa do I svetskog rata američki razvoj bio je nesrazmerno brži od evropskog, tako da je svetska ravnoteža počela da se pomera.

Tada je industrijska proizvodnja, izuzev Amerike i Evrope bila veoma mala i samo je još u Rusiji i Japanu bilo većih ulaganja. Pretežna većina svetskog stanovništva živila je u kolonijama ili u zemljama sa polukolonijalnim statusom. U njima je industrijalizacija bila minimalna, a delom su je i kolonijalne sile sistematski kočile.

Posle I svetskog rata ušlo se u nov period koji je karakterističan po daljem opadanju udela evropske proiz-

vodnje i daljem porastu udela američke, sve dok najzad posle II svetskog rata američka proizvodnja nije postala veća od ukupne evropske.

Jednovremeno se američko-evropska prevlast sve više potiskuje. Zajednički američko-evropski ideo u svetskoj proizvodnji opada, a porast sovjetske proizvodnje sve do naših dana odgovara otpriklike opadanju evropske proizvodnje, ne računajući tu istočni blok.

Ali, o zemljama koje su izvan SAD, Evrope i Sovjetskog Saveza čak i danas govorimo kao o »ostalom delu sveta«.

U tom ostalom delu sveta pojavljuju se sada nove tendencije koje će možda dati svoj pečat decenijama pred kojima se nalazimo. Nekadašnje kolonijalne i polukolonijalne teritorije stupaju sada u period industrijalizacije i baš u *njima* razvitak industrije može da postigne brži tempo od prosečnog tempa svetske proizvodnje.

A sada treba preći na poslednja dva faktora, na usporavanje ruskog tempa i na ubrzani porast tempa azijskih zemalja, pre svega Kine i Indije.

DA LI TREBA OČEKIVATI SLABLJENJE TEMPA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA U RUSIJI

Već od prvog petogodišnjeg plana ruski tempo industrijskog razvijatka postao je brži od američkog i mnogo brži od zapadnoevropskog, tako da se ruski ideo u svetskoj proizvodnji povećavao iz jednog petogodišnjeg plana u drugi.

U toku II svetskog rata razvoj Rusije je, prirodno, silno potisnut pošto je njen evropski deo bio više godina ratno poprište. Ali rat je značio samo prekid daljeg uspona koji je počeo ponovo sistematski da raste u poslednjim petogodišnjim planovima. Peti petogodišnji plan je opet pokazivao tipične karakteristike forsiranog razvoja teške industrije, a i tekući, šesti, počeo je i bio je ruskom narodu nametnut sa sličnim načelima.

Stoga se, naravno, postavlja pitanje: na čemu se zasnivaju pretpostavke da će u doglednoj budućnosti dalji tempo ruskog industrijskog razvoja nešto oslabiti?

Čitav niz faktora može da dejstvuje u tom pravcu. Ako izvršimo analizu onih faktora koji su u prošlim godinama omogućili da se u Rusiji postigne naročito brz tempo industrijskog razvoja, videćemo da je porast proizvodnje postignut prvenstveno povećavanjem broja zaposlenih u industriji, a tek u drugom redu povećavanjem produktivnosti rada.

Sama ruska štampa je u kritičkim analizama rezultata ranijih petogodišnjih planova stalno naglašavala da je stvarno postignuti porast produktivnosti rada zaostajao za planiranim.

U periodu kad je Rusija od pretežno agrarne zemlje postala agrarna i industrijska država, mogao je snažno da raste broj zaposlenih u industriji i gradskim zanimanjima. A pošto je Rusija taj prelazak izvodila brže od zapadnoevropskih zemalja i pošto se preseljavanje sa sela u gradove obavilo za kraće vreme, broj zaposlenih u industriji mogao je u to vreme da raste naročito brzo.

Tu izgleda da predstoje promene. Prema poslednjim sovjetskim statistikama, samo još dobrih 40% sovjetskog stanovništva živi od poljoprivrednih zanimanja, dok je na početku potogodišnjih planova taj broj iznosio oko 80%. Preseljavanje sa sela u gradove je bilo, dakle, veoma obimno. Teorijski uzeto, moglo bi i dalje da se produži pomeranje iz poljoprivrede u gradska zanimanja. U Americi samo još 13—14% stanovništva živi od poljoprivrede i oni ne samo što ishranjuju američko gradsko stanovništvo već jednvremeno proizvode i velike poljoprivredne viškove za izvoz. Pa i u zapadnoj Evropi, na primer u Francuskoj i Saveznoj Republici Nemačkoj, procenat zaposlenih u poljoprivredi je znatno ispod 40%. I u Sovjetskom Savezu bi se ovaj procenat mogao u najbližoj budućnosti i nadalje smanjivati, ali verovatno ne brzim tempom. Jedan od glavnih razloga za to je mala produktivnost ruskih seljaka koji su najoštrijim metodama pritiska prinudeni

da rade u poljoprivrednim kolektivima, a i dalje se na to prisiljavaju.

Ruska poljoprivredna proizvodnja nije išla paralelno sa usponom industrijske. Naprotiv, od kako su jednovremeno sa prvim petogodišnjim planom ruski seljaci prioruđeni da rade u kolektivima, Rusija nije više izašla iz svoje već permanentne poljoprivredne krize. Ta se kriza naročito ogleda u stočarstvu čiji bi proizvodi bili pri brzom tempu porasta sovjetskih gradova osobito potrebni.

Ruski vlastodršci su pokušavali da se protiv ove krize bore sve novijim metodama — ali do sada bezuspešno, pošto nisu hteli da napuste načelo kolektivizacije. A nisu hteli da ga napuste jer ta organizacija od gotovo 100.000 kolektiva, sa svojim mašinsko-traktorskim stanicama, olakšava održavanje politike vlasti nad gotovo polovinom od blizu 100,000.000 ljudi koliko iznosi njihovo poljoprivredno stanovništvo.

A pošto poljoprivredni kolektivi tako slabo održavaju korak sa daljim privrednim razvojem i pošto su tako slabo proizvodili, a i sada slabo proizvode. Rusiji je još potrebna jedna poljoprivredna porodica da bi proizvela životna sredstva za sebe i jednu gradsku porodicu.

Kad je to tako, preseljavanje sa sela neće u najskorijoj budućnosti uzimati većeg maha, ukoliko ne nastupe suštinske izmene u poljoprivrednoj proizvodnji Sovjetskog Saveza. Stoga se dalji porast proizvodnje, kao što je već naglašeno, neće zasnivati kao dosad na broju zapošljenih već na porastu produktivnosti.

Tu leži glavni faktor daljeg razvoja ruske proizvodnje, a time i daljeg političkog razvoja ruske društvene strukture.

Rusi su neosporno stvorili bitne preduslove za povećavanje produktivnosti, jer su znatno povećali broj mašina i kapital na jednog radnika. U tom pogledu je razvoj u Rusiji tekaо na isti način kao i u klasičnim kapitalističkim zemljama. Na jednog sovjetskog radnika dolazi povećani kapital, a ako to ne bi bio slučaj, dalji veći porast produktivnosti ne bi uopšte bio mogućan.

Ali radi bržeg porasta produktivnosti Rusija je prinuđena da već današnjoj generaciji dopusti sve veće učešće u korišćenju plodova od povećavanja produktivnosti rada.

U ranijim ruskim petogodišnjim planovima razvoj teške industrije bio je u centru, a pored toga je bio i toliko forsiran da su zanemarene industrija potrošnih dobara, stambena izgradnja i poljoprivreda.

Da se još jednom podsetimo: Sovjetski Savez je postao po jačini druga industrijska sila u svetu, ali sa mnogo nižim životnim standardom širokih narodnih masa od zapadnoevropskog standarda i sa društvenim srednjim slojem koji je po broju znatno slabiji od tog istog sloja u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. Tako je tekao razvoj pod Staljinom.

Njegova smrt može i na tom polju da dovede do novog razvoja.

U Rusiji će se sve teže povećavati produktivnost rada ako bi se zasnivala pretežno na prinudnim metodama.* Sve jače se ističe potreba za privrednim podstrekom ljudi kako bi se zainteresovali za veći porast produktivnosti rada. Taj privredni podsticaj može se sastojati samo u tome da se — i pri ukupnom daljem razvoju teške industrije — više ne zanemare, kao dosad, industrija potrošnih dobara, stambena izgradnja i poljoprivreda.

A to znači da će se u dogledno vreme od novih sovjetskih investicija odvajati samo manji procenat za izgradnju teške industrije, a veći će ići u privredne grane vezane neposredno za podizanje životnog standarda današnje generacije.

Tu i leži glavna ekonomска pozadina destaljinizacije.

Ako sovjetski režim sada, kada nijedan čovek nema više Staljinovu moć, želi da ublaži pritisak u zemlji i postane liberalniji i demokratskiji — ne može se izbeći presudne privredne reforme, a centralna je — drukčija podela ruskog nacionalnog proizvoda.

* Autor koristi izraz *Terrormethoden*. — Prim. red.

Najveći značaj ima i činjenica što veći deo investicija nego dosad treba da ide u privredne grane koje su namenjene da podignu široku potrošnju i životni standard.

A bitno je i proširivanje slojeva ljudi koji ostvaruju srednje prihode, kao i podizanje životnog standarda ogromne većine sovjetskog naroda.

Ali ako se ruska privredna politika izmeni u pogledu ovog centralnog problema i ako želi da poveća produktivnost rada ne samo povećanjem količine tehnike po stanovniku već i povećanje životnog standarda onih čija produktivnost rada treba da raste, treba i mora da se uspori tempo porasta čitave sovjetske privrede. Tada će taj tempo možda još biti brži od zapadnoevropskog i američkog, ali će se smanjiti razlika u tempu u odnosu na Ameriku i Evropu. Sovjetski će biti jedva nešto brži od tempa celokupne svetske proizvodnje, a Rusija bi jedva uspela da ubuduće i dalje podiže svoj udeo u svetskoj proizvodnji.

Za naše razmatranje je bitno to što su Rusi već rano uvideli da treba izmeniti šesti petogodišnji plan kojim je trebalo da se planira proizvodnja do 1960. godine. Prema jednom izveštaju »Junajted presa«⁸¹⁾, Mihael Pervuhin, tаданђи први заменик председника Министарског савета, изнео је пред оба већа Врховног совјета привредни план за 1957. годину. »Pervuhin je izjavio da se u toj godini porast sovjetske privrede u odnosu na 1956. godinu mora smanjiti za bezmalo 50% da bi se izbeglo „preopterećenje“ pri спровођењу привредног плана. За тешку индустрију пораст ће у односу на 1956. годину pasti sa 11,4 na 7,1%, a kod lake индустрије sa 9,4 na 5,9%.«

I pored ovog smanjivanja ruski tempo porasta biće veoma snažan, ali će u odnosu na raniji period ipak biti usporen.

Unutrašnji ruski razvoj deluje u pravcu usporavanja tempa porasta, ali ima dosta znakova koji ukazuju na to da ove tendencije pojačava i spoljnopolitički razvoj.

U poslednjim ruskim petogodišnjim planovima, vanredno brzom tempu njihovog razvoja doprinosilo je i ekonomsko eksplorisanje istočnoevropskih država.

Kao što su dosad retko objavljivali tačne analize razvoja realnih zarada svojih radnika — a te analize su otežavali time što već odavno ne daju nikakve podatke o indeksu životnog standarda — Rusi iznose u svojim statistikama o spoljnoj trgovini isto tako malo podataka o cenama koje plaćaju satelitima za njihove proizvode, kao i o cenama koji sami traže od njih prilikom prodaje svojih proizvoda. Prema mnogim znacima, oni iskorišćavaju svoj vojni položaj da bi satelite na najrazličitije načine ekonomski eksploratisali.

To može ubuduće da bude sve teže ostvarivo.

Procenom popuštanja pritiska u sovjetskom istočnoevropskom domenu*) mogao bi da otpadne znatan deo sovjetske privredne eksploracije, a time i odgovarajući deo Staljinovog nasledja.

Ukoliko bi finansiranje ruskog tempa razvoja zavisilo i od eksploracije istočnoevropskih satelitskih država, u tome će verovatno već u dogledno vreme nastati veoma bitne promene.

Da navedemo još jedan spoljnopolitički faktor. Kinu su u njenom prvom petogodišnjem planu potpomagali uglavnom *samo* Rusi. Ta sovjetska pomoć nije bila velika ni u odnosu na kineske potrebe ni u odnosu na ruske izvore. A nije ni mogla da bude velika pošto je samo Rusija potpomagala Kineze, dok je američka politika isključivala dotad svaku veću američko-evropsku pomoć Kini.

Ali ovakvo se stanje može već u najbližoj budućnosti iz osnova izmeniti. Ako Zapad pruži pomoć Kini, Rusi će morati da učine mnogo veća privredna naprezanja nego dosad da bi sačuvali makar samo deo uticaja koji sada imaju u njoj. Tako će u spoljnoj politici u najbližoj budućnosti delovati bitni faktori u istom pravcu u kojem deluju i ruski unutrašnji faktori, tj. u pravcu usporavanja tempa ruskog industrijskog razvoja.

*) Autor govori o *Empire*. — Prim. red.

USPON INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U KINI I INDIJI

Izvesno usporavanje razvoja sovjetske industrijske proizvodnje trebalo bi da u najskorijoj budućnosti prati veoma brz uspon industrijske proizvodnje u dosta industrijski slabo razvijenih zemalja sveta, a pre svega u Kini i Indiji (vidi i stranu 290 i sledeće).

Kina i Indija postale su suverene države. One su počele da široko razvijaju svoju industrijsku proizvodnju, ali u specifičnim uslovima koji se u mnogo čemu ne poklapaju sa američko-evropskim uslovima. Indija je to počela uskoro posle završetka II svetskog rata, a Kina posle završetka građanskog rata.

Posle 20-tih godina ovog veka doživeli smo industrijski uspon Sovjetskog Saveza koji je primenjivao nove oblike i nije išao uhodanim evropskim putevima.

Prema многим znacima, industrijski uspon azijskih nacija neće biti sličan ni evropskom ni ruskom.

Dva značajna faktora već ukazuju na to da će se azijski razvoj verovatno razlikovati od ruskog.

1) Iako je ruski životni standard na početku prvog petogodišnjeg plana bio veoma nizak u odnosu na standard srednje i zapadne Evrope, bio je ipak veoma visok u poređenju sa standardom Kine i Indije.

Velike azijske nacije ulaze ponovo u istoriju sveta i čine sve moguće napore da od pasivnih objekata istorije ponovo postanu samostalni činioци — polazeći pri tom od siromaštva koje se gotovo ne može shvatiti, i od prosečnog životnog standarda koji je mnogo niži od standarda carske Rusije.

2) Broj stanovništva velikih azijskih nacija vanredno je važan.

Kad je Sovjetski Savez krajem 20-tih godina ovog veka počeo da izvršava svoj prvi petogodišnji plan, njegovo stanovništvo iznosilo je oko 150,000.000 ljudi, što je otprilike odgovaralo ukupnom stanovništvu Savezne Republike Nemačke, Velike Britanije i Francuske zajedno.

Međutim, kad su Kina i Indija otpočele sa svojim petogodišnjim planovima, njihovo je stanovništvo iznosilo oko 950.000.000, od kojih je samo Kina imala gotovo 600.000.000.

Kina ima prema tome otprilike isto toliko stanovnika koliko SAD, Sovjetski Savez, Velika Britanija, Francuska, Savezna Republika Nemačka i Italija zajedno, a samo stanovništvo Indije broji koliko SAD i Sovjetski Savez zajedno.

Stoga će industrijalizovanjem Kine i Indije biti obuhvaćene mase ljudi koje su veće od celokupnog broja današnjeg stanovništva u već industrijalizovanim zemljama sveta. Ova se činjenica ne sme gubiti iz vida pri pokušaju da se budući industrijski razvoj Azije skicira makar i u najgrubljim crtama. Nije dovoljno samo naglasiti da će posle Evrope, Amerike i Rusije sada i azijske zemlje postati važni faktori u svetskoj industrijskoj proizvodnji. Broj ljudi u tim azijskim zemljama je toliki da već sama ta činjenica unosi nov element u svetsku proizvodnju, a time i u svetsku istoriju. No ovaj će element dolaziti sporije do izražaja, jer je industrijska polazna baza azijskih nacija na toliko niskom stupnju, da se izmene u periodu koji nameravamo da proanaliziramo još neće odraziti u dramatičnoj formi.

Ali već u ovom periodu mnoge činjenice ukazuju na to da će od sada tempo u velikim azijskim državama biti nesrazmerno brži od prosečnog tempa svetske proizvodnje, od onog u Americi i Evropi, a i u Sovjetskom Savezu, tako da se po prvi put u modernoj svetskoj istoriji, ideo azijskih nacija u svetskoj proizvodnji može primetno podići. A to važi i za Kinu i za Indiju, pa ih stoga možemo analizirati zajedno u ovim opštim razmatranjima.

I pored vrlo važnih revolucionarnih procesa u tehnici, zasad je proizvodnja čelika još najbolje merilo industrijskog razvoja pojedinih zemalja i grupa zemalja, a to će svakako i ostati sve dok atomska energija ne postane ne samo dopunski nego glavni izvor energije. Proizvodnja čelika u Kini i Indiji bila je minimalna sve dok se za svoje interese u Kini borio čitav niz imperijalističkih sila i dok je Indija bila deo britanske imperije.

Sada u kineskim i indijskim petogodišnjim planovima razvoj proizvodnje čelika čini jednu od najvažnijih stavki. U Kini⁸²⁾ je proizvodnja čelika još 1952. godine iznosila samo 1,35 miliona tona, a do 1955 godine se više nego udvostručila, te je dostigla 2,85 miliona tona. Proizvodnja na ovom polju razvijala se tako povoljno da je prvo bitni plan za 1957. godinu, kojim se predviđala proizvodnja od 4,1 miliona tona, povećan na 5,5 miliona tona.

U drugom kineskom petogodišnjem planu, tj. do 1962. godine, predviđeno je otprilike da se proizvodnja čelika udvostruči, tj. da se postigne 10,5 do 12 miliona tona. Svakako, nije sigurno da će Kina ove brojeve makar i približno ostvariti. Ali čak i ako kineska proizvodnja čelika postigne 1962. godine samo 6 do 8 miliona tona, to ipak znači povećanje od 400 do 500% u odnosu na polaznu bazu od 1,35 tona u 1952. godini, tj. pre 10 godina.

Kineska proizvodnja čelika potpuno je u rukama države, a indijska ne. Ova je dosad bila uglavnom u privatnim rukama i indijska vlada namerava da privatnu proizvodnju i dalje unapređuje, a da podigne i niz državnih čeličana. Kapacitet proizvodnje preduzeća »Tata« treba do kraja 1958. godine da poraste za 800.000 tona i da tako privatna proizvodnja čelika u Indiji dostigne 2,3 miliona tona. Uz to, u toku drugog indijskog petogodišnjeg plana i tri državne čeličane treba da proizvedu 2,2 miliona tona.

U odnosu na početnu 1953/54. godinu, indijska proizvodnja čelika biće, dakle, utrostručena.

Izražene apsolutnim brojevima, kineska i indijska proizvodnja čelika biće male i na kraju drugog petogodišnjeg plana i to kako u odnosu na svetsku proizvodnju tako i u odnosu na izvanredno velik broj stanovništva, ali *tempo* daljeg razvoja njihove proizvodnje čelika biće nesrazmerno brži od tempa u ostalom svetu.

Evo šta pokazuje prosto poređenje s američkim razvojem. Amerika misli, kao što je već naglašeno, da u toku sledećih 15 do 20 godina udvostruči čitavu proizvodnju pa i proizvodnju čelika. Ni Kini ni Indiji nije potrebno 15 do 20 godina da bi udvostručila proizvodnju čelika, već jedva

pet godina To znači da raste njihov udeo u svetskoj proizvodnji čelika, a pošto se cela industrijska proizvodnja povećava približno u istom odnosu kao i proizvodnja čelika, povećava se i njihov udeo u svetskoj industrijskoj proizvodnji. Tu nastaje slična pojava kao u istoriji »starih« industrijskih zemalja, a u poređenju sa Kinom i Indijom i Sovjetski Savez već je »stara« industrijska zemlja. Indijska i kineska proizvodnja će rasti naročito brzo sve dok na poljoprivredno stanovništvo bude otpadala pretežno većina ljudstva, a gradska zanimanja tek budu počinjala da se šire. Ovaj je proces već odavno završene u Americi i zapadnoj Evropi, a i u Sovjetskom Savezu se bliži kraju. Međutim, Kina i Indija su u taj proces ušle tek nedavno, kad su postale suverene i slobodne države.

U jako uprošćenoj formi i sa izvesnim preterivanjem industrijska produktivnost pojedinih država može se posmatrati u obrnutoj proporciji u odnosu na procenat njihovog stanovništva zaposlenog u poljoprivredi. Procenat takvog stanovništva iznosi: 13-14% u SAD, preko 20-30% u zapadnoj Evropi, dobrih 40% u Sovjetskom Savezu i 80-90% u Kini i Indiji. 80% poljoprivrednog stanovništva imao je Sovjetski Savez pre oktobarske revolucije, a Nemačka i SAD 1800. godine.

U toku prve i u vreme od prve do druge industrijske revolucije poljoprivredno stanovništvo u zapadnoj Evropi i Americi stalno se smanjivalo, a Kina i Indija tek danas ulaze u većem obimu u taj proces. Stoga u neposrednoj budućnosti, do 70-tih godina ovog veka, može zbog preseљavanja sa sela naročito brzo raste broj zaposlenih u industriji i gradskim zanimanjima.

Izvesna sličnost sa ovim brzim porastom može se naći u industrijskim nacijama kad su u proizvodnju mogli da se uklope milioni radnika koji su dotle bili bez posla ili nisu bili potpuno zaposleni. Sličnost postoji stoga jer u Kini i Indiji, kao i nekad u Rusiji i zapadnoj Evropi, seljaci i njihovi sinovi u poljoprivredi nisu potpuno zaposleni.

Britanska Laburistička partija objavila je o ovom problemu veoma interesantnu raspravu Mišela Janga (*Michel Young*)⁸³). Jang u njoj iznosi o Indiji:

»Prema izveštaju stručnjaka, bengalski radnici koji obrađuju jutu, otprilike su 9 meseci bez posla. U Biharu, Orisi i Kota Nagpuru bez posla su 5 meseci, u delovima ujedinjenih provincija preko 6 meseci, a u Pendžabu 7 meseci. Bili bismo verovatno skromni ako bismo uzeli da poljoprivredna besposlica indijskih seljaka iznosi godišnje 6 meseci.

Ako pretpostavimo da je u poljoprivredi Indije zapošljeno 100,000.000 lica, godišnja poljoprivredna nezaposlenost obuhvatala bi prosečno najmanje 50,000.000 ljudi.

U ostalim azijskim zemljama stanje je potpuno isto. Svuda postoji ogromna nezaposlenost koju uslovjava godišnje doba. Prema oceni jednog stručnjaka, u nekim kineskim provincijama seljaci su u poljoprivredi zaposleni godišnje samo nepuna 3 meseca. Od Pakistana do Kine, dakle u azijskim zemljama u kojima živi preko polovina stanovništva Zemlje, što iznosi preko milijardu ljudi, seljaci iz godine u godinu mesecima nemaju šta da rade. Pa i ako se pretpostavi da imaju i neka uzgredna zanimanja, iznenadilo bi nas ako bi broj besposlenog poljoprivrednog stanovništva u Aziji iznosio godišnje mnogo ispod 100,000.000 ljudi.«

Ako Kinezi i Indijci stvore uslove da ovim »prikrivenim« nezaposlenim stvore posao, u tim agrarnim zemljama razviće se veoma snažna industrija u prelaznom periodu od agrarnih zemalja u agrarno-industrijske države.

Naša današnja druga industrijska revolucija odvija se u okvirima značajnog širenja čitave svetske proizvodnje, a jednovremeno i stalnih promena uloge pojedinih zemalja i grupa zemalja.

Razmotrili smo glavne elemente i njihove odraze na Ameriku i Evropu.

Kakve uticaje ispoljavaju oni na Sovjetski Savez?

RUSIJA U PERIODU AUTOMATIZOVANJA

Pre svega treba reći da i u Sovjetskom Savezu postoje bitni revolucionarni procesi u tehnici koji su na Zapadu uslovili pojavu druge industrijske revolucije.

U prvom delu ove knjige, u glavi o vojnoj revoluciji, izneto je da je SSSR u proizvodnji termouklearnog i nuklearnog oružja, interkontinentalnih bombardera i raketa mnogo prevazišao Evropu i da se njegovo zaostajanje u odnosu na Ameriku u toku poslednjih godina znatno smanjilo.

Sovjetski Savez stoga ne samo što poseduje sve preduslove da proizvodi atomsku energiju u mirnodopske svrhe, već je to uveliko i počeo. On ima i sve tehničke preduslove potrebne za automatizovanje proizvodnje. Stvaranje russkog ministarstva za automatizaciju ne samo potvrđuje da su se principi automatizacije u Rusiji već počeli primenjivati već u mnogim industrijskim granama. Rusko društveno uređenje ima sve organe potrebne za ovlađivanje tehničkim dostignućima druge industrijske revolucije. I više od toga, ono ih ne mora prisvajati od Zapada, od Amerike i Evrope — već ih ostvaruje *samostalno*.

Ukoliko se može reći da druga industrijska revolucija zahvata Sovjetski Savez isto onako kao i Ameriku i zapadnu Evropu, mada su se, prirodno, u pojedinim oblastima njene primene pojavile znatne razlike, a pojavljivaće se i dalje.

Ali ova sličnost u razvoju važi isključivo za tehničke procene i ne odnosi se na njegove socijalne posledice.

Podsetimo se nekih rezultata naše analize socijalnih posledica druge industrijske revolucije u Americi i Evropi. Tada je rečeno da se dobrom delom nalazimo u industrijskoj revoluciji stoga što dalje sprovođenje revolucionarnih procesa u tehnici vodi ka preobražaju društvene strukture. Radno vreme se kontinuelnim procesom već odavno skraćuje, a životni standard radništva poboljšava se već generacijama. Ali ako će se usled revolucionarnih procesa u automatizovanoj tehnici u toku sledećih 10 do 12 godina u SAD uvesti 4-dnevna nedelja uz gotovo potpunu likvidaciju siromaštva i ako će i u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi doći verovatno do sličnog razvoja, mada u izvesnom dužem periodu, ceo ovaj proces znači socijalnu revoluciju koja otvara neslućene perspektive za budućnost. Ovo do-

brim delom i zato što su društveni sistemi zapadnog sveta razvili potrebne organe da bi mogli iskoristiti i socijalne plodove rezultata tehničke revolucije.

Sve to važi za Ameriku, Veliku Britaniju i zapadnu Evropu, ali ne i za Sovjetski Savez.

Ne može se dovoljno naglasiti da se baš tu pojavljuju suštinske razlike u odnosu na prvu industrijsku revoluciju.

Prva industrijska revolucija je zatekla uglavnom svugde istu društvenu strukturu, feudalne društvene sisteme ranog kapitalizma i u njima je stvorila preduslove za industrijalizaciju koja je usledila u velikim razmerama.

Međutim, druga industrijska revolucija naišla je u Americi i zapadnoj Evropi na sasvim drukčiju društvenu strukturu nego u Sovjetskom Savezu i stoga njene socijalne posledice nikako ne mogu biti u njima jednake. Kao jedan od centralnih faktora po kojem se današnja druga industrijska revolucija razlikuje od prve navedeno je to što se tada produktivnost umnogome postizala produžavanjem radnog vremena uz masovnu nezaposlenost milionskih radnih masa i što su, nasuprot tome, od tada ti društveni sistemi stvorili potrebne organe kako bi već današnjim generacijama omogućili da uzmu učešća u blagodetima daljeg povećavanja produktivnosti, bez dugogodišnjih pauza.

To važi za Ameriku i zapadnu Evropu, a može u izvesnoj meri važiti i za Sovjetski Savez, ali tako ne mora da bude.

Sovjetski Savez nema društveni sistem kakav je pre mnogo generacija postojao u Americi ili zapadnoj Evropi. Da je takav sistem postojao, moglo bi se sa izvesnom verovatnoćom pretpostaviti da će Sovjetski Savez ponoviti slične tendencije razvoja kakve su prethodile na Zapadu, iako na izvesnoj drugoj osnovi.

Ali situacija upravo nije takva. Sovjetski Savez predstavlja novo društveno uređenje *sui generis**, sigurno ne socijalističko ali ni kapitalističko.

* Svojevrsno. — Prim. prev.

U Americi i Zapadnoj Evropi povećavanje produktivnosti rada vodilo je ka izvesnom podizanju životnog standarda iako ne uvek podjednako.

Tako možemo, na osnovu dosadašnje istorije Zapada, s pravom pretpostaviti, da će se porast životnog standarda i dalje razvijati paralelno sa porastom produktivnosti rada.

U Rusiji je, međutim, u toku dosadašnjih petogodišnjih planova porast produktivnosti rada praćen time što je za relativno kratko vreme stvorena silna industrija, druga po veličini u svetu, ali što je pri tom ipak, zbog prinudnih metoda režima, ogromna većina ruskog stanovništva uživala samo neznatan delić rezultata tog porasta.

Dosad je to bilo tako i u budućnosti se može izmeniti, ali *ne mora*.

Objašnjeno je da se tempo porasta ruske privrede koji je dosad bio brži ne samo od američkog i zapadnoevropskog nego znatno brži i od tempa svetske proizvodnje, može u budućnosti usporiti pošto ruski vlastodršci mogu nešto malo podići životni standard današnjih generacija da bi produktivnost rada rasla više nego dosad.

Niko ne može da kaže u kakvoj će se to meri desiti, kao što niko ne može ni da predviđa da li se u prvoj fazi automatizacije porast produktivnosti koji će se iz nje ostvariti iskoristi prvenstveno da se, prvo, što više smanji vojničko zaostajanje iza Amerike, tj. da se stvori atomsko naoružanje jednako američkom ili čak i jače i, drugo, da se obezbedi brža izgradnja proizvodnih sredstava od one u Americi kako bi se u toku sledećih 20 do 25 godina unešto dosta dostigla američka industrijska proizvodnja.

U Americi i zapadnoj Evropi, u društvenim sistemima sa demokratskim političkim institucijama, bilo bi nemoguće da se u toku mira plodovi daljeg porasta produktivnosti rada iskoriste isključivo za naoružanje i proširivanje teške industrije.

To je međutim mogućno u današnjoj Rusiji.

Pokazali smo da pitanje nove podele nacionalnog proizvoda, pitanje odnosa investicija prema nacionalnom proizvodu i podela investicija na tešku industriju i industriju

široke potrošnje, izgradnju stanova i poljoprivredu čine suštinsku pozadinu političke krize Sovjetskog Saveza posle Staljinove smrti.

Ovo pitanje o novoj podeli nacionalnog proizvoda dobjiva, naravno, naročiti značaj u vezi sa znatnim ubrzavanjem procesa porasta produktivnosti rada pod uticajem automatizacije.

Rusija ima dve mogućnosti. Na bazi prinude može uglavnom da produži svoju dosadašnju privrednu politiku, iako u nešto umerenijem obliku. Ako to uradi, jedva će moći da se govorи o drugoj industrijskoj revoluciji u vezi s Rusijom.

Međutim, ona može i da ublaži prinudu i nove revolucionarne procese u tehnici da iskoristi za jače usmeravanje pažnje na poboljšavanje životnog standarda današnjih generacija.

Ako Sovjetski Savez učini ovo, automatizacija može i za njega značiti značajan socijalni potez. U tom slučaju koincidencija automatizacije sa političkom prazninom koja je nastala Staljinovom smrću, može da postane veoma značajna za društvenu strukturu Sovjetskog Saveza.

Ako posledice automatizacije u Sovjetskom Savezu u celini ne idu paralelno sa njenim posledicama na Zapadu, to isto važi i za neka od konkretnih pitanja koja smo razmatrali detaljnije u VIII glavi prilikom analiziranja druge industrijske revolucije.

Da izvučemo neka od njih. Kao jedan od problema druge revolucije istaknuto je to što radnicima i inženjerima treba delom omogućiti prekvalifikovanje i što eventualno treba stvoriti nove tipove inženjera i radnika da bi mogli odgovarati zadacima automatizacije i elektronskom vremenu.

Dalje je naglašeno da se celokupni školski sistem zapadnog sveta mora možda u većoj meri reorganizovati i lifikovanju novog školstva.

Prema mnogim ukazivanjima, totalitarna ruska država neće imati naročitih teškoća pri organizovanju i prekvalifikovanju novog školstva.

Prilikom analiziranja vojne revolucije ukazano je na to da je Rusija u toku dužeg procesa vanredno razvila univerzitete i tehničke visoke škole, tako da danas godišnje školovanje završava više »praktičara« — naučnika i inženjera nego u SAD. Ovaj je proces u Sovjetskom Savezu počeo još dok se automatizacija nalazila u povoju i neće biti većih teškoća da se i nadalje izgrađuje i podešava kako bi Rusija mogla na tom polju odgovoriti zahtevima doba automatizacije. Kao što je školovala inženjere koji su potrebni za proizvodnju atomske energije, tako će školovati i inženjere i radnike koje traže automatizovana preduzeća. A pošto Sovjetskom Savezu još nedostaje mnogo raznovrsne radne snage, država neće imati nikakvih teškoća da radnike i službenike koji će zbog automatizacije izgubiti radna mesta zaposli produktivno na drugim mestima, tim pre što se čitava sovjetska privreda može snažno razvijati i u najskorijoj budućnosti.

Rusija ima na širokim temeljima izgrađen školski sistem i to dobrom delom zahvaljujući vojnoj revoluciji. Ona ga i nadalje izgrađuje da bi očuvala svoju vrhunsku vojnu proizvodnju. Ona je investirala i sada investira velike sume u univerzitete i tehničke visoke i ostale škole.

U sadašnjem stadijumu razvitka, u kojem je ruski sistem obrazovanja već izgrađen na najširoj osnovi, a tako će se i dalje razvijati, biće relativno lako rešiti dopunske zadatke koji se postavljaju kao posledica automatizacije.

Rusi sem toga ne moraju da se plaše eventualne hyperprodukcije kvalifikovane radne snage. Pošto se, naime, proces automatizovanja u Sovjetskom Savezu odvija jednovremeno sa procesima velike industrijalizacije u Aziji, sovjetska kvalifikovana radna snaga može se angažovati u azijskim zemljama radi podržavanja ruskih ekspanzionističkih tendencija.

Totalitarna država može stoga da ima manje poteškoća oko reorganizovanja školstva i prekvalifikovanja kadrova nego Zapad, a i na drugim poljima biće joj olakšana preorientacija baš zbog njenog totalitarnog karaktera.

Može se ukazati potreba da se zbog automatizacije eventualno premeste čitave privredne grane, a sa njima, po mogućnosti, i velike mase stanovništva. Stoga se u Velikoj Britaniji govori da nije potrebno neko ministarstvo za automatizaciju već ministarstvo za »leibe moubiliti« (Labour mobility)*), tj. za veća pomeranja radnika. Ovo pitanje premeštanja fabrika i čitavih slojeva stanovništva zbog automatizacije ne pojavljuje se, svakako, samo u Velikoj Britaniji i zapadnom svetu, već isto tako i u Sovjetskom Savezu. Ali ni ono ne stavlja pred totalitarnu državu nikakve nerešene niti naročito teške probleme.

Iz čisto političkih, a ne ekonomskih razloga Rusija je pod Staljinom preseljavala mnoge milione svog stanovništva, i to najbrutalnijim metodama i uprkos veoma negativnim posledicama po razvoj proizvodnje. Pod Hruščovom je ruska država pristupila obrađivanju još neobrađenih oblasti u Aziji i za to je mobilisala velike mase ljudstva. Ruska država može bez većih teškoća da angažuje čitav svoj aparat za organizovanje velikih preseljavanja, ako bi na to ukazali privredni razlozi koje bi nametnula druga industrijska revolucija.

U Sovjetskom Savezu država može mnogo više da na-ređuje nego što je to slučaj na Zapadu gde demokratske ustanove ograničavaju njenu moć.

Stoga će totalitarna država bolje nego Zapad moći da na najvažnijim područjima iskoristi tendencije za pojačavanjem produktivnosti rada koje nameću revolucionarni procesi u tehnici.

U Americi kao i zapadnoj Evropi ispoljio se u poslednjem stoljeću značajan razvoj u pravcu degradiranja čoveka u radu. Kao što će se izneti u epilogu snažan porast produktivnosti rada može se sada uzeti kao polazna baza za određivanje takvih novih zadataka tehnici, da se ljudi opet tešnje i ljudskije povežu sa radom.

To degradiranje ljudi važi za fabrike Sovjetskog Saveza isto kao i za fabrike Zapada. Radnici u velikim ruskim preduzećima imaju isto tako malo ljudski odnos prema

*) Manevar radnom snagom. — Prim. prev.

svom radu kao što je to slučaj i u Americi i zapadnoj Evropi. Razlika je samo u tome što se teži da se radnicima u Rusiji ulije državna ideologija kako su to njihova sopstvena preduzeća, dok su im u stvari zabranjene njihove organizacije, njihova štampa i formiranje vlastitih mišljenja.

U ovoj fazi ruskog razvoja ne postavlja se pitanje da radnik ponovo uspostavi ljudskiji odnos prema radu. Tome bi imalo da prethodi usmeravanje čitavog razvoja u pravcu demokratskih tendencija.

O tome dosad u Sovjetskom Savezu još nema ni govor.

U Americi kao i u zapadnoj Evropi društveni sistemi su između prve i druge industrijske revolucije razvili organe koji drugu industrijsku revoluciju mogu i *socijalno* da kontrolišu, vode i upravljaju njome.

A to ne važi za Sovjetski Savez.

Rusi nemaju samostalne sindikate, a radničke organizacije su organi države.

Rusi nemaju parlament sa raznim partijama niti štampu u kojoj se može voditi javna diskusija. Drugim rečima, oni imaju potpuno drukčiju *socijalnu* strukturu u kojoj se odvijaju revolucionarni tehnički procesi kakvi su na Zapadu uslovili drugu industrijsku revoluciju.

Rusi imaju jedan *organ*, a to je država.

Ona može analizirati i prihvati posledice automatizacije na strukturu proizvodnje u svakoj njenoj etapi. Ali radnici u Rusiji su u tom periodu objekti, kao što su to bili u Evropi u prvoj industrijskoj revoluciji.

No, oni nisu objekti osuđeni na nezaposlenost, već koji mogu da se na određenim mestima zaposle, prekvalifikuju i premeštaju u druge oblasti, a da ih za to ne pitaju.

Oni su objekti jer između njih i sovjetske države ne postoje nikakve instancije i organizacije koje bi štitile njihove interese.

Možda će se to već u najskorijoj budućnosti izmeniti i preinačiti.

Već smo govorili o tome da se ekonomski pozadina političkih zaokreta posle Staljinove smrti ogleda pre svega u tome što se u podeli sovjetskog nacionalnog proizvoda počinju pripremati neke druge proporcije.

Ako se ova podela sprovede, prinuda kao sistem vladanja moći će se u znatnoj meri ukinuti a sindikati će moći da povrate deo svojih ranijih funkcija i da više ne budu prvenstveno državni organi, nego će po potrebi i protiv države moći da zastupaju interes radnika koji su u njima organizovani. Oni će jednom, od organa koji zastupaju samo državne interese, postati organi koji će biti pozvani da aktivno učestvuju u nekom novom petogodišnjem planu bude određivao ruski nacionalni dohodak i udeo raznih slojeva u njemu.

Neke osnovne izmene u ruskoj državi u demokratskom pravcu neće se odigrati u onim oblicima na kakve smo navikli u Americi i zapadnoj Evropi. U početku neće postojati parlament izabran na tajnim izborima.

Izmene u ruskoj državi mogu početi time što bi se po gradovima i selima stvorili organi koji bi imali izvesnu samostalnu vlast eventualno i protiv države i što bi, na primer, bili određeni sindikalisti za industriju i predstavnici kolektiva za sela koji bi sarađivali na najvažnijim pitanjima petogodišnjeg plana, tako da bi se samo uz njihovu saglasnost mogle odrediti nove proporcije u raspodeli nacionalnog dohotka.

Tehnički procesi koji su na Zapadu uslovili drugu industrijsku revoluciju sami su po sebi politički i socijalno neutralni.

Ti procesi mogu za Rusiju da budu dopunski faktor za povećavanje produktivnosti rada, a da se pri tome ne menjaju mnogo socijalna struktura Sovjetskog Saveza. Ali oni mogu da budu i odgovarajući faktor koji u današnjem periodu povećane političke elastičnosti može doprineti ublažavanju prinude i olakšati sprovođenje demokratskih procesa.

AZIJA U PROCESU DRUGE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Druga industrijska revolucija zatiće azijske zemlje u trenutku kada su već sprovele velike reforme i kada stoje pred novim. Ta prestrojstva su tako obimna da ne samo što menjaju strukturu azijskog društva nego daju i nov izgled celoj našoj planeti.

Druga industrijska revolucija zadesila je azijske zemlje u dva revolucionarna procesa: prvo, u procesu likvidiranja kolonijalizma, a zatim u borbi protiv feudalizma i njegovih mnogobrojnih ostataka.

Oba ta procesa nisu do sredine XX veka još nikako završena, ali su ipak toliko napredovala da se lako mogu predvideti njihove sledeće etape. Kolonijalizam će u toku sledećih decenija u Aziji, a velikim delom i u Africi, biti sve više potiskivan, a s njim i feudalizam koji je u mnogo čemu bio njegov saveznik te stoga neće moći mnogo da nadživi njegov pad.

U tom periodu preobražaja i novog stavaranja nacija u Aziji i Africi, u starijim industrijskim zemljama odvija se druga industrijska revolucija u kojoj se novi revolucionarni procesi u tehnički poklapaju sa presudnim procesima socijalnih promena u društvenoj strukturi tih starih zemalja. U istom periodu je Sovjetski Savez, druga industrijska država po veličini u svetu, u tehnički već toliko napredovala da je zajedno sa Zapadom samostalni nosilac daljeg razvoja tih novih tehničkih procesa.

PERIOD ISTORIJE CELOG SVETA

Taj period buđenja azijskih nacija iz istorijske uspavaniosti karakterističan je dalje po tome što na svojoj planeti imamo prvi put pravu svetsku istoriju.

A to znači da savremeni istorijski period ima sa ranijim periodima zajedničko to što na našoj planeti jednovremenno egzistiraju veoma različiti društveni sistemi. Američki društveni organi pokazuju znatne razlike u odnosu na one u zapadnoevropskim državama. Ekonomsko-političke

institucije celog zapadnog sveta se dijametralno razlikuju od sovjetske države. A političke i ekonomske institucije društvenih sistema Zapada i Sovjetskog Saveza suštinski se razlikuju kako od totalitarne Kine tako isto i od Nehruove Indije koja svim silama nastoji da razvije svoje demokratske tekovine.

Po tome što na našoj planeti jednovremeno egzistiraju veoma različiti društveni sistemi, postojeća istorijska epoha je slična mnogim ranijim. Različitih društvenih sistema je bilo na našoj planeti i u doba starog Egipta, stare Grčke i starog Rima, pa i u doba evropskog srednjeg veka, prve industrijske revolucije, u doba Napoleona i francuske revolucije — ali oni su postojali uglavnom jedni pored drugih. Tada još nije postojao jedan sistem uz drugi niti je bilo funkcionalne povezanosti između svih njih.

Ova se razlika veoma jasno pokazuje ako današnju situaciju uporedimo sa onom za vreme starog Rima. Tada je postojanje jednog sistema uz drugi (koegzistencija) važilo samo za Rim i zemlje kojima je on vladao, tj. za rimsko carstvo i, prirodno, za njegove najbliže susede. Ali i uticaj Rima bio je ograničen čak i u doba njegovog najvećeg prostiranja. Taj se uticaj nije nikada prostirao na celu Zemlju, odnosno na celu planetu.

U doba stare rimske imperije postojala je i kineska država. Ona je postojala duže od starog Rima, a i njeno prostranstvo je bilo s vremena na vreme veće od rimskog. Njeno društveno uređenje se suštinski razlikovalo od rimskog. Ali bilo bi pogrešno kazati da su Rim i Kina postojali jedan uz drugi (da su koegzistirali), jer tada jedva da je Rim znao nešto o Kini, a i Kina o Rimu, pa nije bilo ni potrebno da se nešto zna pošto između njih nije bilo nikakvih uticaja. Tada su postojale istorija Rima i istorija Kine, ali još nije postojala istorija koja bi obuhvatala celu planetu, tj. svetska istorija.

Danas je situacija baš u tom tako bitnom faktoru iz osnova druga. Današnji državni i društveni sistemi pokazuju međusobno tolike razlike kakve su svojevremeno postojale između Rima i Kine. Ali za razliku od tadašnje is-

torijske epohe, naši toliko različiti državni i društveni sistemi povezani su suštinskim funkcionalnim odnosima, hteli oni to ili ne hteli. Amerika i Rusija se u svojim političkim i ekonomskim institucijama suštinski razlikuju, ali Amerika veoma bitno utiče na Sovjetski Savez a isto tako i Sovjetski Savez na SAD. Istorija vojne revolucije pokazuje to u punom svetlu.

Ali, ne utiču samo velike sile jedne na druge. Postoje veoma značajni funkcionalni procesi koji međusobno povezuju sve države na našoj planeti, a ti procesi će i dalje jačati. Nema više nikakvih pomeranja snaga, pa ma kako malih, koja na posredan ili neposredan način ne utiču na sve države na našoj planeti, kao što smo videli prilikom analiziranja mogućih »malih« ratova. Našu epohu karakteriše postojanje država jedne uz drugu, koegzistencija svih država i nacija i pored najrazličitijih političkih i socijalnih sistema, a mnoge činjenice ukazuju na to da će funkcionalni odnosi između različitih društvenih sistema u doglednom vremenu još i jačati i širiti se.

Na vojnom području i u oblasti naoružanja to je postalo toliko jasno da više nisu potrebna pobliža razmatranja.

Ali ta koegzistencija ima i svoje ekonomske, a i socijalne posledice, i po svemu izgleda da će ubuduće imati mnogo jači uticaj na držanje Zapada prema novim državama koje su se oformile u Aziji u toku poslednje decenije, nego što se to danas prepostavlja.

SIROMAŠTVO U AMERICI I AZIJI

Produktivnost ljudskog rada nije ni u jednoj velikoj državi toliko razvijena kao u SAD. Ne postoji nijedna zemlja na svetu u kojoj je procenat društvenih slojeva sa srednjim prihodima tako velik, a procenat siromašnih tako mali kao u SAD. Ako posmatramo dalji razvoj do 70-tih godina našeg stoljeća, američka proizvodnja će se, kao što smo već naglasili, još jednom udvostručiti i tada bi se mo-

glo likvidirati siromaštvo i onih 15 do 20% stanovnika koji se nalaze na poslednjoj stepenici društvenih lestvica.

Amerika ima dobrih 170 miliona stanovnika, a u stvarno siromašne može se danas ubrojati najviše 20 do 30 miliona ljudi. I tih 20 do 30 miliona verovatno će u 70-tim godinama ovog stoleća imati prihode srednjih slojeva. I taj (vidi stranu 191 i dalje) američki razvoj kreće se u pravcu likvidiranja siromaštva uz istovremen osetan dalji porast produktivnosti, proizvodnje i nacionalnog dohotka, i to u društvenom sistemu u kojem *udeo bogatih i najbogatijih u nacionalnom dohotku opada, a udeo ljudi sa srednjim prihodima raste.*

Ranije se često tvrdilo da je uvek bilo siromašnih i bogatih i da će ih uvek biti. Svojim razvitkom Amerika je za sebe samu očigledno opovrgla ovu tvrdnju.

Postoje siromašni i bogati. Danas još ima siromašnih, ljudi sa srednjim prihodima i bogatih, ali će možda već u najskorijoj budućnosti u SAD biti još samo srednjih i bogatih slojeva. Dalje se tvrdilo da će u daljem razvoju kapitalističkog načina proizvodnje nastupiti i morati da se pojavi polarizacija društva. I tu je američki razvoj dokazao suprotno: bogati se i dalje bogate ali sporo, a siromašni prelaze u srednje slojeve.

Ali dok se u SAD likvidiranje siromaštva za preostalih 20 do 30 miliona nalazi neposredno na dnevnom redu (a i u zapadnoj Evropi to će biti zadatak u idućoj četvrtini veka), ulaze u istoriju sveta azijske nacije sa siromaštвом koje se po američkim i evropskim merilima ne može ni zamisliti, i to kao njeni akteri, a ne više kao objekti. U Aziji živi više od polovine čovečanstva. U samoj Kini, Indiji i Pakistanu živi preko milijarde ljudi. Od ove milijarde se pretežna većina od 80 do 90% nalazi u neopisivoj bedi. Ti ljudi u toku mnogih godina svog života nemaju dovoljno da jedu, često gladuju i nemaju izgleda na dug život, jer im je prosečan vek ispod 35 godina. Te stotine miliona stanovnika Azije bile su i ranije siromašne, ali su to bile dok su živele u kolonijama i polukolonijama i dok

su bili objekti istorije. One su bile siromašne *pre* no što smo stupili u period svetske istorije.

Danas živimo u periodu svetske istorije.

I stoga treba reći da će jedva biti moguće da se siromaštvo u Americi potpuno likvidira, da se poslednjih 20 do 30 miliona stanovnika u SAD podigne do nivoa srednjih slojeva i da se jednovremeno posmatra kako azijske nacije sa preko milijardu ljudi u najvećoj bedi u istom periodu ponovo ulaze u svetsku istoriju.

Ne može postojati koegzistencija između likvidacije siromaštva u SAD i daljeg neizmenjenog održavanja bede u toj polovini čovečanstva.

A to znači da Amerika i zapadni svet moraju azijskim narodima dokazati na delu da likvidiranje najvećeg siromaštva u Aziji nije samo stvar samih azijskih naroda već zajednička stvar svih naroda sveta. Za takvu novu politiku Zapada prema Aziji nisu odlučujuće humanitarne pobude, već je to čisto stvar samoodržanja.

Ponavljam da likvidiranje siromaštva u Americi i zapadnom svetu nije više spojivo sa održavanjem siromaštva u Aziji. U samoj Americi, razvoj između prve i druge industrijske revolucije nije doveo do polarizacije društva već do podizanja svih.

A pogotovu danas — u periodu svetske istorije — ne može se više trpeti razvoj koji bi ovekovečio i produbljivao podelu nacija sveta na bogate i siromašne.

A to znači da se činjenica što smo ušli u period svetske istorije ne mora ispoljavati samo na vojnom području već pre svega u mirnodopskoj izgradnji.

Sažmimo ukratko još jednom specifične uslove pod kojima azijske nacije ponovo ulaze u istoriju.

Prvo, to se dešava u periodu svetske istorije.

Drugo, to se dešava, u periodu u kojem se velike sile svuda u svetu, pa i u Aziji, bore za održavanje, odnosno jačanje svog uticaja.

Treće, to se dešava, u periodu druge industrijske revolucije, tj. u periodu u kojem su novi revolucionarni procesi u tehnici zahvatili proizvodnju i Zapada i Sovjetskog

Saveza dok azijske nacije umnogome nisu došle ni do nivoa koji je Zapad počeo da napušta još u periodu prve industrijske revolucije.

Četvrto, to se dešava, u obe velike azijske nacije pod sasvim različitim uslovima. U Kini posle građanskog rata koji je trajao decenijama i pod totalnim režimom koji teži, kao u svoje vreme posle oktobarske revolucije Rusija, da na osnovu diktature komunističke partije sproveđe forsiranu industrijalizaciju. Tom režimu je dosad pružao pomoć Sovjetski Savez, a taj režim je svojom spoljnom politikom podržavao rusku.

U Indiji se to dešava posle borbe protiv britanskog imperijalizma koja je trajala decenijama i pod režimom: koji teži da izgradi što šire demokratske principe, koji je stvorio parlament i slobodnu štampu, koji odobrava razne partije i političke organizacije. Ovaj režim teži da svoje petogodišnje planove sproveđe na demokratskoj osnovi i u tome ga potpomažu Amerika i zapadne sile kapitalom i kreditima, mada dosad u sasvim nedovoljnoj meri.

UNUTRAŠNJE I INOSTRANO FINANSIRANJE

I pored svih razlika između njihovih unutrašnjih političkih režima, obe velike azijske nacije, pri sprovođenju svojih tekućih petogodišnjih planova, računaju na inostranu pomoć, bez koje se postavljeni planovi ne mogu ostvariti u željenom obimu.

Da bi se tako važan faktor u predstojećem azijskom razvoju mogao potpuno shvatiti, biće korisno da se u nekoliko rečenica iznese kako se industrijski uspon ranije razvijao izvan Azije.

Ukoliko ne računamo eksploraciju kolonija, Evropa je finansirala svoj industrijski uspon. Njega je mogla da finansira samo Evropa, pošto je tada jedino ona i sprovodila proces industrijalizacije i apsolutno se nalazila na čelu svetske proizvodnje.

Proces industrijalizacije Evrope trajao je stoljećima. Njoj tada nisu konkurisali drugi kontinenti. Stoga tada

nije igralo nikakvu ulogu to što se industrijalizacija Evrope odvijala relativno sporo, u poređenju sa današnjim tempom.

Američki industrijski razvoj počeo je posle evropskog. Njega je Evropa dugo potpomagala veoma istrajno, i to ne samo time što su se desetine miliona Evropljana iselile u SAD, već i finansijski — preko izvoza evropskog kapitala.

Zbog činjenice što je Amerika danas poverilačka zemlja i to najveća poverilačka zemlja na svetu, isuviše se lako zaboravlja da je ona u toku mnogih generacija bila dužnik i da su još u godinama neposredno pred I svetski rat američki dugovi u inostranstvu bili znatno veći od potraživanja.

Ostvareni tempo američkog uspona ne bi bio mogućan bez evropske finansijske pomoći.

U Rusiji je takođe inostranstvo finansiralo pojačanu industrijalizaciju poslednjih decenija pred I svetski rat. Bez te pomoći tempo industrijalizacije bio bi mnogo sporiji i boljevici ne bi zatekli u Rusiji proizvodna sredstva neuporedivo razvijenija od onih s kojima imaju da počnu Mao Ce Tung u Kini i Nehru u Indiji.

Slika se potpuno izmenila posle oktobarske revolucije, kada su inostrani kapitalisti ekspropriisani i kada je samo još veoma malo inostranog kapitala ulazilo u Sovjetski Savez.

Finansiranje investicija ruskih petogodišnjih planova ostvareno je u Rusiji. Da bi obezbedio te investicije i jednovremeno organizovao brži tempo industrijskog razvoja od američkog i evropskog, pa i od svetskog, Sovjetski Savez je morao da sproveđe eksploataciju svojih gradskih i poljoprivrednih radnika koja je bila mnogo jača nego ikad u kapitalističkim zemljama.

Samo sa tom pojačanom eksploatacijom mogle su se ostvariti investicione kvote koje su povremeno prelazile i petinu godišnje proizvodnje, a teška industrija mogla se za 8 do 9 godina udvostručiti.

Ova pojačana eksploatacija imala je, međutim, socijalni karakter i iz osnova je izmenila socijalnu strukturu

ruske države. Diktatura Boljševičke partije koju su u prvoj etapi posle revolucije podržavali delovi ruskih radnika i seljaka, postala je kasnije diktatura *protiv* ranijih seljaka, protiv radnika.

Pritisak se nije smanjivao, već je rastao. Staljinov režim bio je politički izraz te epohe i za to što se on izvito-perio nije bio kriv samo lično Staljin već sistem eksploracije čiji je politički nosilac bio on.

Šta izlazi iz ovih vrlo grubih i nabačenih zapažanja iz dosadanje istorije industrijskog uspona i njegovog finansiranja?

Ako se on odvija u istorijskom periodu u kojem se može izgrađivati veoma dugo, dovoljno je i finansiranje unutar same zemlje.

Međutim, ako se odvija forsirano u kratkom vremenu, postoje samo dve alternative:

1) ili jaka inostrana pomoć,

2) ili snažna diktatura da bi se sopstveni narod pritiskom naterao na podnošenje žrtava i da bi se današnje generacije prinudile da svojim niskim životnim standardom stvore »kapital« koji zahteva ubrzana industrijalizacija.

Istorija nam dosad nije pokazala treću alternativu. Neka jača industrijalizacija, sa relativno brzim tempom, bez spoljne pomoći i bez terora i sa održavanjem i čak izgradnjom demokratskih institucija, nije se dosad pojavila u svetskoj istoriji.

Značaj ovog istorijskog iskustva za budućnost Azije i za dalju politiku Zapada prema budućnosti velikih azijskih nacija ne može se uopšte sagledati.

Azijske nacije koje su stupile ponovo u svetsku historiju, slobodne su i samostalne, i o svojoj budućnosti same imaju da odluče, a ne neke strane sile.

To važi za Indiju kao i za Kinu, koja nije nikad bila niti će biti satelit Rusije.

Azijske nacije žele danas pojačanu industrijalizaciju. Na šemi (strana 290) izneli smo brojeve koji mogu predstavljati njihov razvoj u budućnosti, tj. kada budu stvorenii

takvi uslovi u kojima će te nacije u sve većoj meri iskorističavati radnu snagu koja se danas često samo upola koristi.

Ti su uslovi povezani sa stvaranjem potrebnog kapitala i tu ne pomaže nikakav mađioničarski trik.

A taj kapital može se stvoriti ili *samo* unutar svoje zemlje ili u zemlji uz pomoć inostranstva.

U Sovjetskom Savezu, u kojem je kapital stvoren unutar zemlje, desilo se to da je samo pooštravan totalitarni režim koji je organizovao Lenjin posle oktobarske revolucije.

Azijskim nacijama koje teže da izgrade demokratske institucije, preti opasnost da te demokratske tekovine propadnu ako budu morale same da stvore kapital za svoje planove industrijalizacije, jer je njihova ekonomska polazna situacija još nepovoljnija nego što je svojevremeno bila u Rusiji. U Rusiji je stvoren kapital za investiranje teške industrije kad je prosečan životni standard bio, dođuše, daleko ispod evropskog, ali ipak neuporedivo viši od azijskog.

Stoga je u Sovjetskom Savezu ipak postojao izvestan raspon u okviru kojeg su mogli da se eksplorati ruski radnici, a naročito ruski seljaci i njihovi sinovi. Oni su se slabo hranili ali nisu baš sasvim gladovali, izuzev u toku najgorih godina kolektivizacije, i nisu umirali od gladi.

U Kini i Indiji situacija je mnogo teža nego što je bila u Rusiji u toku prvih petogodišnjih planova. Mnogi milioni kineskih i indijskih seljaka stalno su na granici gladi, a kada nastupe slabe žetve, mnogima od njih preti smrt od gladi.

Sve dok je industrijski sektor u Kini i Indiji tako mali kao što je danas, kapital za pojačanu industrijalizaciju, prirodno, ne može se stvarati unutar tog industrijskog sektora već pre svega mora da dođe sa velikog poljoprivrednog sektora. Ali i tu je raspon sasvim mali. Ako se seljaci i bez neke jače industrijalizacije nalaze na pragu gladi, kako mogu *sami* da stvore kapital koji je potreban

za pojačanu industrijalizaciju i za brzo ovladavanje postignućima prve i druge industrijske revolucije?

Oni ne mogu i neće sami da stvore taj kapital pod režimom koji traži njihovu saradnju i teži da uz njihovu potporu razvije demokratiju. Oni pod takvim režimom — a takav je Nehruov režim — mogu da stvore kapital samo ako ih inostranstvo energično potpomogne.

Bez takve pomoći Nehruov režim nije sposoban za život. Bez takve pomoći bi se i u Indiji razvile tendencije u pravcu stvaranja totalitarne države, jer samo takva država raspolaže prinudnim sredstvima i metodama terora da seljake i današnje generacije, protiv njihove volje, natera na žrtve koje zahteva brz tempo sprovođenja industrijalizacije.

Stoga se može reći da bi bilo sasvim pogrešno ako bi Amerika i Zapad samo blagonaklono posmatrali indijski eksperimenat koji teži da organizuje svoju industrijalizaciju, a da pri tom zadrži pa i dalje razvija, demokratske institucije.

U našem periodu svetske istorije Amerika i zapadni svet ne smeju se zadovoljiti ulogama dobromernih neutralnih posmatrača.

Inače preti opasnost da Indija postane totalitarna država.

Za sada to nije slučaj.

U Indiji se sprovodi drugi petogodišnji plan. Ali to je plan demokratske države. Projekt prvog petogodišnjeg plana objavila je indijska vlada mnogo pre nego što je ozakonjen. Cela indijska štampa je o njemu diskutovala, pa je tek posle toga usvojen u parlamentu, i to sa znatnim izmenama. Prema tome, iza tog plana стоји većina parlamenta, izabranog na slobodnim izborima.

Indija je mogla da svoj prvi petogodišnji plan sproveđe demokratskim putem, zato što se sadržinski razlikuje od petogodišnjih planova totalitarnih država, što je još od samog početka predviđao povećavanje poljoprivredne proizvodnje, što je njime velik procenat investicija bio predviđen za podizanje produktivnosti poljoprivrede (vidi st-

ranu 223 i dalje u VII glavi) i zato što je, za razliku od kineskog, uzev u celini vodio računa i o današnjoj generaciji. Ta generacija dala je preko indijskog parlamenta svoj pristanak na ovaj petogodišnji plan, a danas preko novoizabranog sprovodi proces usvajanja drugog indijskog petogodišnjeg plana.

Ali indijska vlada je pod Nehruom manevrisala bez većih privrednih rezervi još u toku prvog petogodišnjeg plana. To važi i za drugi, i to pre svega stoga što je pomoć zapadnog sveta bila dosad neznatna i nikako nije bila u skladu sa veličinom zahteva koje je ovaj demokratski petogodišnji plan postavio pred indijski narod, čije je stanovništvo mnogo brojnije od stanovništva SAD i Sovjetskog Saveza zajedno.

Današnji vojni budžeti Amerike i zapadnih nacija su veliki, a njihova veličina će ubuduće zavisiti od razvoja vojne revolucije i od veličine vojnog budžeta Sovjetskog Saveza. Amerika ne želi da u periodu vojne revolucije izostane u vojnoj moći iza Sovjetskog Saveza već želi da bude na čelu.

Oko 12% američkog nacionalnog dohotka troši se danas za vojni budžet. Taj procenat je kod saveznika SAD manji.

S tim vojnim budžetom Amerika se oseća dovoljno jakom da se odupre vojnim ekspanzionističkim pokušajima Sovjetskog Saveza.

Ali u današnjem periodu svetske istorije sam vojni budžet nije više dovoljan.

Ako pretpostavimo da bi Amerika i zapadni svet obustavili svu pomoć Nehruu koji se ovde uzima kao simbol nekomunističkih nacija Azije, dok bi Mao Ce Tung i nadalje primao rusku pomoć, nastala bi opasnost da se, i posred sve vojne jačine SAD, u Indiji ne može održati demokratski režim i da će tamo pobediti totalitarni režim. A ako bi pobedio u Indiji, ubrzo bi se to isto desilo u celoj Aziji.

Otuda preti pomeranje čitavog političkog paralelograma sila u Aziji, a s tim u vezi i u celom svetu.

U tom slučaju, u Aziji mogu snažno porasti opasnosti od izbjivanja rata.

Stoga za očuvanje ravnoteže sila u svetu nije dovoljno samo naoružavanje Zapada nego je potrebno i sistematsko dugogodišnje potpomaganje *onih* azijskih nacija koje nameravaju da u toku svog daljeg razvoja izgrade i demokratske institucije.

JEDAN PROCENAT NACIONALNOG DOHOTKA ZAPADA ZA IZGRADNJU AZIJSKE PRIVREDE

Izvršeni su bezbrojni proračuni da bi se utvrdilo kolika treba da bude ta pomoć⁸⁴⁾. Dosad je celokupni plan američke pomoći inostranstvu iznosio oko 4 milijarde dolara godišnje, tj. nešto više od 1% američkog nacionalnog dohotka, a Amerika će snositi i glavni teret programa pomoći inostranstvu.

Ali u tom američkom programu *vojna* pomoć ima apsolutnu prednost, dok je ekomska dodeljivana prvenstveno zemljama koje su u toku rata u Aziji bile na američkoj strani, kao na primer Južnoj Koreji.

Nasuprot tome, ekomska pomoć velikim azijskim nekomunističkim zemljama bila je minimalna.

Da bi se stekla približna predstava o veličini pomoći koja je potrebna za indijsku izgradnju, može se reći da bi oko 1% dohotka čitavog zapadnog sveta, namenjenog *isključivo* za privrednu izgradnju, značio prekretnicu za Aziju, a time i za istoriju sveta. S druge strane, *bez* dovoljne privredne pomoći biće jako ugrožene vlade azijskih nacija koje žele da idu putem demokratije.*)

Dosadanja pomoć nije uopšte bila dovoljna, ali tako ne mora da ostane. 1% nacionalnog dohotka zapadnog

*) S pravom se kaže da sama finansijska pomoć često nije dovoljna, da se, na primer, tope dolari finansijske pomoći dodeljeni feudalnim, reakcionarnim i korumpiranim vladama u Aziji, a životni standard širokih masa ostaje bedan kao što je i bio, i da se stoga mora ostvariti čitav niz socijalnih preduslova pre no što privredna pomoć može da postane efikasna. Zato bi trebalo da se finansijska pomoć Aziji kreće u najmanju ruku paralelno sa velikim antifeudalnim procesima u njoj, odnosno da ih neposredno podržava. — Prim. autora.

sveta bilo bi za prvo vreme dovoljno. Amerika bi morala da prednjači ali i ne da sama snosi ceo teret. Trebalo bi dati podstrek da u toj pomoći Aziji čitav Zapad i sve evropske industrijske nacije učestvuju jednovremeno sa 1% nacionalnog dohotka. Amerika i zapadni svet ne bi trebalo da tu pomoći pruže neposredno azijskim nacijama. Najbolji bi put bio svakako preko neke organizacije koju bi stvorila OUN i u kojoj bi i same azijske nacije učestvovale kao ravnopravni partneri.

To bi bila neka vrsta naknadnog poravnjanja za sve štete koje su azijske nacije pretrpele u epohi imperializma i kolonijalizma.

Sa gledišta zapadnih nacija ovaj 1% nije mnogo.

Pretpostavimo da ukupni državni izdaci zapadnih nacija iznose oko 30% nacionalnog dohotka, što znači da 1% tog dohotka iznosi tridesetinu, tj. dobrih 3% državnih izdataka dok, 1% nacionalnog dohotka ne iznosi ni desetinu vojnih izdataka SAD.

U 40-časovnoj radnoj nedelji danas se radi oko 5 časova za vojne izdatke. Stoga bi 1% privredne pomoći Aziji značilo da nedeljno treba raditi još po pola časa da bi se u Aziji, na jednoj tako vulkanskoj oblasti naše planete, stvorili uslovi za sistematski napredak i jačanje izgleda za mir.

Izneto je da je u poslednje vreme porast produktivnosti rada u SAD iznosio godišnje dobrih 3%, te bi tako 1% pomoći za Aziju bila samo trećina godišnjeg porasta produktivnosti. A to znači da razvoj u pravcu podizanja životnog standarda ne treba da se prekida već samo da se veličina tog podizanja privremeno za nešto smanji.

1% nacionalnog dohotka trebalo bi da bude doprinos Zapada azijskim nacijama, u kojem bi posređovala OUN.

To bi trebalo da bude pomoći preko OUN azijskim državama. Zašto baš njima? Zato što zbog čitavog niza razloga, država ima kod današnjih azijskih nacija da podnese glavni teret izgradnje.

Još jednom da ukažemo na izlaganja u VII glavi, strana 219 i sledeće, u kojoj je bilo objašnjeno da će i

zašto će put Azije biti drukčiji od puta Evrope, kao i da će težište u Aziji biti u početku na povećavanju produktivnosti rada u poljoprivredi.

Za razliku od Evrope u doba Maršalovog (*Marshall*) plana u Aziji nije reč o nekoj obnovi privrede već o njenoj novoj izgradnji a u toj izgradnji koja treba da se sprovodi ubrzanim tempom, rukovodeću ulogi ima država, dok se privatni azijski preduzetnici nalaze tek na drugom mestu. To pokazuju vrlo jasno petogodišnji planovi demokratske Indije.

Na šemi smo predvideli budućnost industrijskog razvoja Azije do 70-tih godina ovog veka.

U Aziji će se u tom periodu boriti međusobno *kineski* i *indijski* pravac. Od vanrednog je interesa za zapadni svet da u Aziji pobedi indijski, demokratski pravac.

Zapad može potpomagati Indijce neposredno, time što bi doprineo da Indija sproveđe svoju izgradnju *demokratskim* petogodišnjim planovima.

Zapad može da vodi i politiku slabljenja rusko-kineskog saveza, s tim da ga na kraju i sruši.

Postoji niz pitanja u kojima se kineski interesi ne poklapaju sa interesima Sovjetskog Saveza. Dosad je američka politika vezivala Kineze za Sovjetski Savez mnogo više nego što bi bilo potrebno za očuvanje samih kineskih interesova. Dosad su se Kinezi u sprovođenju svojih petogodišnjih planova oslanjali samo na Ruse, pošto sa druge strane nisu dobijali nikakvu pomoć.

Narednih godina, kada će ruska dominacija*) u istočnoj Evropi postojati sve labavija, trebalo bi da Amerika i ceo Zapad podrže svaki korak Kine na putu veće nezavisnosti, bez obzira na njen unutrašnji režim. A kakav će u tom slučaju biti put potpuno nezavisne Kine — to danas niko ne može da predvidi.

Jedno treba da nam bude jasno: još postoje navike da azijske sile, kao i u prošlosti, posmatramo kao poluzavisne. Međutim, one će ubuduće postajati sve samostalnije države čiji će značaj u istoriji sveta sve više rasti.

*) U originalu *Empire*. — Prim. red.

To su države koje sve više određuju sopstvenu budućnost, Kinezi budućnost Kine, a Indijci Indije. Pa i više od toga: za dalju sudbinu Kine, biće sve značajnije to što se dešava u susednoj Indiji i obratno — za Indiju, što se dešava u Kini.

Uticaj Amerike i Sovjetskog Saveza sve će više slabiti u odnosu na neposredne i posredne međusobne uticaje azijskih nacija.

Ali sve je to još dosta *daleka budućnost*.

U neposrednoj budućnosti predstoji zadatak da se azijske nacije potpomognu u prvim koracima njihove velike privredne izgradnje i u likvidiranju siromaštva u Aziji.

Siromaštvo u Aziji zaista je veliko i razlika između životnog standarda Azije i standarda Evrope i Amerike vanredno je velika, a u poslednje vreme čak se i povećala.⁸⁵⁾

Cilj je, dakle, tačno određen. Azijskim nacijama treba pomoći i stvoriti uslove da se zaostajanje u životnom standardu od zapadnog sveta ne povećava, da ostane bar nepromenjeno dok dočnije ne počne da se smanjuje.

Bilo bi smešno pretpostaviti da će se siromaštvo u Aziji likvidirati već u doglednom vremenu, ali je potpuno realno tražiti da se učine prvi koraci u tom pravcu.

Amerika će na svojoj teritoriji likvidirati siromaštvo u toku sledećih 10 do 20 godina. To će ona moći da postigne samo ako se ta njena akcija poklopi sa prvim koracima azijskih nacija na istom takvom putu.

Amerika i zapadni svet moraju više nego ikad biti svesni da se naša druga industrijska revolucija u istoriji sveta poklapa sa velikim revolucionarnim procesima koji danas potresaju i menjaju celu Aziju.

Naša izlaganja o istorijskim okvirima druge industrijske revolucije u svetu i o neposrednim zadacima u Aziji izneta su pod pretpostavkom da neće biti trećeg svetskog rata. Treba još dodati da se može povećati verovatnoća da čovečanstvo ostane pošteđeno trećeg svetskog rata ako Zapad ispunji svoje neposredne zadatke u Aziji.

Ako se održi mir, u toku sledećih decenija će se povećati produktivnost rada u celom svetu, mada sa veoma različitim polaznim osnova. To važi i za Zapad, i za Sovjetski Savez i za azijske nacije.

Zapad je danas u produktivnosti rada na prvom mestu. Tu dalje povećavanje produktivnosti rada počinje da prouzrokuje nove, rešavajuće posledice za čitav život. I još više, postoji mogućnost da se idućih decenija, kao posledica daljeg povećavanja produktivnosti rada, učvrste nove forme koje će preinačiti odnose ljudi prema radu.

To je problem čiji se uticaj ne može sagledati.

Taj ćemo problem ukratko izneti u epilogu.

E P I L O G

ZAHTEV: HUMANIZOVANJE RADA

U prethodnim glavama predviđene su izvesne posledice koje će današnja industrijska revolucija ispoljiti na istorijski razvoj sveta. Pri tome je za zapadni svet predviđeno da će u doba automatizacije produktivnost rada i ukupna proizvodnja rasti bar kao u poslednjim decenijama pre II svetskog rata. Ta pretpostavka nema ničeg utopističkog. Nema nikakvih znakova koji bi nagoveštavali da će se u bliskoj budućnosti smanjiti porast produktivnosti rada. Naprotiv, ako društveni organi donekle reše socijalne probleme automatizacije, treba pre očekivati povećanje porasta produktivnosti ljudskog rada, kao što se to danas već počelo ispoljavati u automatizovanom sektoru.

A da bismo bili potpuno sigurni na daljem putu, uzeли smo za dalje analiziranje budućnosti da će porast produktivnosti rada biti isti kao u prošlim decenijama. Na osnovu te pretpostavke, u 70-tim godinama, tj. do početka četvrte četvrtine XX veka, udvostručiće se i inače velika proizvodnja u SAD, a isto tako i u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. Prirodno je što će novo udvostručavanje imati za posledicu nove velike promene u socijalističkoj strukturi i da će se društveni organi naći pred zadatkom da obezbede prođu za tu udvostručenu proizvodnju. Ako ne nastupe neke bitne promene u prihodima i radnom vremenu, tako jako povećana produktivnost rada imaće za posledicu isto tako veliku krizu.

Međutim, društveni organi mogu da na dva područja sprovedu izmene koje će omogućiti da se održi korak sa rastućom produktivnošću rada. Jedna od tih promena odnosi se na porast životnog standarda, a druga na skraćivanje radnog vremena.

Američki razvoj je na tim područjima bio stalniji od razvoja Velike Britanije i zapadne Evrope, pošto ga dva svetska rata nisu u većoj meri remetila.

U prvoj polovini XX stoljeća razvoj životnog standarda u SAD prekinula je samo svetska privredna kriza, inače se on u znatnoj meri stalno peo još pre druge industrijske revolucije a, s druge strane, i radno vreme se stalno smanjivalo. Stoga Amerika ulazi u sledeći period sa takvim životnim standardom, da se pretežni deo njenih zaposlenih radnika i službenika nalazi na nivou srednjih slojeva, a prosečno radno vreme iznosi 40 časova.

Amerika pokazuje time Evropi budući put. Ona je na ovom polju socioološki barometar Evrope. Zato se može u glavnim ertama prihvatići da će zapadna Evropa, pod uticajem druge industrijske revolucije postići nešto docnije iste ciljeve kao i SAD.

A koji je sledeći cilj SAD? To smo već izneli u analizi u VIII glavi. Ako vojna revolucija ne samo stvori preduslove za postizanje mira nego ga i obezbedi, cilj SAD do početka četvrte četvrtine XX stoljeća biće dalji porast životnog standarda za sve, s tim što će taj uspon pratiti i likvidacija siromaštva ne samo za pretežnu većinu nego za ceo narod sa izuzecima koji se mogu zanemariti, a sem toga, nastaje i novo skraćivanje radnog vremena sa 5-dnevne na 4-dnevnu radnu nedelju.

Taj cilj možda će se postići već u 70-tim godinama ovog veka. Ali svakako se nećemo vezati za neku određenu godinu ili za nekih određenih pet godina, i to iz sledećih razloga: potpuno je prirodno što se naša čitava analiza budućnosti zasniva na pretpostavci da neće biti III svetskog rata. Ali čak i ako se mir sačuva, istorijske suprotnosti u svetu mogu eventualno prinuditi velike sile da za vojne potrebe troše veći procenat svoje celokupne proizvodnje i citavog nacionalnog dohotka.

Ukazali smo na to da Rusi troše verovatno 20% svoje proizvodnje na vojne potrebe, a Amerika samo oko 12%. Ako američki vojni izdaci ostanu i dalje toliki ili se smanje, naše pretpostavke važiće već za 70. godine ovog veka. Ako, međutim, spoljnopolitičke suprotnosti počnu da rastu, a američki vojni izdaci da se povećavaju ne samo apsolutno već i kao udeo u nacionalnom dohotku, vojne potrebe mogu tada da angažuju znatan deo povećanja produktivnosti rada i taj deo, naravno, ne može više služiti za podizanje životnog standarda ili za skraćivanje radnog vremena, pa će se izmeniti i sve pretpostavke o vremenu.

Ukratko rečeno, naša analiza pretpostavlja da neće izbiti III svetski rat i da se udeo vojnih izdataka u nacionalnom dohotku neće povećavati. Ako se privremeno i poveća, a ne dođe do rata, nastaviće se tendencije koje smo opisali, mada će biti potrebno nešto više vremena.

Stoga će se u toku treće četvrtine našeg veka, a možda i nešto docnije, u zapadnom svetu i SAD ostvariti društveni sistem u kojem pri 4-dnevnoj radnoj nedelji neće biti više siromašnih nego samo još ljudi srednjih slojeva, i u zapadnoj Evropi će postojati niz društvenih organa na putu ka istom cilju — koji će se i tu ostvariti u kraćem ili dužem vremenu.

Ljudi u takvom društvu neće se više brinuti o siromštvu, a zbog povećavanja produktivnosti rada imaće 3 ili 2 slobodna dana u nedelji za ličnu razonodu. Na taj način će imati vremena da razmišljaju o sebi i svom radu.

Tada će u istoriji čovečanstva doći do prekretnice.

DEGRADIRANJE RADA

Već od pre 200 godina, a pre svega od prve industrijske revolucije, u zapadnom svetu sva su pregnuća upravljena u pravcu podizanja produktivnosti rada.

Covek je pri tom bio zapostavljen. Zbog povećane potrebe rada on je sve više degradiran. Samo se izuzetno osećao intimno vezanim za rad, prihvatao ga i bio radostan kad radi.

Čovek je postao pribor uz mašinu i radio je zato što je morao da bi održao goli život.

Pripadnici buržoazije i socijalisti svih vrsta uvek su naglašavali ovo degradiranje rada i radnih ljudi. Tako je Adam Smit (Smith)⁸⁶⁾ pisao o posledicama podele rada u manufakturnom periodu, dakle u periodu još pre prve industrijske revolucije: »Čovek čiji je ceo život ispunjen izvođenjem malog broja prostih pokreta rukom, čiji su rezultati uvek ili gotovo uvek isti, nema uopštene mogućnosti da razvije svoju inteligenciju ili svoje sposobnosti za pronaalaženje sredstava radi uklanjanja teškoća s puta, jer se ove nikad ne pojavljuju. Stoga njemu ta delatnost prelazi u običaj i takav čovek postaje, uopšte uzev, toliko ograničen koliko ljudsko biće samo može da bude.«

Sismondi⁸⁷⁾ kaže o podeli rada: »Čovek je ovom podelom isto toliko mnogo izgubio na inteligenciji, telesnoj snazi, zdravlju i radosti koliko je dobio u mogućnosti da proizvodi bogatstva.«

Tu je već jasno izražena misao da se povećanje produktivnosti rada kretalo paralelno, a moglo se kretati paralelno sa gubitkom inteligencije i radosti radnih ljudi.

Posledice koje podela rada prouzrokuje na ljudima naročito je oštro kritikovao Prudon, i to na mnogim mestima u svojim delima. Tako, na primer, on⁸⁸⁾ kaže: »Posto se rad u interesu proizvodnje delio i ponovo delio do beskonačnosti, od svakog takvog delića stvara se objekat za neko posebno zanimanje od kojeg radnici, na njega privikli i od njega zaglupljeni, više nisu mogli da se otrgnu...«

Ali se uskoro mogla zapaziti monotonija tog rada sa svom svojom odvratnošću i radnik je postao svestan svog degradiranja. On sebi govori da je točkić u privredi i polako ga obuzima očajanje. Njegov razum gubi ravnotežu jer mu nedostaje pozitivna nauka. Njegovo srce propada i čovek završava u utopističkim sanjarenjima, glupostima misticizma i u jalovim gnevnim ispadima nemoći.«

Prudon dakle tu ubedljivo ističe degradiranje kojeg radnik u monotoniji svoga posla postaje svestan. Tu činjenicu, da je rad za radnika postao bezvredan, ističu Marks

i Engels stalno u svim svojim delima. Tako je, na primer, pisalo pre više od 100 godina u Komunističkom manifestu: »Rad proletera izgubio je rasprostiranjem strojeva i podeлом rada svaki samostalni karakter, a s time i svaku draž za radnika. On postaje prost dodatak stroju, od koga se traži samo pokret ruke koji je najjednostavniji, najjednoličniji i koji se najlakše nauči.«*)

Od Adama Smita do Karla Marks-a izražavana je sve novim formulacijama misao da dalji razvoj tehnike i povećavanje produktivnosti prati oduzimanje vrednosti radu, a s tim u vezi i degradiranje radnika, čoveka koji radi.

Imajmo na umu da se to degradiranje nije pojavilo tek sa prvom industrijskom revolucijom, nego još ranije — u manufaktturnom periodu. Podsetimo se i na to da se ovo degradiranje radnika i njegovog rada nije završilo pre otprilike 100 godina, u doba kada su Marks i Engels pisali Komunistički manifest. To se degradiranje, naprotiv, stalno produžavalo između prve i druge industrijske revolucije, a nastaviće se i u naše vreme druge industrijske revolucije, ako ne bude kompenzirano i prevaziđeno suprotnim tendencijama.

Da navedemo iz vremena masovne proizvodnje i tekuće trake, mnogo godina posle Marksove smrti, dva dokaza čiju specifičnu karakterističnost nije potrebno podvlačiti: »Kad je Tejlor (*Taylor*) u Midvejl Stilu (*Midvale Steel*) vršio svoje prve opite za racionalisanje na mašinama alatljikama, ljutio ga je ponekad pitanjima jedan od mehaničara opitne grupe, neki Šartl (*Shartle*).«

Jednog dana je Tejlor razdražen kazao: »Vi uopšte ne treba da mislite. Drugi ljudi su plaćeni da misle.«⁸⁹⁾

Ovo isključivanje »razmišljanja« pri radu naročito su daleko sproveli Ford i njegov sistem rada na tekućoj traci.

Georg Fridman (*Georges Friedmann*)⁹⁰⁾ daje o tome sledeće podatke: »Zvanje kalupara je prvobitno bilo visokokvalifikovano, a . . . danas se nalazi u naročito kritičnoj situaciji. Ford je imao za ovakve izmene naročit smisao i

*) K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, prevod, Kultura, Beograd, 1948, str. 30. — Prim. red.

on je to stanje utvrdio još u godinama između dva svetska rata.

Kada je 1910. godine u njegovim halama u Detroitu počeo serijski da se izrađuje čuveni model »T«, radovi u livnici cilindara obavljali su se rukom i zahtevali su znatan procenat kvalifikovanih kalupara.

Posle uvođenja mašina za izradu kalupa 1924. godine, u istom odeljenju je još samo 5% izučenih kalupara i livača. Ostalih 95% su bili pomoćni radnici ili, tačnije rečeno, radnici koji su specijalizirani za jednu jedinu operaciju koju može i najgluplji čovek da nauči za 2 dana.

Uostalom Ford,⁹¹⁾ pionir proizvodnje na tekućoj traci i masovne proizvodnje, čestita sebi što je tehnički napredak isterao ljudsku veština iz rada.«

Degradiranje ljudi kroz rad od perioda manufakture do Forda ima prema tome svoju istoriju dugu preko 200 godina.

Pri tome, prirodno, ne treba tvrditi da je u doba pre početka moderne industrije većina ljudi bila intimno povezana sa svojim radom. Ona to nije bila ni u srednjem, a ni u starom veku u kojem je većina ljudi bila roblje.

Međutim, ljudski lik su u ranijim epohama stvarali oni koji su još bili vezani za svoj rad i osećali se za njega odgovornim. Oni su tom liku dali i karakterističnu crtu.

To je važilo za ranije epohe ali više ne važi za naše doba masovne proizvodnje.

U njoj ljudski lik sve više stvaraju oni čiji je rad degradiran i sve manje pokazuje ljudske crte.

Ova dehumanizacija rada razvila se naročito posle prve industrijske revolucije, dakle u doba kad je kapitalistički način proizvodnje sve više osvajao teren i kad je na Zapadu prvo postao pretežni, a zatim gotovo isključivi način proizvodnje.

Kada su socijalisti poveli borbu protiv kapitalizma zadovoljavali su se time što su odgovornost tovarili na leđa kapitalizma i izjavljivali da će posle pobede socijalizma nastupiti bitan preokret — ali nisu konkretno ukazali kako bi trebalo da se taj preokret u detaljima sprovede.

Marksova analiza pati i od sledećih grešaka: on je nagašavao više od drugih socijalista da je kapitalizam u odnosu na prošli način proizvodnje, feudalizam, bio napredan i da je on razvio proizvodne snage. Ali je Marks pretpostavljaо da ove napredne crte kapitalizma važe samo za određenu i ograničenu epohu i da razvoj proizvodnih snaga i napredak kapitalističkog društva idu ruku pod ruku sa oduzimanjem njihovih plodova, koje vrši sve manji sloj ljudi. Stoga je smatrao da razvoj proizvodnih snaga prati polarizovanje društva, kao i zaoštravanje kriza i klasnih borbi, da taj razvoj zato nužno vodi ka tački na kojoj se proizvodne snage neće moći više da razvijaju u okviru kapitalističkog načina proizvodnje i da će na toj tački socijalistički način proizvodnje smeniti kapitalistički.

Za Karla Marks-a su prema tome isli ruku pod ruku nesposobnost kapitalističkog načina proizvodnje da proizvodne snage i nadalje razvija i degradiranje rada, a socijalizam je, prema njemu, imao da reši oba ova pitanja.

Međutim, kao što smo izneli, u toku poslednjeg stoljeća u praksi je došlo do takvog razvoja proizvodnih snaga do kakvog nikad ranije nije dolazilo. Dalji razvoj proizvodnih snaga stvarno nije uopšte zaustavljen i stoga idemo u drugu polovinu našega stoljeća sa daljim porastom produktivnosti rada.

U stvari, pojavljuje se problem kako pri tom daljem porastu produktivnosti rada može da se postavi pitanje i pronađe neki način da se ljudi opet intimnije povežu sa svojim radom?

Pred tim će se pitanjem već u doglednom vremenu naći na prvom mestu *zapadni svet*, jer će on — i najpre *samo* on — posle nekoliko decenija verovatno rešiti pitanje koje je u proteklim milenijumima ljudske istorije izgledalo nerešivo. On će tada likvidirati siromaštvo za sve i to ne preteranim radom, nego sa prosečno 2 do 3 slobodna dana u nedelji.

On je to uspeo da uradi — da još jednom podvučemo — suprotno od pretpostavki Karla Marks-a i mnogih socijalista ne u okviru socijalističkog načina proizvodnje već

u Americi i zapadnoj Evropi u okviru duboko preobraženog kapitalističkog načina proizvodnje, (vidi i VII glavu strana 188 i sledeće) u kojem se industrija najvećim delom nalazi još u privatnim rukama i nije podruštvljena.

Taj kapitalistički način proizvodnje koji se pred našim očima stalno preobražava rešava sada prastari problem: likvidiranje siromaštva.

Pojedini društveni poreci zapadnog sveta su na putu ka ovom cilju napredovali različito — ali se on ipak nalazi svima njima na dohvatu.

A na 200-godišnjem putu ka ovom cilju ipak se nije izmenila suština rada u makar i približno takvoj meri kao što je raslo blagostanje masa i kao što se širio broj onih sa standardom srednjih slojeva. Nije bilo takvog razvoja da bi se radnici koji su se sada prema svom životnom standardu podigli na nivo srednjih slojeva, sa svojim radom povezali više no njihovi očevi i preci koji su živeli kao siromašni proleteri. Naprotiv, ruku pod ruku sa povećanjem produktivnosti rada i stalnim procentualnim porastom broja radnika koji postižu nivo srednjih slojeva isao je proces degradiranja rada, proces njegovog dehumanizovanja, isao je i ide proces da čovek ima sve manje veze sa svojim radom i da rad više ne razvija njegove ljudske kvalitete.

Ovaj je proces važio i važi za SAD i za Veliku Britaniju i zapadnu Evropu.

On važi kako za industriju u rukama privatnih kapitalista tako, na primer, i za industriju koju je prva britanska radnička laburistička vlada nacionalizovala.

Fransis Vilijems (*Fransis Williams*)⁹²⁾ s pravom piše: »Još ozbiljnija od organizacijskih teškoća koje će se savladati tokom prakse, je činjenica što se u svim nacionalizovanim preduzećima jedva pojavio neki znak za to da se nacionalizacijom izmenilo držanje radnika tako radikalno kao što se očekivalo, kao i činjenica što se kod njih nije probudilo ni saznanje da su ortaci državnih preduzeća ... Ako je radnik socijalista, on može shvatiti da će kao državljanin imati koristi ako se planskom privredom zameni

neplanska. Ali kao radnik on nije svestan korenite promene svog položaja... Jedva da postoji nešto što bi moglo da uveri milione prostih radnika po fabrikama, rudnicima, radionicama i biroima u to da oni sada imaju u preduzećima veći udio nego ranije. Problem je u tome da se od socijalizma stvori nešto više od samog privrednog plana. Uspeh engleskog oblika socijalizma zavisi umnogome od toga da se na ovo pitanje nađe neki odgovor.

Ova izlaganja Fransisa Vilijemsa su za naša razmatranja značajna zato što pokazuju da nacionalizacija velikih industrijskih grana *sama po sebi* nije dovoljna da bi se naš problem približio rešenju.

Radnici u nacionalizovanoj industriji u Velikoj Britaniji nisu se posle njenog nacionalizovanja osećali intimnije povezani sa svojim radom nego pre nacionalizovanja. To ne isključuje da se na putu podruštveljenja važnijih industrijskih preduzeća neće moći da otklone neke prepreke koje se suprotstavljaju intimnjem povezivanju radnika sa njihovim radom. Ali *samo* podruštvljenje nije dovoljno.

To se pokazalo u Velikoj Britaniji na njenim bogatim demokratskim institucijama u periodu u kojem je prva radnička vlada znatno podigla životni standard engleskog radnika.

To prirodno važi i za Sovjetski Savez. Tu je nacionalizovanje proizvodnih sredstava bilo povezano sa tako pojačanom eksplotacijom da je već bilo isključeno svako tešnje povezivanje radnih ljudi sa njihovim radom.

S obzirom na činjenicu što je u naše doba masovne proizvodnje čovek u međunarodnim razmerama sve više otuđivan od svog rada, proširilo se izvesno shvatanje da se u tome ništa više ne može izmeniti.

Više ne možemo da negiramo rad tehnike, ne možemo više da se vratimo u doba iza prve industrijske revolucije ili čak iza nekadašnjeg perioda manufakturne proizvodnje.

Nekadanji ručni rad je likvidiran i više se ne može i neće povratiti.

U savremenom pogonu čovek koji radi nije više ljudski povezan sa svojim radom. To je cena koju čovečanstvo ima da plati zato što je ista ta tehnika koja ovu intimnu povezanost čoveka sa njegovim radom razara, na drugoj strani toliko podigla produktivnost rada.

Čovek ima sve manje posla sa svojim radom ali se, s druge strane, podigao do srednjih slojeva i uskoro će imati 3 slobodna dana u nedelji.

Ako je čovek u radu izgubio svoje ljudsko biće — treba opet da ga povrati u svom slobodnom vremenu. Ako sam rad ne zahteva više njegove ljudske kvalitete i ako više ne može da zadovolji njegove ljudske potrebe i stremljenja, čovek treba da se regeneriše u slobodnim danima...

Teza koju treba da zastupam dijamentralno je suprotna sa ovim shvatanjima.

Ako se odnos čoveka prema njegovom radu sve više podriva i ako se to nepostojanje povezanosti prima kao nešto neumitno, nešto protiv čega se ne može boriti, i slobodno vreme biće sve više zatrovano i pretiče opasnost da ono izgubi svoja regenerativna svojstva.

Postoje veoma duboki i bliski funkcionalni odnosi između rada i slobodnog vremena. Nije slučajno što je masovna proizvodnja često išla i ide ruku pod ruku sa svojom dehumanizacijom ljudskog rada i što se nivo zanimanja u slobodnom vremenu, a time jednovremeno i celokupni kulturni nivo, spustio tako nisko.

Slobodno vreme *samo po sebi* nije više u stanju da u naše doba opet uspostavi ljudske vrednosti ako se one degradiranjem rada sve više gube. Slobodno vreme može da pomogne ako se degradiranje rada jednovremeno suzbija i u radnom procesu.

A za to postoje velike mogućnosti.

NOVI ZAHTEVI TEHNICI

Tehnika od pre 200 godina, od manufakturnog načina proizvodnje pa sve do naše druge industrijske revolucije, nalazila u određenom kordinatnom sistemu i pod odre-

denim zahtevom: društvo je zahtevalo od nje da podigne produktivnost rada, a tehnika je prihvatile taj zahtev i ispunjavala ga. Tako je za tih 200 godina u gotovo kontinuelnom procesu podizana produktivnost ljudskog rada dok najzad nije dostignut, odnosno biće u doglednom vremenu dostignut nivo na kojem će se većina stanovništva u zapadnom svetu sastojati od srednjih slojeva.

Baš zato što je taj nivo dostignut, mogućno je da društvo zapadnog sveta sada postavi tehnički nove zahteve i da je uklopi u nov koordinatni sistem. To društvo može sada zahtevati od tehnike da, održavajući postignuti stepen produktivnosti ili nešto usporeniji dalji razvoj, sve više obraća pažnju na radne ljudi i njihov ritam rada i da se usmeri na to da čoveka, odnosno grupe ljudi, opet jače priveže za rad.

Ovo je tehnički izvodljivo i od tehnike ne treba očekivati značajnije protivljenje, pošto je ona u ovim ljudskim pitanjima neutralna. Ona je izvršni organ i radi ono što joj društvo naredi. To je tehnika činila u manufakturnom periodu, to ona radi u drugoj industrijskoj revoluciji, a radiće i dalje.

Postavlja se pitanje, zašto društvo treba da tehnički odjednom postavlja nove zahteve?

To je potrebno jer će se čovečanstvo posle likvidiranja siromaštva nalaziti pred novom prekretnicom i novim zadatacima.

Postavljanje novih zahteva, uostalom, ne mora odmah da usledi. Likvidiranje siromaštva nije neki iznenadni potез koji bi se učinio jednim zamahom, već je to proces u kojem se nalazimo, koji je počeo pre dosta vremena i koji se u sledećoj četvrtini stopeća u zapadnom svetu približava svom sigurnom završetku.

Ukoliko se ovaj proces više bliži svom kraju utoliko se može glasnije postavljati pitanje: treba li da tehnika i posle likvidiranja siromštva i posle postizanja 4-dnevne radne nedelje i nadalje zna samo za *jedan* zahtev i za *jedan* koordinatni sistem: za dalje podizanje produktivnosti rada da bi se životni standard podigao i iznad života sred-

njih slojeva, da bi se od 4-dnevne radne nedelje došlo do nedelje od 3 1/2 radna dana?

Ili da tehnika uz taj zadatak, odnosno eventualno umesto njega, dobije i druge zadatke?

Nije li potrebno da zapadni svet, pošto potpuno podmiri sve elementarne potrebe sa skraćnom radnom nedeljom, sve više usmerava dalja stremljenja ka tome da rad i radni proces dobiju ponovo pun smisao za radnog čoveka?

Baš zato što je tehnika postigla takav stepen na kojem su široko podmirene elementarne potrebe ne nekog ograničenog sloja ljudi nego celokupnog naroda, moguće je i potrebno da dođe vreme kada će društvo postavljati tehniči nove zahteve, naime kada će se tehnika u nailazećoj epohi sve više uklapati u nov koordinatni sistem kako bi se u doba masovne proizvodnje, koje će jednovremeno postati i doba automatizacije, čovek opet snažnije povezao sa svojim radom.

DRŽAVA, OLIGOPOLI I NOVA TEHNIKA

Rekli smo da društvo treba da postavi tehniči nove zadatke i nove zahteve.

Ostaje pitanje: *koje* društvo?

To nije kapitalizam iz doba Adama Smita kad je bilo sasvim razumljivo što je preduzetnik istovremeno kapitalist. To nije ni kapitalizam iz doba Karla Marks-a, nego, jako izmenjen kapitalizam »korperit kemjuniti«, oligopola i sindikata (vidi VII glavu, stranu 193 i sledeće) u kojem će siromaštvo biti likvidirano, a 4-dnevna radna nedelja postati stvarnost.

Da li će taj kapitalizam postavljati tehniči nove zahteve?

Ako još jednom proanaliziramo dosadašnji razvoj, viđemo da je tehnički napredak nastao na bazi konkuren-cije. Preduzetnici u doba Adama Smita, ali i u naše doba oligopola, podigli su produktivnost rada i sprovodili u svojim pogonima nova tehnička dostignuća zato što je to ra-

dio i konkurent i zato što je pretila opasnost da će ih inače konkurenti upropastiti. Povećavanje produktivnosti rada pojavljivalo se kao krajnji efekat, a isto tako i povećavanje životnog standarda koje se postepeno širilo na sve slojeve.

Preduzetnici nisu stalno revolucionisali tehnički proces radi povećavanja životnog standarda, već da ne bi sami propali.

Bez tog konkurentskog procesa naš 200-godišnji razvoj tehnike ne može se ni zamisliti. On je važio u periodu preduzetnika koji su bili istovremeno i kapitalisti i uglavnom su ulagali sopstveni kapital u svoja preduzeća. To važi i za današnje oligopole u kojima menadžeri posluju sa stranim kapitalom — mada u jako modifikovanom obliku.

Ako prepostavimo da će, u epohi u kojoj će siromaštvo biti likvidirano i u kojoj će postojati 4-dnevna radna nedelja, oligopoli imati u rukama i upravljati pretežnim delom industrijske proizvodnje, postavlja se pitanje da li će, pri takvim imovinskim i konkurentskim prilikama, tehničci moći da postavljaju novi zahtevi. Neće li pretiti opasnost da, će ako u određenim granama industrije pojedini oligopoli to prihvate i svoju pažnju usmere na snažnije povezivanje ljudi sa njihovim radom, dok bi se drugi koncentrisali *samo* na povećavanje produktivnosti rada, oni prvi oligopoli, zbog konkurenциje drugih, propasti i da će stoga propasti i pokušaji da se tehničkim procesima i njihovom revolucionisanju da nova sadržina?

Neosporno je da takva opasnost postoji.

Nije sigurno da će ova opasnost biti u kapitalističkom načinu proizvodnje potpuno otklonjena, ali mogućnosti ipak postoje.

Za naše razmatranje je bitno to što danas u zapadnim društvenim sistemima postoji veći proizvodni sektor u kojem se zakonitost koncentracije može smatrati veoma uslovnom, ukoliko te zakonitosti uopšte ima. To je vojni sektor.

Tu društvo stalno postavlja tehničci nove zahteve, ali se pri tom ne traži, kao što je inače slučaj u industriji, samo povećavanje produktivnosti rada ili pojeftinjavanje pro-

izvodnje, već, na primer, da se povećaju brzina i radijus dejstva aviona, bez obzira na troškove. U ovim se zahtevima traži da se proizvedu rakete sa prekoceanskim doometom i sa povećanom tačnošću pogađanja.

Svakako da troškovi igraju izvesnu ulogu kada se vojne porudžbine povere privatnim firmama. Ali u celini ti troškovi nisu presudan faktor. Značajnija je njihova vojnička vrednost u takmičenju sa određenim protivnikom, Sovjetskim Savezom. U tom vojnem sektoru je, dakle, društvo suštinski modifikovalo zakonitosti konkurenциje. Ako na tom području neke firme međusobno konkurišu, neće odlučivati samo cena, već je bitnije da se ostvare izvesni vojnotehnički zahtevi. A njih određuje danas naše društvo.

Ono postavlja cilj, a pojedine korporacije i oligopoli samo su izvršni organi.

Neosporno je da će nekad nastati slična situacija i na drugim, nevojnim sektorima. Izvesni tehnički procesi koji su od neposredne koristi ljudima u njihovom radu, moći će se ostvariti, na primer, u nekoj određenoj industrijskoj grani. Ako te procese sproveđe jedan ili više oligopola, društvo će moći da prinudi i otsale oligopole da ih primene kako se ne bi nanosila šteta onim oligopolima koji bi ih prvi uveli.

Sve je to moguće.

Ali se ne sme prečutati da je potrebna velika elastičnost države, društva, korporacija i oligopola kako bi se tehniči mogli kasnije postavljati novi zahtevi i to u kapitalističkom društvu koje će se još više preobražavati.

NAKNADNO OBRAZOVANJE

Da ponovo podvučemo, u centru pažnje treba, pored povećavanja produktivnosti, da stalno stoji i traženje metoda kojima bi se radni ljudi mogli jače i intimnije nego dosad povezivati sa svojim radom.

Ako se ovaj problem razmotri svestrano i celovito, dolazi se do osnovnih zaključaka za čitav naš sistem školovanja i obrazovanja.

Kakva je danas situacija?

Postoji školski sistem u kojem se pretežna većina naroda školuje 8 godina, a tada treba doneti odluku o životnom pozivu.

Pri tom odlučivanju važnu ulogu imaju mnogi različiti faktori, ali mnogo mladića možda i većina njih, nema nikakvu predstavu o tome kakav je poziv za koji se neko odlučio i koji bi drugi pozivi mogli doći u obzir.

To će mu biti jasno, ako mu se uopšte ikad to desi, tek docnije u životu.

Ali ako mu to postane jasno i ako je spreman da svoj poziv promeni, možda će biti prekasno, jer nov poziv zahteva novo obrazovanje, a odakle novac i vreme za to?

Činjenica što izvestan broj naročito energičnih, a često i naročito obdarenih i kvalifikovanih ljudi menja kasnije poziv i u stanju je da ga promeni ne sme da nas dovede u zabludu da većina koja možda takođe želi da ga promeni, nije u mogućnosti da tu želju ostvari.

Toj većini treba prokrčiti put i stvoriti mogućnosti ako želi da se sposobi za kakav nov poziv i u kasnijim godinama života, a ne samo u dečačko i mladičko doba.

Ukoliko je centralno pitanje našeg programa da se ljudi opet jače povežu sa radom, biće svakako u interesu sprovođenja takvog programa ako im se omogući da izaberu poziv koji im po njihovom mišljenju naročito odgovara i ako docnije mogu da taj svoj izbor izmene. Ali kako većini ljudi na Zapadu pružiti mogućnost ponovnog izbora poziva u doba kad imaju više iskustava, kad se i sami bolje poznaju i kad razna zanimanja sagledavaju istinitije realnije?

Da takav zahtev možda nije utopija?

Danas to još može da bude utopija, ali to neće biti u društvenom sistemu u kojem će ljudi, kao što smo pretpostavljali i pored likvidiranja siromaštva, raditi samo 4 dana u nedelji.

To treba dokazati.

Pretpostavimo da je u društvenim sistemima zapadnog sveta već uvedena 4-dnevna radna nedelja kao i 8-godišnje školovanje i to uz socijalnu politiku, prema kojoj se 65-godišnjaci, kad napuste proizvodni proces, izdržavaju na teret društva.

Ova 4-dnevna radna nedelja je za godine provedene u radnom odnosu prosečno radno vreme (kao što je to još danas u Americi 5-dnevna, a u Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi 5-dnevna do 6-dnevna radna nedelja). Ali to ne znači da svako radi samo 4 dana u nedelji. Svako može već sa 4-dnevnom radnom nedeljom da sebi obezbedi prihode i srednjih slojeva. Ali on može i duže da radi da bi, na primer, zadovoljio izvesne potrebe koje prevazilaze odgovarajuće prihode srednjih slojeva (na primer za duže odsustvo, duža putovanja itd.).

Ali on može duže da radi i zato da bi sebi stvorio mogućnosti za naknadno obrazovanje.

Razmotrimo to prvo na čisto računskoj i shematičkoj osnovi.

Čovek koji pri prosečnoj 4-dnevnoj radnoj nedelji radi 5 dana u nedelji, odradi za 4 godine takvog rada 1 godinu više. Stoga je on u mogućnosti da 1 godinu ne radi već da je iskoristi za novo školovanje. Ako on sa 5-dnevnom radnom nedeljom radi 2 godine imaće slobodnu polovicu godine, a pri takvom radu od 8 godina imaće pune 2 slobodne godine.

Na početku poslednje četvrtine našeg veka to više ne treba da bude utopija već ono što se može i ostvariti.

Kao što danas naše društvo ima školski sistem sa obaveznim školovanjem od 6. do 14. godine, ono može paralelno sa sve većim skraćivanjem radnog vremena da stvari i ustanove koje će pružati mogućnosti radnim ljudima *svih* slojeva da bilo kad u životu steknu novo, tj. drugo obrazovanje.

U vreme kad je prema našim pretpostavkama potrebna još samo 4-dnevna radna nedelja — radni ljudi mogu petodnevnim radom u nedelji da uštide potrebno vreme, odnosno novac za to naknadno obrazovanje.

Adam Smit je u svoje vreme, kada je upoznao i analizirao štetne posledice podele rada u periodu manufaktурне proizvodnje, zahtevao opštu školsku nastavu kako bi une-koliko suzbio te štetne posledice.

To obavezno opšte školovanje ostvareno je kasnije u Americi i Evropi, ali danas više ne zadovoljava.

Degradiranje rada se razvijalo od manufakturnog perioda do druge industrijske revolucije. Da bi se to danas suzbilo, od bitnog je značaja zahtev da društvo stvori odraslim osobama mogućnost za drugo obrazovanje.

Kad je i pošto je povećavanje produktivnosti rada stvorio sociološke mogućnosti, sprovođenje zahteva za drugim obrazovanjem je doduše još skopčano sa mnoštvom teškoća, ali nijedna od njih nije bila nesavladiva. Sprovođenje tog zahteva je dakle mogućno i ostvarljivo.

Radni čovek treba da bude u mogućnosti da izjavi: »U svojoj roditeljskoj kući, pod određenim utiscima i kao još nezreo čovek, odlučio sam se za izvestan poziv, ali ni sam više vezan čitavog života za tu odluku iz svoje mladosti. Kao zreo čovek mogu se naknadno školovati i pokušati da predem na novo zanimanje. Bez nekog preteranog naprezanja mogu petodnevnim radom u nedelji da zaram novac, odnosno stvorim mogućnost da u toku drugog školovanja ovladam novom kvalifikacijom, a društvo je sa svoje strane obavezno da stvori ustanove i škole za takvo obrazovanje.«

Kao što je država opštim osnovnim školama stvorila školski sistem za sve, ali bez prisiljavanja pojedinaca da ih završavaju, tako isto može u drugoj polovini našeg stoteća stvoriti ustanove za drugo obrazovanje odraslih sa osnovnim ciljem da svaki radni čovek može naći društvenu instituciju koja će mu omogućiti da pogrešne odluke iz svoje mladosti popravi u odraslim godinama.

Mnogi su ljudi odabrali pogrešan životni pravac na prvom radnom mestu.

Vredi preduzeti sve da se stvore mogućnosti za ispravljanje tog pogrešnog izbora, ukoliko treba postići stvaran uspeh u pravcu osnovnog cilja, naime, da se čovek jače poveže sa svojim radom.

Tim drugim obrazovanjem mogu se ispraviti greške za koje se ranije smatralo da se ne mogu otkloniti. Ovo drugo obrazovanje, naravno, ne treba ograničiti na ljudе koji žele da se kao odrasli osposobe za neki nov poziv.

To drugo obrazovanje, prirodno, mogu i tražiće i ljudi koji žele da se u svom pozivu dalje usavršavaju i postignu više kvalifikacije.

Već je prilikom analiziranja automatizacije ukazano da ona, s jedne strane, čini izlišnim mnoge dosad potrebne kvalifikacije, a sa druge, traži nove.

Dosad je odgovor našeg društva na ove nove zahteve kao posledica tehničke revolucije bio veoma često improvizovan. Sada treba sistematski stvarati nove ustanove za obrazovanje, namenjene za pružanje kvalifikacija ne mlađim godištima, nego baš odraslim ljudima.

Ovo prekvalifikovanje odraslih važi u naše industrijsko doba za sve slojeve društva, a ne samo za radnike i službenike.

Ono isto tako važi i za intelektualce.

Njihovo dosadašnje obrazovanje počinjalo je, uopšte uezv, posle završene osnovne škole i pre osnivanja porodice. Kod mnogih intelektualnih slojeva i poziva sklapali su se brakovi i obrazovale porodice posle završenih ispita, jednovremeno sa dobijanjem prvog radnog mesta. Njihovo je opšte obrazovanje okončavano uglavnom posle završenih ispita, tj. pre no što je intelektualac u svom pozivu prikupio odgovarajuća iskustva i pre no što je stekao sva iskustva povezana sa osnivanjem porodice.

Razumljivo je onda što se pri tom vremenski tačno određenom i završenom obrazovanju ne može sasvim izbeći niz slabosti i što te nedostatke ne mogu da izbegnu prosečni, nego samo naročito sposobni ljudi.

Slabosti potiču otuda što se nauka na pojedinim područjima stalno razvija, što se u toku studija doduše postiže opšte naučno obrazovanje, ali se docnije u samom pozivu u najboljem slučaju čita samo još literatura koja je neposredno i direktno u vezi sa specifičnostima toga poziva.

Slabosti potiču i otuda što omladinac ili devojka koji počinju da studiraju mogu doduše mnogo da »uče«, ali su često isuviše mlađi i sa pre malo sopstvenog iskustva u prostranom domenu ljudskih odnosa da bi ono što nauče mogli stvarno i usavršiti — u punom smislu te reči.

Ako lekari, učitelji, pravnici, tehničari i inžinjeri budu pobuđeni da, recimo 10 godina posle završnih ispita i početka rada u svojim pozivima, upotrebe punu godinu za dalje i nove studije, doživeće i sami u toku tih 10 godina bitne promene. U većini slučajeva oni su za to vreme već osnovali porodicu tj. stekli su sopstvena iskustva u sasvim novom domenu ljudskih doživljaja. Nadalje, stekli su iskustva u toku 10 godina profesionalne delatnosti i na svom polju rada. Za to vreme ni naučno istraživanje nije stajalo u mestu.

Stoga takva godina novih studija obuhvata ljude koji su u sebi razvili u toku tih 10 godina nove kvalitete i daje im dovoljno materijala na njihovom vlastitom polju rada. Ona može u njima da u izvesnom stepenu ojača moć razmišljanja, da im pruži podstrek za produbljivanje studija, a može im i pomoći da steknu šire obrazovanje kako bi se izbegla jednostranost specijalizacije.

Oni na taj način posle ove godine novih studija, kao odrasli ljudi, počinju nov period života.

Prirodno je što i intelektualci moraju da »zarade« ovu novu ili ove nove godine za studiranje isto kao i radnici i službenici. Ali oni mogu to relativno lako postići za 10 godina posle završnih ispita, ako se produktivnost rada prema našim pretpostavkama toliko podigne, da će se prosečno raditi samo 4 dana u nedelji, a oni budu radili po 5 ili 4 1/2 dana.

Društvo bi tada imalo zadatak da za njih, za razne slojeve intelektualaca, stvari takve ustanove koje će pružiti odraslima nove kvalifikacije ili dopunu ranijih.

Društvo bi tu eventualno moglo da pode i korak dalje. Degradiranje rada nije se ograničilo samo na radnike i službenike već je obuhvatilo sve slojeve, pa i intelektualce, a preti da će se i dalje razvijati ako ne bude suzbijano.

Stoga treba ozbiljno ispitati da li ta nova godina studiranja, 10 godina posle položenih završnih ispita, ne bi trebalo da bude zvanična i obavezna, da je ne može i ne sme izbeći nijedan intelektualac, mada bi se vodilo mnogo računa o individualnim razlikama.

Ta obavezna godina naročito bi morala da važi za učitelje jer baš oni treba da vaspitavaju generacije koje žive u doba druge industrijske revolucije i za čijeg se života postavlja veliki društveni zadatak da se ljudi opet jače povežu sa svojim radom.

Ne smemo izgubiti iz vida ozbiljne teškoće, vezane za taj zadatak.

Sigurno je da snažan porast produktivnosti rada stvara takve povoljne privredne preduslove i takve sociološke mogućnosti da bismo se tog zadatka morali energično prihvati.

Naknadno obrazovanje stvara mogućnosti da se poprave pogrešne odluke iz mladosti tako da ne budu teret celog života.

Ali u tom pogledu još stojimo na početku. Prepostavimo da je pretežna većina izabrala zanimanje za koje smatra da ima najviše sklonosti. Čak i u tom slučaju ostaje činjenica da je rad u toku 200-godišnje podele rada u društvenom sistemu zapadnog sveta izgubio mnogo od vrednosti i da je toliko degradiran, da u modernim industrijskim preduzećima radni ljudi obično nisu više zadovoljni svojim radom.

To je činjenica.

Ali ona se može izmeniti.

Protiv nje se može i treba boriti i, mada su pritom teškoće vanredno velike, ipak se već danas, tj. na početku druge industrijske revolucije, ocrtavaju izvesna područja na kojima sistematska borba može postepeno da dovede do nekih uspeha.

POTREBA ZA MENJANJEM RADNIH MESTA

U modernom pogonu postoji čitav niz većinom veoma monotonih radnih operacija koje se stalno ponavljaju, pa

ih radni ljudi moraju uvek iznova izvoditi. Stoga je razumljivo što se često zastupa gledište da je gotovo nemogućno u tim preduzećima tako organizovati da čovek bude njime zadovoljan, da u njemu uživa i da mu rad ponovo postaje sadržaj života.

Pa ipak, već danas je mogućan izvestan preobražaj, tj. čak i pre no što tehnika opet ne preinači radni proces.

Monotonost izvesnih radnih procesa i postupaka možda se ne može otkloniti, ali ipak nije potrebno da čovek stalno izvodi iste radne operacije. On može da radi na raznim mašinama kao i da na istoj mašini obavlja razne poslove. Današnje organizovanje može se postaviti tako široko da radni ljudi, pošto ga završe, mogu odgovoriti najraznovrsnijim dužnostima u modernim velikim preduzećima sa izvršenom podelom rada.

Tako Fridman (*Fridmann*)⁹³ navodi: » U najviše preduzeća postoje već po samoj prirodi posla veoma različiti radovi koji se mogu tako organizovati da se radnicima pruža izvesno zadovoljstvo time što im se menjaju radna mesta... U velikim Batinim fabrikama u Zlinu doduše nije postojalo neko stvarno organizovano menjanje radnih mesta između pojedinih radnih grupa, ali je bila organizovana radionica za obučavanje kroz koju su morali da prođu svi novozaposleni radnici. Oni su u njoj obavljali jednu za drugom sve radnje potrebne za izradu cipela. Ta radionica ima očevidan značaj za svestranu tehničku obučenost radnika. U njoj se pripremaju i sve izmene u metodima i zadacima rada koje racionalizacija neizostavno nameće. Ona, dakle, omogućava radnicima da se prilagode neophodnim promenama ali se ipak ne ide tako daleko da se menjanje radnih mesta sistematski isprovodi, kako bi to prema gledištima nauke bilo potrebno za čoveka. U stvari uprave preduzeća dopuštale su da se menjanje radnih mesta kao sredstvo protiv monotonije organizuje samo u vrlo retkim slučajevima.«

A u jednoj napomeni koja se odnosi na citirani tekst Fridman piše: »Među preduzećima koja smo posetili mogli bismo da navedemo kao izuzetak racionalizovanu fabriku

kekса у околини Париза. У тој је фабрици са успехом примењено систематско менjanje радних места радника које су стajale поред текуће траке.«

Тако је доказано да се може организовати систем образovanja који омогућава радним људима да у погону обављају веома разлиčите послове. Такве промене посла су у неким случајевима практично већ и спроведене, али их данас већина предузећа још не приhvата.

Већина управа предузећа ih odbija, пошто за njih, природно nije jednostavno da odobre ili čak organizuju stalno menjanje radnih места радника i službenika.

Ali činjenica što te управе odbijaju ово менjanje још не зnači da je ono nemogućno. Naprotiv, ono se može primeniti i spровести u најширем обиму ако се радничке i službeničke организације енергијише angažuju u tom правцу. Moguћno je da pri том, svакако само prolazno, опадне produktivnost rada. Ipak je вероватније да ће се u izvesnom dužem periodu produktivnost rada, пошто se savladaju izvesne prolazne teškoće, povećavati пошто ће задовољство при раду рasti ако радни људи буду могли да организованим менjanjem radnih места donekle ublaže monotoniju i time doprinesu vedrijem raspoloženju na radu.

Međutim, то менjanje radnih места је техничко пitanje које zavisi od veoma mnogo uslova. Poшто je техника толико поделила radni proces i u novim uslovima ga i dalje deli, svакако да je она потребна i za stvaranje dovoljno širokog sistema образovanja koji bi obuhvatao mnoge radne procese i na taj начин омогућio да radnik u погону обавља толико raznih послова да njegov interes за rad ponovo oživi.

Da li ће monotonija stvarno nestati i da li ће se менjanje radnih места систематски izvoditi, nije само техничко nego i sociološko, društveno pitanje. Ono поред остalog zavisi i od тога да ли су radничке i službeničke организације postavile своје заhteve u том правцу i да ли se zalažu i bore за njihovo спровођење, пошто ће при том morati da savlađuju i znatna protivljenja u sopstvenim redovima.

Možda će sprovođenje takvih i sličnih zahteva sve više izbjijati u prvi plan kad se ostvare naše osnovne pretpostavke, tj. kad radnici i službenici budu živeli kao srednji slojevi u 4-dnevnoj radnoj nedelji.

Od presudnog je značaja, da se monotonija rada razbija gde god je mogućno, jer socijalnoj demokratiji nisu potrebni ljudi kojima bi ova monotonija izubijala i unakazila ljudski lik.

Ako se stvari dovoljno širok sistem obrazovanja koji bi omogućio sistematsko menjanje radnih mesta u pogonu i ako to menjanje radnih mesta ne ostane samo na papiru već se i stvarno sprovede, takav sistem obrazovanja moći će da stvari osnovu za novo obrazovanje u drugom pravcu.

UČEŠĆE U ODGOVORNOSTI I ODLUČIVANJU

Radnik zaposlen u velikoj fabriци koji radi samo *jedan* posao iz dana u dan, iz godine u godinu, ne mora da se brine o tehničkom značaju svog radnog procesa za pogon. Međutim, radnik koji je na istoj mašini izvodio razne poslove i koji je u preduzeću radio na raznim mašinama stekao je u praksi znatno veće znanje. To znanje treba sistemskački proširivati. Treba produbiti njegovo znanje o tome šta za pogon znači njegov sopstveni radni proces, njegovi vlastiti radni procesi. Važno je ukazati mu na to da je njegov rad potreban i da ima svoga smisla. Dalje je važno da mu se objasne izvesni podaci o *čitavom* preduzeću i da se upozna sa funkcionalnom povezanošću pojedinih radnih procesa.

I još više, potrebno je radnicima koji su upoznati sa sopstvenim radom i radom svog preduzeća, sistematski izneti i podatke o značaju njihovog preduzeća u okviru određene privredne grane i o značaju te privredne grane u sklopu privredne i društvene strukture.

Da bi čovek opet stekao odnos prema svom radu, potrebno je da veoma konkretno i detaljno zna šta njegov rad znači za preduzeće, ali da zna i kakav značaj ima njegovo preduzeće kao celina.

Potrebno je veoma konkretno tehničko i sociološko poučavanje.

Za ovu nastavu gotovo nikad nije mnogo rano. Ona spada u obrazovanje učenika u industriji ali se, naravno, ne završava samo sa njihovim obrazovanjem. Ona mora stalno pratiti radni proces dok bukvalno ne postane nje-gov sastavni deo.

Ako već zahtev za sistematskim menjanjem radnih mesta nije više samo tehničko nego i društveno, sociološko pitanje zahtev za stalnim obučavanjem o sopstvenom mestu u pogonu i o mestu preduzeća je to još u većoj meri.

Ovo dobro delom i stoga što sve veće i opsežnije znanje o preduzeću i vlastitom mestu u njemu goni radnog čoveka, odnosno grupe radnih ljudi, da zahteva da i sam utiče na radni proces i da se bori za taj uticaj, a to znači i za saodgovornost.

Ako čovek treba da razume svoj posao i značaj svog posla za preduzeće, neophodno je da se o tome podučava, odnosno da se zainteresuje, ako se zbog promena u tehničkom procesu menja njegov sopstveni rad.

Današnji pogon nije statistički fenomen. Tehnički procesi stalno se menjaju, a za položaj čoveka prema njegovom radu može biti od odlučujućeg značaja ako mu se, na primer, makar samo saopšti kakav nov posao ima da radi, ili ako mu se detaljno objasni zašto se, u vezi s promenama u tehničkom procesu, menja i njegov radni proces i ako se na taj način u izvesnoj meri traže i njegovo mišljenje i saradnja. Od tog objašnjavanja o sopstvenom radu i o preduzeću vodi dugačak put preko privlačenja radnog čoveka do saodgovornosti, kao na primer, pri uvođenju novih tehničkih procesa, najzad eventualno i do učešća u odlučivanju.

Na svim tačkama ovog puta postoji mogućnost da se u svesti radnog čoveka pojača odgovornost za sopstveni rad, a time i da se probudi povezanost za taj rad.⁹⁴⁾ Ali saodgovornost, a još više učešće u odlučivanju nisu, prirodno, nikakva čisto tehnička ni psihološka, nego su to

sociološka pitanja. To su, pored ostalog, pitanja o podeli vlasti u društvu — što nije potrebno iscrpno obrazlagati.

Kada smo razmatrali (vidi stranu 336 i druge) nove zahteve postavljene tehničici, već smo naglasili da su potrebni dalji procesi preobražavanja u današnjem društvu.

Isto to važi kada treba, na širokoj osnovi a ne u nekoliko pojedinačnih preduzeća, da radni ljudi učestvuju u odlučivanju o tome kako treba da se odvijaju radni procesi i promene u njima.

Ako pitanje plata i radnog vremena ne bude više neizostavno najvažnija i ako se, prema našoj prepostavci, radni ljudi, pri prosečnoj 4-dnevnoj radnoj nedelji, popnu sa svojim prihodima na nivo srednjih slojeva, trebalo bi prihvatići i nadati se da će se energija ljudi sve više usmeravati u pravcu podizanja vedrog raspoloženja prema radu i ponovnog intimnog povezivanja ljudi s njim. Ljudi ne mogu i ne treba da se zadovolje shvatanjem da je to u doba masovne proizvodnje utopija.

Ako se napori zaista uprave u tom pravcu u praksi će se pojaviti hiljade mogućnosti da se tim pravcем i napreduje. Polje delatnosti je beskrajno veliko i u ovom epilogu mogli smo da ukažemo samo na nekoliko područja na kojima rad treba da se odvija.

Jasno je da se svi radni ljudi nikad neće osećati povezanim sa svojim radom i u tom pogledu ne treba imati nikakvih iluzija. To se još nikad nije desilo i neće se desiti ni posle likvidiranja siromaštva u zapadnom svetu.

Ali može se desiti da će se *oni* ljudi koji to veoma intenzivno žele mnogo jače povezati sa svojim radom no što je to bio slučaj u poslednjim generacijama, i da će baš *ti* ljudi dati svoj pečat odgovarajućoj epohi.

NAPOMENE I IZVORI

1) Francuski fizičar Šarl-Noel Marten (*Charles — Noel Martin*) piše o tome u svojoj knjizi *Hat die Stunde H geschlagen?* izdanje S. Fischer, Frankfurt/M., 1955, strana 68/69:

»Avioni ili sondažni baloni koji se puštaju na velike visine da bi tamo ispitivali kosmička zračenja, susreću s vremenom na vreme lutajuće ostatke ranijih atomskih pećurki... To se desilo i avgusta 1949. kad je jedan avion B-29, snabdeven fotografskim pločama, leteo odredenim itinererom da bi ispitao prodiranje kosmičkog zračenja u Zemljinu atmosferu.

Kada su stručnjaci posle izvesnog vremena pobliže pregledali razvijene snimke, posmatrajući kroz okulare svojih mikroskopa, nisu na svoje iznenadenje videli neke sitne tragove uobičajenih mezona u njihovom karakterističnom izgledu u obliku kapljica, nego debele crnaste snopove iz kojih su izbijali mnogobrojni tragovi elektrona. Bilo ih je toliko da su snimci izgledali praktično njima pretrpani i potpuno zamagljeni.

Uzbuđenje je bilo veliko, pošto je postojalo samo jedno objašnjenje: avion je proleteo kroz putanju neke relativno mlađe atomske pećurke. Ali u to vreme Amerikanci nisu više od godine dana izvršili nikakvu eksploziju, a ni služba za kontrolu izvršenih proba u vazduhu koja je osnovana 1948. godine nije otkrila ništa slično. Put aviona je brižljivo rekonstruisan i njime je nanošeno proleto avion snabdeven spravom za hvatanje atomske prašine. Analiza fine, jedva primetne materije dala je sledeći neoborivi rezultat: Rusi su kratko vreme pre toga izvršili probu plutonijumske bombe, a ostaci eksplozije dokazuju da su tehničke mogućnosti te bombe u odnosu na one iz 1945.... bačene iznad Japana.... znatno veće.

To se desilo tačno četiri godine posle eksplozije prve američke atomske bombe koja je zahtevala ogromne izdatke u novcu i materijalu i ogromno angažovanje ljudi i njihovog talenta i genija. Sumnjivo razorno telo koje su Amerikanci zvanično nazvali »Džon I« (Joseph Stalin I) pojavio se oko 10 godina ranije no što su to prepostavljali i najveći optimisti — eksperți zapadnog sveta.«

- 2) Žil Mok (*Jules Moch*): *La folie des hommes*, citirano prema nemačkom prevodu, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/M., 1955, strana 40.
- 3) Ibid., strana 46/47.
- 4) *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12. V 1956.
- 5) *The New York Times*, 19. VI 1955.
- 6) Do slične procene dolazi i načelnik američkog Ureda za civilnu zaštitu Piterson (*Peterson*), pred jednim odborom Predstavničkog doma. On je prema izveštaju AP-UP (*Die Welt* od 12. III 1957) izjavio: »U atomskom ratu ne postoji nikakvo sredstvo da bi se moglo spasti čitavo civilno stanovništvo. Mi bismo u takvom slučaju izgubili milione ljudi... čak i kad bi gradovi raspolažali najboljim bunkerima, još bi se moralo računati sa oko 40% gubitaka u stanovništvu.«
- 7) Citirano u predgovoru knjige Šarl-Noel Martena: *Hat die Stunde H geschlagen?*, strana 10.
- 8) Fric Šternberg (*Fritz Sternberg*): *Marx und die Gegenwart*, Verlag für Politik und Wirtschaft, Köln, strana 119, i sledeće.
- 9) *The Economist* od 21. I 1956.
- 10) Hari Švarc (*Harry Schwartz*), stručnjak za ruska pitanja u *New York Times* piše, analizirajući šesti ruski petogodišnji plan, u svom listu od 15. I 1956: »Šesti sovjetski petogodišnji plan predviđa da Sovjetski Savez u 1960. godini dostigne oko dve trećine američke industrijske proizvodnje. U 1955. godini je industrijska proizvodnja Sovjetskog Saveza iznosila nešto manje od 50% američke proizvodnje.
- 11) Tempo razvitka ruske teške industrije može se prikazati upoređivanjem ruske proizvodnje čelika sa čitavom svetskom proizvodnjom. Svetska proizvodnja čelika iznosila je 1900. godine 37,8 miliona tona, a 1910. godine, tj. nešto pre početka I svetskog rata, 63 miliona tona. Sovjetski Savez je sa 45 miliona tona već 1955. godine proizvodio više čelika nego ceo svet 1900. godine, a 1960. godine će proizvoditi otprilike isto toliko čelika koliko ceo svet 1910. godine.
- 12) Citirano prema jednom izveštaju *United Press i Neue Zürcher Zeitung* od 6. II 1957.
- 13) »Ostali izdaci« iznosili su 1947. godine 43 milijarde i 200 miliona rubalja, a 1952. otprilike isto toliko, naime 43 milijarde i 500 miliona rubalja dok su se od 1947. do 1952. godine kretali između te dve sume. Tako su oni u celom ovom periodu bili u izvesnoj meri stabilni. Međutim, za 1953. godinu izdaci su se pod tajanstvenom rubrikom »ostali izdaci«, gotovo udvostručili, jer su porasli ni manje ni više nego na 83 milijarde i 700 miliona rubalja, a u 1954. godini na 94 milijarde rubalja. Tako su ovi nespecificirani izdaci u 1954. godini bili bezmalo isto toliki kao i stvarni vojni izdaci. Mnoge stvari govore u prilog toga da je od tih »ostalih izdataka«, o kojima sovjetski ministar finansija ne

daje nikakva bliža objašnjenja, znatan deo upotrebljen za vojne svrhe, za nuklearno i termonuklearno oružje i za poboljšanje sredstava za njegovo prenošenje. Prema podacima koje je izneo ruski ministar finansija ruski vojni izdaci iznosili su 1952. godine 23,9%, a »ostali izdaci« 9,1%, tj. i jedni i drugi zajedno 33%. U državnom budžetu za 1953. godinu vojni izdaci iznosili su 20,8%, a »ostali izdaci« trebalo je da iznesu 15,8% što zajedno iznosi 36,6%, tj. oni su postigli čak veći procentualni iznos nego u 1952. godini. 1954. godine iznos u procentima je otrprilike odgovarao iznosu iz 1952. godine.

14) *New York Times* od 17. V 1956.

15) *New York Herald Tribune* od 7. V 1956.

16) *Economist* ne daje ime dopisnika, već samo kaže da je on bio nedavno u Moskvi.

17) *Neue Zürcher Zeitung* od 1. V 1956.

18) Paralelno sa opitima za proizvodnju raketa sa dometom od preko 1.600 km koje treba da postignu interkontinentalne domete i paralelno s tim razvojem ofanzivnog naoružanja odvijaju se i nastojanja naučnika, tehničara i vojnika da nadalje izgrađuju i oružje za odbranu od raketa.

Prirodno je što je i tu sve u početnom stadiju, ali postoje izvesne nade da će baš u ovom domenu razvoj odbrambenog oružja postići znatan napredak. Prilikom »hieringa« pred komitetom američkog Senata koji je već više puta pominjan (*New York Herald Tribune* od 29. VI 1956), rečeno je: »Kao što je juče objavljeno, vodeći oficiri u KoV su ubeđeni da će Sjedinjene Države moći da stvore neko odbrambeno sredstvo protiv interkontinentalnih raketa još pre nego što se to oružje uvede 1960. ili 1961. godine... Na osnovu juče objavljenog zapisnika KoV, zvanični američki krugovi prema tome računaju da bi Sovjetski Savez mogao do 1960/41. godine da proizvede interkontinentalnu raketu.

Za raketu, prirodno, nije važan samo domet već pre svega tačnost pogađanja koja je pri velikim dometima veoma mala.

»Ispitivanja su pokazala da Rusi rade očigledno sa raketama koje imaju veće domete od američkih. General Gevin je, međutim, istakao da, s obzirom na trenutno stanje, veličina dometa u razvoju raket je jedva da je osnovni problem. Prema njegovom mišljenju, ključni faktor je tačnost.«

Sa pretpostavkom da će u vreme kad interkontinentalne raketu treba da se proizvedu, tj. u toku sledećih 5 do 10 godina, i odbrana protiv tog oružja biti jače razvijena, slažu se i predstavnici američke ratne mornarice. Tako je kontra-armiral Džon Klark (John Clark), načelnik Raketenog odeljenja mornarice, na tvrdnju nekog skeptičkog senatora da se raketu u letu ne bi moglo savladati, objasnio: »Jednom rečju, problem je u otkrivanju raketu. Kada se raketa otkrije, može se odrediti i njena putanja. Tada bi se morala izbaciti vođena raketa sa atomskim

punjnjem da bi pogodila neprijateljsku raketu na mesto kojeg tački njene putanje... Ne osporavam uopšte velike naučne probleme koji su vezani sa otkrivanjem raket... Ako bi nam bile tačno poznate rampe za izbacivanje i ako bismo njihova mesta mogli pomoći radara tačno odrediti, tehnika bi jednog, verovatno ne mnogo dalekog dana, ostvarila potrebne uspehe.« (*Economist* od 28. VII 1956, strana 321).

19) *New Minds For The World* u *The New Statesman and Nation* od 8. IX 1956, strane 279—282.

20) *Neue Zürcher Zeitung* objavio je 7. X 1955. izveštaj iz Vašingtona od 5. X 1955. sledeće sadrzine: »Pentagon je u sredu objavio spisak američkih baza u inostranstvu. Ovaj spisak od 60 strana sadrži praktično sva postrojenja američkog ratnog vazduhoplovstva u Evropi, severnoj Africi, na Bliskom istoku i u Japanu. Pored toga daje i tačne podatke o geografskom položaju tih baza kao i njihova udaljenja od najbližih važnih gradova.

Dosad je spisak američkih baza držan u tajnosti. U obaveštenim krugovima njegovo se objavljuvanje pripisuje činjenici što su Sovjetskom Savezu danas verovatno poznata tačna mesta tih baza.«

U *Neue Zürcher Zeitung* dalje stoji: »Ali ovaj dokument ni u kom slučaju ne obuhvata spisak svih američkih baza u svetu. Tako, na primer, u njemu uopšte nema podataka o Filipinima, Guamu, Okinavi i Saudijskoj Arabiji. Na osnovu tog dokumenta može se utvrditi da SAD imaju ili da koriste više od 40 aerodroma u Nemačkoj i Japanu i oko 15 aerodroma u Velikoj Britaniji, Francuskoj i severnoj Africi.«

21) *New York Herald Tribune* od 10. I 1956.

22) Hanson W. Baldwin: *Overseas bases keys to all U.S. strategy* u *New York Times* od 17. II 1957.

23) *Foreign Affairs*, New York, jul 1953.

24) *New York Herald Tribune* od 27. VII 1955.

25) Fritz Sternberg: *Marx und die Gegenwart*, kao ranije, strana 308 i sledeće.

26) U jednoj publikaciji britanskog *Royal Institute of International Affairs* (novembar 1954, sveska 10, br. 11, strana 474) pod naslovom *The World Today*, troškovi rušenja pri napadima iz vazduha upoređuju se sa troškovima za ponovnu izgradnju. »Upoređeni sa onima za novu izgradnju, troškovi potrebni za rušenje znatno su se smanjili blagodareći razvoju atomskog naoružanja. U 1946. godini general Arneld (Arnold) je zastupao mišljenje da bi troškovi uništavanja pri upotrebi konvencionalnog naoružanja iznosili peti*) deo troškova namenjenih za ponovnu izgradnju, a pri industrijskoj izradi nuklearnih bombi izneli bi najviše jednu šestinu. Termonuklearne bombe smanjile bi tro-

*) U originalu стоји *Fünfzigstel* што би значило педесетину, а то је очигледно грешка. — Prim. red.

škove za još 90% — ukoliko su tačna upravo citirana razmatranja o prirodi i troškovima termouklearnih eksploziva. Razmišljanja ove vrste pojačavaju ubedenje da bi totalni atomski rat mogao značiti kraj civilizacije.«

- 27) *Neue Zürcher Zeitung* od 24. I 1957.
- 28) *Frankfurter Allgemeine Zeitung* od 14. X 1955.
- 29) Brojevi prema *The New York Times* od 15. VII 1956.
- 30) *The New York Times* od 30. VI 1956.
- 31) *Ibid.*, od 15. VII 1956.
- 32) *Neue Zürcher Zeitung* od 18. V 1956.
- 33) *The New York Times* od 7. VIII 1956.
- 34) *The New York Times* od 19. V 1956.
- 35) *New York Herald Tribune* od 18. VII 1956.
- 36) *On Limiting Atomic War* objavio je Royal Institute of International Affairs, London, 1956, strana 14. Slična se misao nalazi i u knjizi P. M. Blekita (*Blackett*), *Atomic Weapons and East West Relations*, Cambridge, 1956.
- 37) *The New York Times* od 30. VI 1956.
- 38) *Ibid.*, od 8. VI 1955.
- 39) »Automation and Technological Change« Hearings before the Subcommittee on Economic Stabilization of the Joint Committee on the Economic Report Congress of the United States, Government Printing Office, Washington 1955, strana 268.
- 40) Tugan — Baranowsky: *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901, strana 40/42.
- 41) David Ricardo: *Grundsätze der Volkswirtschaft und Besteuerung*, citirano prema nemačkom prevodu, Gustav Fischer, Jena, 1905, strane 397, 398, 399, 404.
- 42) Tugan — Baranowsky: *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, kao ranije, strana 258/260.
- 43) Fridrich Engels: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, izdanje Dietz, Berlin, 1952, strana 267/268.*)
- 44) Izdanje Dietz, Berlin, 1955, strana 505.
- 45) Brojevi su uzeti iz posebne sveske (od Deutsches Institut für Konjunkturforschung) Berlin, 1933.
- 46) Brojevi su uzeti od Frederika K. Millsa (*Frederic C. Mills*): *Productivity and Economic Progress*, National Bureau of Economic Research, New York, 1952.
- 47) Brojevi su uzeti od Simona Kuzneca (*Simon Kuznetz*): *National Income, A Summary of Findings*, National Bureau of Economic Research, New York, 1946, strana 32.
- 48) W. S. Woytinsky i saradnici, *Employment and Wages in the United States*. The Twentieth Century Fund, New York 1953.
- 49) Brojevi prema Kolinu Klarku (*Colin Clark*): *The Conditions of Economic Progress*, London, 1940, strane 83, 107 i 95.

*) Naš prevod: Fridrich Engels: *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Kultura, Beograd, 1951, str. 146—147. — Prim. red.

50) Brojevi su uzeti od dr Karla fon Ticka (*Carl von Tyszka*): *Löhne und Lebenskosten in Westeuropa im 19. Jahrhundert*, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, München, 1914, Nr. 145, Teil 3, strana 99. (*Die Bewegungen des Arbeitslohns in Grossbritannien im Laufe des 19. Jahrhunderts* i od Artura Boulija (*Arthur Z. Bowley*): *Wages in the United Kingdom in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1900, strana 126).

51) Colin Clark: *The Conditions of Economic Progress*, kao ranije, strana 182: »Radi upoređivanja u međunarodnim razmerama, proizvodnja treba da se deli na primarnu, sekundarnu i tercijalnu. Pod primarnom podrazumevamo poljoprivrednu, stočarstvo, ribolov, šumarstvo i lov. Rudarstvo pre spada u sekundarnu proizvodnju, koja sem industrije, građevinarstva i javnih radova, obuhvata i snabdevanje gasom i električnom energijom. Tercijalna proizvodnja obuhvata sve ostale privredne delatnosti u koje uglavnom spadaju distribucije, transport, javna uprava, domaće usluge i sve ostale delatnosti koje ne daju neki materijalni efekt.«

52) Colin Clark: *The Conditions of Economic Progress*, kao ranije, strana 185.

53) *The Economic Report of the President*, Washington, 1953, strana 26: »Može se bez preterivanja konstatovati da se 30-tih godina ovog veka trećina stanovništva SAD slabo hranila i odevala, i da je živila u teškim stambenim prilikama. Od tada se taj broj smanjio na petinu, a možda i na manje, ako se kao osnova uzme stari životni standard.«

54) *The Economic Report of the President*, Washington, januar 1953, strana 25: »Problem porodice sa malim prihodima ne stvaraju više opšta besposlenost, nadnice ispod odgovarajućeg minimuma ili suviše male cene poljoprivrednih proizvoda. Ovaj se problem svodi na porodice koje žive pod naročito nepovoljnim prilikama: na porodice rasnih manjina, poremećene porodice, u kojima vladaju bolesti, u kojima onaj njen član koji ostvaruje glavni prihod nema zadovoljavajuće obrazovanje i na seljačke porodice na nerentabilnim farmama. Nekvalifikovani radnici i pomoćna radna snaga ostvarivali su u 1951. godini prosečni dohodak po porodici od 2.320 dolara. Moramo da upravimo svoje napore u pravcu popravljanja ovih nepovoljnih uslova života ili da se pobrinemo za ovakve porodice ako nepovoljne prilike ne mogu da se izbegnu. U toku jedne decenije može se svim porodicama čiji dohodak iznosi ispod 4.000 dolara ovaj povećati na 4.000 (računajući po današnjim cenama) a sličan dohodak na osnovi punе zaposlenosti može se obezbediti za sve nove porodice (kurziv je moj. — F. Š.).

Ostvarivanje tog životnog standarda u toku jedne decenije treba da bude američki cilj. To bi zahtevalo manje od polovine porasta celokupnog dohotka, tako da bi za povećavanje prihoda

onih porodica koje se već nalaze iznad te granice preostalo više od polovine.«

55) Artur F. Berns (*Arthur F. Burns*), dugogodišnji privredni Ajzenhauerov savetnik, u *Looking Forward*, National Bureau of Economic Research, Inc., maj 1951., strana 4.

56) Adolf A. Berle — mlađi: *The Twentieth-Century Capitalist Revolution*, Macmillan & Co. Ltd. London, 1955, strana 15.

57) *Monthly Letter*, National City Bank of New York, jul 1953, strana 81.

58) Adolf A. Berle — mlađi: *The Twentieth-Century Capitalist Revolution*, kao ranije, strana 16/17.

59) Ibid., strana 17.

60) *Economic Concentration and Warld War II*, U. S. Government Printing Office, Washington, 1946, strana 37, 39, 40.

61) *The Analyses of Business Concentration: A Statistical Approach*, od P. E. Harta i S. J. Prajsa (Prais), čitana pred Royal Statistical Society 15. II 1956.

62) O Velikoj Britaniji govori se u napisu koji je izdala Laburistička partija: *Towards Equality* published by the Labour Party, Transport House, London, 1956, strana 19: »I privredno i društveno smo još uvek „dva naroda“. Polovina naroda poseduje nešto malo više od stvari namenjenih za ličnu upotrebu i od predmeta za održavanje domaćinstva. 1% naroda ima u posedu otprilike polovinu celokupne privatne svojine. Čak i takav kontrast ne daje punu sliku sve većeg koncentrisanja bogatstva. Još jedan primer: četvrtina naše privatne svojine sastoji se od velikih imetak od 50.000 i više funti sterlinga, a ta svojina je u rukama jedne petine od 1% britanskog stanovništva.«

63) »Vlada snosi 38% od svih nacionalnih rashoda za novogradnje i nova postrojenja.« Ovi kao i dalji brojni podaci u ovom odeljku uzeti su iz 35. godišnjeg izveštaja Nacionalnog biroa za privredna istraživanja, Njujork. Pisac je Solomon Fabrikant (*Fabricant*), direktor tog biroa.

64) Artur F. Berns: *Business Cycle Research and the Needs of Our Times*, National Bureau of Economic Research, New York, 1953, strana 8.

65) *World Economic Survey 1955*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, New York, 1956, strana 3 i 6.

66) *Neues Deutschland* od 11. VIII 1953.

67) Abraham Vajs (Weiss): *What Automation Means to You, A Summary of the Effects of the Second Industrial Revolution on the American Worker*, International Brotherhood of Teamsters, Chauffeurs, Warehousemen & Helpers, AFL, 1955, strana 2.

68) *Automation and Technological Change*, kao ranije, strana 220.

69) Robert Bendiner: *Das neue Zeitalter der Roboter*, Der Monat, Berlin, jun 1956, strana 18—21.

- 70) Valter S. Bakingam — mlađi (Walter S. Buckingham, Jr.) Georgia Institute of Technology: *Industrial Significance u The Challenge of Automation*, Washington, 1955, strana 32.
- 71) Europe's Fuel Gap, *The Economist*, 9. VI 1956, strana 1020.
- 72) Fridrih Polok (Friedrich Pollock): *Automation, Materialien zur Beurteilung ihrer ökonomischen und sozialen Folgen*; Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am M, 1956.
- 73) *Automation and Technological Change*, kao ranije, strana 32.
- 74) *Automation in Perspective*, *The Economist* od 28. VII 1956, strana 17/18.
- 75) *Automation and Technological Change*, strane 152/53.
- 76) *The Structure of the American Economy*, A Report under the direction of Gardiner C. Means, United States Government Printing Office, jun 1939, Washington, strana 158.
- 77) *Automation and Technological Change*, Washington, 1955.
- 78) Ibid., strana 566.
- 79) Harold G. Moulton (Moulton), *Controlling Factors on Economic Development*, Washington, 1949, strana 70.
- 80) Izvor: Vierteljahreshefte zur Konjunkturforschung, Sonderheft 31, *Entwicklungstendenzen der deutschen und internationalem Industrieproduktion 1860—1932*, Berlin, 1933.
- 81) Neue Zürcher Zeitung od 6. II 1957.
- 82) Brojevi prema *The Economist* od 6. X 1956.
- 83) Mihael Jung (Michael Young): *Fifty Million Unemployed*, published by the Labour Party, London, 1952, strana 5/6.
- 84) Vidi i Frica Šternberga: *Marx und die Gegenwart*, kao ranije, strana 273 i dalje.
- 85) Uporedi *World Economic Survey 1955*, published by the United Nations, New York, 1956, strana 5.
- 86) Adam Smit (Smith): *Treatise on Wealth of Nations*, Methuen, 1904, sveska II, strana 267.
- 87) Sismondi: *Nouveaux Principes d' Economie politique*, II izdanje, 1827, sveska I, strana 395.
- 88) Pjer Prudon (Pierre Proudhon): *De la Justice dans la Révolution et dans l' Eglise*, šesto istraživanje, § 37. i 38, Paris 1858.
- 89) Citiramo prema Georgu Fridmanu (Georges Friedmann): *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, Bund Verlag, Köln, 1952, strana 221; naslov francuskog izdanja *Problèmes Humains du Machinisme Industriel*.
- 90) Georg Fridman: *Zukunft der Arbeit*, Bund Verlag, Köln, 1953, strana 267; naslov francuskog izdanja: *Où va le travail humain?*
- 91) Henri Ford: *Mein Leben und Werk*, nemački prevod, Leipzig, 1928, strana 101. i 115.
- 92) Fransis Viliams (Francis Williams): *Socialist Britain*, The Viking Press, New York, 1949, strane 101/103.

93) Georg Fridman: *Der Mensch in der mechanisierten Produktion*, kao ranije, strana 155.

94) U već citiranoj knjizi Georga Fridmana: *Zukunft der Arbeit*, kao ranije, na strani 301. stoji: »Da bi se utrostručavanje vrednosti, o kojem smo govorili, sa uspehom sprovelo u savremenoj etapi tehnike, potrebne su u svakom slučaju veoma opsežne mere koje zahtevaju korenitu reformu socijalnog uredenja. U svim preduzećima mora da se uvede obavezna psihofiziološka kontrola rada. Radnici moraju više da se angažuju pri sprovođenju mera tehničke racionalizacije i da steknu jači uticaj na uvođenje tih mera. Tada se mogu ubediti da je u njima sadržan princip veće efikasnosti rada i princip bolje zarade. Sve većem broju radnika mora se omogućiti da shvati i razjasni sebi svoje radne zadatke, koristeći se pri tom neophodnim naučnim i tehničkim znanjima (s tim je povezano i snažno širenje stručnog obrazovanja unutar i izvan preduzeća). Mora se omogućiti češće menjanje radnih mesta gde to radnici žele, a radni uslovi dozvoljavaju. Treba pojačati i isticati povezanost interesa radnika sa njihovim pogonima i dalje sa njihovim preduzećima, granama industrije i sa društvom, i to tako da i sami radni zadaci koji su im dodeljeni postanu u njihovim očima cenjeni zbog svog značaja za kolektiv čijim se punopravnim članovima u materijalnom i duhovnom pogledu i sami osećaju. To su, dakle, perspektive koje sobom povlače velike privredne i društvene promene.«

VOJNA BIBLIOTEKÀ

— INOSTRANI PISCI —

Osnovana 1950. godine

Dosada izdala ove knjige

- 1) knjiga: General AJZENHAUER, **OD INVAZIJE ĐO POBEDE**, rasprodato.
- 2) knjiga: Maršal MONTGOMERI, **OD EL ALAMEJNA DO BALTIČKOG MORA**, rasprodato.
- 3) knjiga: Kamil RUŽERON, **BUDUĆI RAT**, rasprodato.
- 4) knjiga: Pukovnik dr fil, BEŠLAJN, **RUKOVODENJE NARODNOM ODBRANOM**, rasprodato.
- 5) knjiga: Bazil H. LIDEL-HART, **STRATEGIJA POSREDNOG PRILAŽENJA**, strana 397, cena 230 din.
- 6) knjiga: Kamil RUŽERON, **POUKE IZ RATA U KOREJI**, rasprodato.
- 7) knjiga: Džordž PATON, **RAT KAKVOG SAM JA VIDEO**, rasprodato.
- 8) knjiga: General ER, **ARTILJERIJA — NEKAD, SAD I UBUDUĆE**, strana 405, cena 300 din.
- 9) knjiga: Omar BREDLI, **USPOMENE JEDNOG VOJNIKA**, rasprodato.
- 10) knjiga: Pukovnik LIKA, **REVOLUCIJA TAKTIČKIH IDEJA**, rasprodato.
- 11) knjiga: J. O. HIRŠELDER, **ATOMSKA BOMBA I LIČNA ZAŠTITA**, rasprodato.
- 12) knjiga: Maršal PAPAGOS, **GRČKA U RATU 1940/41.** strana 400, cena 200 din.
- 13) knjiga: Džon KRESVEL, **RAT NA MORU 1939/45**, rasprodato.
- 14) knjiga: ROZBERI, **BIOLOŠKI RAT**, rasprodato.
- 15) knjiga: General-pukovnik DAPČEVIĆ, **ZNAČAJ I SNAGA MANEVRA**, strana 638, cena 500 din.
- 16) knjiga: General ŠASEN, **ISTORIJA DRUGOG SVETSKOG RATA**, rasprodato.
- 17) knjiga: SVEČIN, **STRATEGIJA**, strana 452, cena 450 dinara.
- 18) knjiga: AJMANSBERGER, **TENKOVSKI RAT**, strana 356 sa 3 priloga, cena 400 dinara.

-
- 19) knjiga: KAMON, **NAPOLEONOVI RATOVI**, rasprodato.
- 20) knjiga: KARPOV, **OBALSKA ODBRANA**, strana 524, cena 700 dinara.
- 21) knjiga: MIKŠE, **TAKTIKA ATOMSKOG RATA**, rasprodato.
- 22) knjiga: MIDEILDORF, **TAKTIKA U POHODU NA RUSIJU**, rasprodato.
- 23) knjiga: AJRE, **RATNA VEŠTINA I TEHNIKA**, strana 248, cena 300 dinara.
- 24) knjiga: PRENTIS, **CIVILNA ZAŠTITA U MODERNOM RATU**, rasprodato.
- 25) knjiga: HITL, **VOJNI ŠTABOVI**, strana 336, cena 500 dinara.
- 26) knjiga: Maršal JERJOMENKO, **STALJINGRAD**. Delo obuhvata staljingradsku operaciju u celini sa uništenjem nemačke 6. armije, kao i izvesne zaključke i iskustva iz ove operacije. Strana 522, cena 1.000 dinara.
- 27) knjiga: FOJHTER, **ISTORIJA VAZDUŠNOG RATA** (prevod sa nemačkog) strana 203, cena 850 din.
- 28) knjiga: Admiral KASTEKS, **STRATEGISKE TEORIJE** (I sveška). Strana 430, cena 600 din.
- 29) knjiga: GUDERIJAN: **VOJNI MEMOARI**, strana 623, cena 1.000 din.
- 30) knjiga: **VOĐENI PROJEKTILI**. Delo je u pripremi.
- 31) knjiga: GRUPA POLJSKIH AUTORA, **ODABRANE OPERACIJE POLJSKE NARODNE VOJSKE**. Zbirka članaka o dejstvima jedinica Poljske narodne vojske do pada Berlina 1945. godine. Strana 432, cena 1.000 din.
- 32) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **PROBOJ ORGANIZOVANE ODBRANE**. Zbirka odabranih diplomskih rada sa sovjetskih vojnih akademija iz oblasti proboga organizovane odbrane operativnim jedinicama. Strana 487, cena 1.000 din.
- 33) knjiga: Herbert FAJS, **ČERČIL — RUZVELT — STALJIN**. Delo predstavlja vojnodiplomatsku istoriju drugog svetskog rata koja pokazuje »rat koji su ovi vodili i mir koji su želeli«. Strana 840, cena 1.500 din.
- 34) knjiga: MIDEILDORF, **TAKTIKA RODOVA I SLUŽBI**. Knjiga obrađuje postupno sve osnovne taktičke radnje taktičkih jedinica. Strana 671, cena 800 din.
- 35) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **TAKTIČKI PRIMERI BORBE**. Delo predstavlja zbirku odabranih konkretnih primera borbi pešadijskih pukova i njihovih delova na istočnom frontu. Strana 264, cena 800 din.
- 36) knjiga: Ešer LI, **VAZDUŠNA MOĆ**. Studija o mogućnosti vazduhoplovstva u savremenim uslovima. Strana 288, cena 650 din.
- 37) knjiga: MONTROS, **NEBESKA KONJICA**. Studija o helikopterima na osnovu iskustva u korejskom ratu. Strana 307, cena 700 dinara.

-
- 38) knjiga: MELENTIN, **OKLOPNE BITKE**. U knjizi nemački general Melentin opisuje sve važnije oklopne bitke iz drugog svetskog rata. Strana 448, cena 850 din.
- 39) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **RAZVOJ TAKTIKE SOVJETSKE ARMIJE 1941—1945**. Strana 593, cena 1.300 din.
- 40) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ STRATEGIJE** (I Sveska). Strana 646, cena 900 din.
- 41) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ OPERATIKE** (I Sveska). Delo je u pripremi.
- 42) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ TAKTIKE** (I sveska). Strana 803, cena 1.250 din.
- 43) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ VOJNE PSIHOLOGIJE** (sveska). Strana 489, cena 1.000 din.
- 44) knjiga: Maršal JERJOMENKO, **NA ZAPADNOM PRAVCU**. Strana 336, cena 600 din.
- 45) knjiga: Maršal ČUKOV, **ODBRANA STALJINGRADA**. Strana 423, cena 600 din.
- 46) knjiga: **TRANZISTORI** (prevod sa engleskog). Strana 464, cena 1.100 din.
- 47) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA pod redakcijom generala armije KUROČKINA, **METODIKA VOJNONA-UCNOG ISTRAŽIVANJA**. Strana 384, cena 650 din.
- 48) knjiga: NASTAVNICI VOJNOPOLITIČKE AKAMEDIJE »LENJIN«, **MORALNO-POLITIČKI FAKTOR U SAVREMENOM RATU**. Delo je u štampi.
- 49) knjiga: ŠTERNBERG, **VOJNA I INDUSTRISKA REVOLUCIJA** (prevod sa nemačkog). Strana 360, cena 1.000 din.
- 50) knjiga: **ZBIRKA ČLANAKA IZ VOJNE TEHNIKE** (sveska). Delo je u pripremi.
- 51) knjiga: BUDONI, **PREDENI PUT** (Memoari iz oktobarske revolucije). Strana 486, cena 750 din.
- 52) knjiga: POPELJ, **U TEŠKO VREME**. Strana 400, cena 700 din.
- 53) knjiga: LOKTIONOV, **DUNAVSKA FLOTILA U VELIKOM OTADŽBINSKOM RATU**. Delo je u pripremi.
- 54) knjiga: POPELJ, **TENKOVI SU OKRENULI NA ZAPAD** (druga knjiga pišeće trilogije). Strana 438, cena 1.100 din.
- 55) knjiga: Maršal SOKOLOVSKI, **VOJNA STRATEGIJA** (rad grupe autora). Delo je u pripremi.
- 56) knjiga: SEMJONOV, **RAZVOJ SOVJETSKE OPERATIKE**. Delo je u pripremi.
- 57) knjiga: AKADEMIJA NAUKA SSSR, **VELIKA BITKA KOD MOSKVE**. Delo je u pripremi.
- 58) knjiga: GRUPA SOVJETSKIH AUTORA, **O SOVJETSKOJ VOJNOJ NAUCI**. Delo je u pripremi.
- 59) knjiga: KEGL I MENSON, **POMORSKI RAT U KOREJI**. Delo je u pripremi.

FRANC ŠTERNBERG

VOJNA I INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA

*

Redigovao prema originalu
Stanislav Podboj

*

Lektor
Stevan Kojić

*

Tehnički urednik
Andro Strugar

*

Korektori
Biljana Đorđević
Nada Vesić

*

Štampanje završeno juna 1965.

Tiraž 3000

Cena 1000